ОЛ. ЛУГОВИЙ.
(Олександер Василь Овруцький - Швабе).

Визначне Жіноцтво України

ІСТОРИЧНІ ЖИТТЄПИСИ У ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ

Ціна один доляр 50 центів.

Printed by The Ukrainian Publishing Company
510 King Street West, Toronto, Ont., Canada.
— 1942 —

ПЕРЕД ЧИТАННЯМ ПРОСИТЬСЯ ВИПРАВИТИ ...
ШІ ІСТОРИЧНІ ПОХИБКИ

Стор.	Рядок	Написано	Має бути
29	6 згори	(пропущено)	Є здогади, що вмерла 1087 р.
43	10 знизу	правд. Великого.	За внуком Канута Великого
92	16 згори	(пропущено)	Пишуть, що Елизавета була замужем за гетьманом литовським Яном Кишкою, може хіба повдовівши
127	13-14 зг.	Федора. 1774 р.	Василя Мировича, 1764 року
138	9 згори	Людмила Мих.	Лідія Михайлов...
152	1 згори	...	...чова.

ОЛ. ЛУГОВИЙ.
(Олександер Василь Овруцький - Швабе).

Визначне Жіноцтво України

ІСТОРИЧНІ ЖИТТЄПИСИ У ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ

Частина Перша — Жіноцтво Княжої, Державної Доби.
Частина Друга — Жіноцтво Козацької України.
Частина Третя — Письменниці і Артистки.
Частина Четверта — Культурно-Громадські й Національні Діячки.

Духово й національно свідомому Українському Жіноцтву та всім людям доброї волі, що уможливили вихід цієї книжки в світ,—присвячую.

Автор.

Накладом Автора.
Друком „Українського Робітника” в Торонто, 1942.

THE FAMOUS WOMEN OF UKRAINE

HISTORICAL BIOGRAPHIES

by
ALEXANDER LUHOWY
(Alexander-Wasyl Ovrutsky-Shwabe)

PART I
Women of the period of
the Grand Duchy of Kiev and the Halician State.

PART II
Women of the period of
the Ukrainian Hetmans.

PART III
Literary Writers and Actresses.

PART IV
Cultural and National Leaders.

Printed by The Ukrainian Publishing Company
510 King Street West, Toronto
— 1942 —

ВСТУП

Історія подає численні факти про участь жіноцтва в боях з ворогами своєї батьківщини з чоловіками нарівні. Жіноцтво скріплювало ряди вояцтва, підбадьорувало його на дусі, часто самостійно керувало громадськими і державними справами,— не кажучи вже про його природну ролю — матерей, вихованок юнацтва на гідних і чесних громадян та відважних оборонців рідних земель.

Побіч тієї участи історія дає нам величні приклади самопосвяти і жертв жіноцтва для добра вітчини чи народу в часах давних і нових. Легендарні Іфігенія й Андромаха часів Троянської війни, жінка Госдрубаля Картагінського, Клеопатра Египетська, сестра вождя повстанців проти римлян Спартака, Аїша Арабська, цариця Грузії Тамара, Жанна д,Арк, — це імена, що память про них житиме серед людства довгі віки.

Український народ видав також не одну велику жінку. Дійшли і до нас перекази про славних жінок передкнязівської доби та першого періоду існування Української Держави. Далі відоме славне жіноцтво Гетьманської чи Козацької України, жіноцтво доби Відродження, та України наших часів. Україна видала немало славного жіноцтва, яким вправі величатись чи гордитись перед цілим світом. Але ділянка ця у нас була занедбана і широкий загал по за кількох княгинь давнини та письменниць нової доби нічого про наше жіноцтво не знав.

Зрозуміло, щоб як слід висвітлювати життя жіноцтва, потрібно засобів, літератури, а найголовніше — потрібно зацікавлення нашого загалу; потрібно бажання пізнати історію не лише держави, але й видатніших у тій державі одиниць.

Пишучи про жінок давнини я користався подекуди родинними переказами відомих мені наших старих родів, а переважно нашими літописями (Київським і Галицько-Волинським). Загально принятою нашою історією користався мало, по тій

причині, що в історії нема пояснень от хоча б, приміром, такої події, як захоплення Галичини польським королем Казіміром. Без жадних мотивів він захопити Галицької Української Держави не міг, особливо у давнині, коли люди більш звязувалися даним словом чи присягою. А мотиви ті прості: він зайняв володіння своїх померших стриєчних братів, князів Галичини. (Княгиня Євтимія, жінка Юрія І, була рідною сестрою його батька). По друге, наша історія не подає навіть імен наших княгинь. З тих причин я користався писаннями наших давних літописців, котрі того не ховали, а це Київською, Нестора Літопясця і Якова Черця, та Галицько-Волинською. (Остання приписується трьом авторам, сучасникам описуваних ними подій: двірському короля Данила —Якову, людині високоосвіченій і гарячому прихильникові Данила й Василька Романовичів, але, —як це ні дивно,—ворожому Львові Даниловичу, далі надворному писарю князя Володимира Васильковича—Хведорові, і мабуть, духовникові князя-сліпця, Василька Ростиславича Теребовельського —Василеві. Ці авторі-сучасники славили князів коли було за що їх славити, а суворо осуджували, коли було за що судити.

В хронольогічній послідовности, тісно звязаній з заснуванням і розвоєм нашої державности, писав я цю свою працю. Відомости про початки розвою державного життя у нас, —як, зрештою, і у всіх народів,— дуже скупі, взяті переважно з чужих джерел, переказів, а тим більше скупі відомости про особи. Однак до нас дійшли їх імена, крім того зісталися й певні докази їх існування, а це дає підстави думати, що ті особи дійсно жили і діяли так, як приписує їм переказ. Зокрема, найновіші археольогічні досліди нашої давнини цілком міняють поняття про світанок нашого історичного життя; віддалюють передісторичну добу на ціле тисячеліття. Тому і початкові життєписи нашого славного жіноцтва також сягають передісторичної доби. В непевних случаях я вказую джерела, на яких базую твердження ідентичного існування тієї чи іншої особи у нашому національно - державному житті.

Автор.

Частина Перша

Жіноцтво Княжої, Державної Доби

ДЕШО ПРО ЖІНОЦТВО ДОІСТОРИЧНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Літописи й перекази першими славними жінками в Україні вважають Либедь, сестру легендарних основників Київа —Кія, Щека і Хоріва, та княжну Галицю, дочку легендарного короля теперішної Галичини, що після смерти жениха свого, княжича племени Бастарнів, не хотіла вийти замуж за готського королевича і —щоб уникнути знищення Галичини готами— втопилася, уже їдучи з королевичем до вінця. Нема, одначе, ні одної певної вістки, що ті дві жінки дійсно жили. Правда, у Києві один квартал названо Либедьським, та один сугірок Щекавицею (Скавикою). Так само і коло Галича ще у 13-му віці вказували могилу княжни Галиці і, навіть, водили на ту могилу запрошуваних володіти Галичиною східно-українських князів,— приміром, Мстислава Удатного, Данилового тестя,— що було однозначним з обрядом „посадження на князівство", тоб то, щось наче коронацією. Але після 13-го віку не тільки Галицина могила, а й спогад про неї заник у Галичині. Те саме і з Київом. Невідомо, хто Київ заснував і коли... У 60-х роках по Христі, коли апостол Андрій Первозванний був на місці сучасного Київа, там існувала вже стара й велика людська оселя. Геольогичні розкопи доказують, знов, що на місці Київа були оселі приблизно 30 тисяч літ тому, —приміром.— розкопи на Кирилівській вулиці, в Кирилівському манастирі, тощо. Не виключене, що три брати побудували у Київі „городок" (укріплення) від степовиків і назвали цей городок іменем старшого брата.

Натомість Геродот, (480—419 роки перед Христом), грецький історик, у своїй „Мальпомені", четвертому томі історії світу, широко описує побут і звичаї населення тогочасної України. На 33 сторінці своєї історії він говорить про дві наші дівчини, Гіпероху і Ляодику, що з Невриди, з над Бористену (Дніпро), прибули у Грецію з жертвами богам, вінками пшенично-

го колосся. Мимоходом він згадує, що це були другі вже прочане, що дві дівчини, Лярґа і Опис, побували у Греції задовго ще перед ними. Далі говорить про жінок „ойорпатів", цебто мужовбивниць - амазонок, від яких пішли савромати; описує траґедію Скіля, переслідуваного братом Октомазадом, що втік до короля Тракії Сітталька, свого сестринка. Октомазад мав у себе Сітталькового брата, —конкурента на трон, тож обоє поміняли ся своїми полоненими свояками і повтинали обом голови. Згадує Геродот і про Скілеву жінку — Опою, що відай була спричинницею тієї трагедії.

Побіч фантастичного опису божків нашої давнини та іхньої могутности, Геродотова історія є цінним історично-побутовим і навіть географичним документом про наші передісторичні часи, тим більше, що Геродот і самий побував у тогочасній Україні. Далі пише Геродот про великий перський похід в Україну 512-го року перед Христом; говорить про аргонтів України, яких начислює аж 51 генерацію (від Володимира до нас лише 32-га генерація).

Наш археолог, проф. Вадим Щербаківський, у своїй розвідці „Українська протоісторія" доводить, що півтори тисячі літ перед Христом на наших землях було утворено три споріднені держави, Гелонію, Невриду і Агатирсію (столиці тих держав: Гелон, тепер Більське городище на Полтавщині, 35 верств у обводі, Неврида — Київ, Смілава—тепер м. Сміла, у Київщині, та Галич). Отже, старі наші міста сягають аж тих часів.

Докладно відомо, що в 4-му віці Київ був столицею готсько-славянської держави і звався Данпарштадт, або Дніпарштадт, (Дніпрове місто). У 320 роках по Христі Київ був осідком готського архієпископа.

Інший грецький історик, цісар Маврикій (582—602 рр. по Христі), у своїх писаннях про наших безпосередніх предків, Антів, високо підносить моральні прикмети тогочасного нашого жіноцтва, його рівнорядність з мужчинами, хоча не подає імен ні одної значніщої жінки. Натомість, він підкреслює одну нашу національну прикмету, що й досі ще не зникла з нашого суспільно національного життя. Він каже: —Коли анти поріжняться між собою, то вже не погодяться ніколи, не тримаються спільного рішення. Кожний з них має свою думку і ніхто не

хоче уступити другому...

Тож припущення, що Київ укріплений трьома братами, якраз вказувало б, що не вони були основниками міста, бо у лісах не було для кого укріплення будувати, А зокрема, —потверджувало б висліди праць давних істориків і нових. Над цим, однак, годі застановлятися. У народів з найдавніщою культурою і письменством про початки держав чи міст зустрічаємо також самі легенди. Так, Рим нібито заложили Ромуль і Рем, Лютецію (Париж) —якась Лютеція, Краків — Кракус, а, приміром, Атени — ніхто інший, як сама богиня Атена-Палада.. Люди в дійсности засновували оселі безіменні, а коли оселя вже розро сталася й заходили потреби її назвати, от тоді і повставали вся кі перекази, щоб надати дотичному містові традиційности. То му, мабуть і перекази про існування Либеді чи Галиці є лише витвором поетичної уяви наших прапрадідів.

Історія не зберігла нам багато імен славного жіноцтва перед князівського періоду, А вони вславлялися не тільки між Антами, але й у світовій Римській імперії. Імена воєвід Меркурія римського та Доброгоста грецького, впорядчика нашого счи слення Діонизія Малого, наших князів —Божідара, Скіля, Бра влина, Яромира, Яровита, або й зрісшого у наших степах „Бича Божого", Атилі,—знані у світі. Те, що ті мужі стали славними у ріжних галузях людського поступу, у значній мірі належить за вдячити їх матерям. Коли ж читаємо про жахливі жорстокости Атилі, то слід згадати, що власне він зостався без материнської опіки (мати вмерла у часі його народин) й виховувався батьком, суворим гунським ватажком, та облудними царедвірцями Римського цісарського двору. Однак і він, суворий і дикий завойовник тогочасного світу, з великою шанобою згадував память своєї матері і завжди щадив життя тим, хто в імя його матері прохав у нього помилування.

ДОБРОГНІВА — ДОЧКА УЛЕБА ПОСАДНИКА

Більш певною від Либеді історічною особою є Доброгніва, дочка Київського посадника Улеба. Про неї ходить багато переказів у Східній Україні, та є й історичні докази. Жила у першій половині 9-го століття. Молодою дівчиною, в час нападу

норманів на Київ, разом з батьком, своєю братовою та братовими дітьми була взята в полон і відвезена в Царгород на невільничій ринок. Купив її там старий царедворець. Через кілька літ Доброгніва охристилася і той самий царедворець з нею оженився. Перетворившися у патриціянку, вона завдяки красі і розумові здобула великі впливи на політику византійського двору та на цісаря, Михайла III. Регент Византії, Варда, а пізніще його наступник, Василь Македонець і відомий патріярх Фотій самі керували усіма державними справами і їм, без сумніву, не могли бути до душі впливи київської „варварки" на хід державних справ і цісаря. З того повстала боротьба двох партій, Білих і Зелених, яка довела до повстання гвардії і черні. У цій боротьбі згинув батько Доброгніви, колишній посадник Київський Улеб.

У скорому часі повдовівші, Доброгніва стала власничкою величезного майна. Від дітей свого брата довідалася вона про смерть батька. Тоді відозвалася у ній душа Київлянки, до того приспана розкошами й почестями. Доброгніва постановляє відплатити грекам за смерть батька та й за своє знівечене життя. З тією ціллю надумує повернутись у Київ. Але Варда пильно слідкував за її рухами,— тож задум ій не вдався, а навпаки,— беруть від неї за закладників дітей її брата, Ірину й Ізока, та засилають їх у Малу Азію. Для приспання сторожкости Варди і Василя Македонця, Доброгніва вжила й собі грецьких метод. Стала вдавати велику грецьку патріотку, заходилася коло будови церков у своїх посілостях, а в часах війни з магометанами власним коштом спорядила кілька соток наємного війська. Скориставшись з відсутности Варди і цісаря, що виступили у похід проти магометан, Доброгніва з новопризначеним губернатором Криму і Таврії, Анастасом, виїздить у Крим, ніби з метою колонізувати своїми невільниками північне побережжа Понту Євксинського (Чорного Моря). З Криму їде далі Дніпровим ліманом, аж підпливає до перших наших рибацьких осель. Хитро звільнюється з опіки грецьких воїв, а, коли вийшовший за нею на беріг губернатор Анастас її в оселю не пускає, Доброгніва вбиває його. З оселі її швидко відпровадили у Київ.

В Київі у той час князював Аскольд, а брат Доброгніви, Всеслав, займав виборне становище посадника. Її заходами князь

і посадник збіраються на Царгород у похід: впродовж зими сходяться дружинники і добровольці з вільного тоді селянства, будуються човни, збіраються припаси... Між тим грецький уряд від купців довідався про заміри Київського князя і рішив запобігти біді по культурному,—отруєю. Греки спорядили у Київ блискуче посольство з багатими дарунками, під проводом царгородського Лакусти, лікаря Луки Дрона. (Лакуста—лікарка цісаря римського Нерона, що помагала відпроваджувати не любих цісареві людей одній їй знаними тріїлами). Цей Дрон мав таємну місію —отруїти князя, посадника, а коли вдасться і Доброгніву,— бо її греки вважали головною спричинницею походу. За для цієї мети Дрон віз кілька дорогих наручників, з середини навмисне невигладжених, з затроєними нерівностями, у надії, що „варвари" зрадіють блискучим цяцькам і як стій наложать їх на руки. Сталося інакше...

Оба войовники, чесні і щирі лицарі, Аскольд і Всеслав не розумілися на грецькому підступі.. Переказ говорить, що на принятті послів, діставши смертельні грецькі дарунки, Аскольд поніс їх Доброгніві і сам заложив наручники їй на руки.Вона похопилася, та було вже запізно. Через кілька годин Доброгніва у страшних муках вмерла. Послів всіх тоді ж повбивано, а головного справника злочину, Дрона, розірвано живого кіньми.

У місяць по смерти Доброгніви, 18 червня 860 року, 10 тисячний відділ наших прапрадідів підплив під мури Царгороду. Михайло III втік з столиці. Варда лежав хворий при смерти. Лише Василь Македонець та патріярх Фотій зайнялися організацією оборони. Малодушні й зделікатнілі греки й не думали про опір, —вони заповнили численні церкви, й прохали у Бога чуда. Для підбадьорення населення патріярх наказав духовним з процесією і одіжжу Божої Матері обходити довкола мурів міста й окунати одіж у Боспорську протоку. Чи вчув Бог молитви аж занадто грішних греків, чи ні, однак того ж дня в протоці зірвалася буря. Більша частина київських воїв потопилася. Вдячні греки установили свято „Положення риз Богородиці у Влахернській церкві", яке з приняттям христіянства Україною перейшло і в нашу церкву та святкується й досі.

Аскольд, навіть з недобитками, всеж був для греків занадто страшним ворогом. Тому вони поспішили з ним помиритися.

Побіч значної —по сучасному кажучі— контрибуції для живих і родин потопленників, греки звільнили усіх полонених і невільників, в тому й дочку Всеслава. Аскольд прийняв християнство, але Всеслав зістався вірним старій релігії.

Грецькому патріярхові Фотію безсумнівно ходило про навернення на християнство войовничого сусіда. Після походу він вислав у Київ славянських апостолів, Кирила й Методія, а з ними архієпископа Михайла й шістьох епископів-болгар. Але правителями грецькими руководило бажання мати вірного слугу-союзника у особі Київського князя. З тих причин удержавнення християнства в Україні не сталося в часах Аскольда.

Отже, перша наша війна з греками повстала завдяки жінці. Можливо, що Доброгнів і не відогравала аж такої великої ролі, як це їй приписує переказ. Є, одначе, згадки про неї у греків. Також за підставу ії існування може свідчити те, що особа її тісно звязана з історичними діями, як Греції, так України. Перекази, знов, звичайно повстають серед простолюддя. Тож автори переказів чейже не були б так добре обзнакомлені з історичними особами і подіями давнини. Переказ про Доброгніву повстав очевидно з якіхось писаних джерел, що пізніше, в часі ріжних хуртовин на Україні, могли затратитися. Та, чи будемо сумніватися в історичній автентичности Доброгніви, чи ні, все ж мусимо признати, що наколи б був це і переказ, то переказ гарний, який високо підносить розум і здібности українки з до історичних часів.

КНЯГИНЯ ІРИНА АСКОЛЬДОВА.

Про княгиню Ірину, так як і про її тітку, Доброгніву, залишилися у нас лише перекази. У греків є й певні вістки про її життя. Уродилася вона у Київі, десь коло 850 років. Малою захоплена в полон і вивезена у Царгород. Там росла в нужді й пониженні. Тітка її, вийшовши замуж за грецького князя, дівчину, та її брата, Ізока Всеславича, віднайшла і виховувала у себе. Після втечи Доброгніви обох дітей вкинено у вязницю. Трохи пізніще, зо страху перед Киянами, обох звільнено та поставлено під догляд патриція, Никифора Фоки Старшого. Цей цивілізований грек обходився з дітьми по дикунськи, —брата дів

чини, Ізока, хотів навіть по грецькому звичаю осліпити. Але пе решкодив похід Аскольда і Всеслава. По договору Аскольда з греками полонених звільнено, а між ними й Ірину. Ізока, прави тель грецької імперії, Василь Македонець звільнити не погодив ся, а зіставив закладником і надалі. Молодий ще Аскольд з Іри ною одружився, за для тої цілі прийнявши християнство з імям Миколи. Між ним і тестем, старим посадником Всеславом, що до християнства відносисився непріязно, повставали часті непо розуміння, що й довели врешті до упаду Аскольдової династії.

Княгиня Ірина, по переказам, мала двоє дітей, Всеслава і Доб рославу. Всеслав мав наслідувати батькові, а Доброслава вийшла замуж за полоцького князя (по переказам Богомира), Рог володового діда чи батька. Після смерти Аскольда, 879 року, його свояк, Дир на імя, вбив князя Всеслава Аскольдовича, лед ві 20 літного юнака. Дід вбитого, посадник Всеслав з Київа втік у Новгород. Княгиня Ірина, з невісткою та внуком-немовлям, заховалися у придніпрових лісах в теперішній Чернигівщині. Покликаний Всеславом на поміч, князь Олег Новгородський за хопив Київ, знищив Дира, але князівства Київського внукові Аскольда, Улебові Всеславичу, так і не звернув. Можливо, що й княгиня Ірина з страху перед північним завойовником того не домагалася. Як воно ні сталося, Олег опанував Київським вели ким князівством і заложив нову династію українських князів— Ігоревичів. Аскольдовичи не виявляли претензій на Київський престіл до часів Володимира Великого. Підняв тоді повстання внук Улеба Всеславича, Всеслав Ратославич II, спонуканий до того боярством, та селянами, що в поганські часи його жит тя Володимира зненавиділи.

Коли і в яких обставинах вмерла княгиня Ірина, перша наша княгиня-християнка — нічого не відомо. Доказом її автентичности у нас, в Україні, є памятка, що в часах княгині Ольги існувала у Київі стара вже деревляна церква св. Ірини (там, де тепер руїни Десятинної церкви). Так само на могилі Аскольда побудовано церкву св. Миколи ще задовго перед Володимиром Великим, можливо самою княгинею Іриною, або прихильними Аскольдовичам боярами-християнами, (по літопису — бояриномOльмою). Зрештою, життя княгині Ірини тісно вяжеться з історичними подіями і особами, у нашій історії майже зовсім

не знаними, за те добре знаними у чужих. Це й є найкращим доказом її історичної ролі.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Життя княгині Ольги настільки звязане з тогочасним державним українським життям, що годі його розмежувати. Але, коли життя Ольги-правительки записала історія, то відомости про її походження та персональне життя зберіглися лише у переказах.

882 року Київ став столицею Олега. За його княження давні українські роди на короткий час зникають з овиду. Настало у Київській державі північне норманське, чи варяжське засилля. У відомих договорах Олега (скандинавське Олаф) з греками (907 та 2 вересня 911 років) зустрічаємо самі північні імена „світлих і великих князів" і ні одного українського. Зустрічаємо натомість українські імена у числі дружинників грецьких цісарів. Відомі з грецької історії „руські" полки у складі вісьмох і шістьох тисяч на службі у Греції. Очевидно, що значніші українські роди були змушені рідний край залишити, або були Олегом прогнані.

Поновно згадуються українські імена в договорах Ігоря, Олегового наступника, у роках 941 і 944 („світлі князі" Улеб та Предслав). Видно, що Ігор відносився до українства прихильніще від свого попередника, абож варяги почали українізуватися. Зокрема, у договорах українські посли християне згадуються першими і присягають в катедральній київській церкві пророка Іллі, „що над Ручаєм" (правдоподібно над річкою Почайною, від якої не зісталося й слідів). Згадане у тих договорах окреме від Ігоревого посольство великої княгині Вишгородської Ольги, жінки Ігоря.

Про її походження нема одностайних думок. Одні вважають Ольгу скандинавкою (Ольга — скандинавське Ґельґа), виводять її з скандинавської князівської родини. Інші вважають її славянкою, дочкою боярина. Ще інші — дочкою бідного селянина, перевізника на ріці. Але державницька діяльність нашої княгині доказує противне. Так поводитись, з цісарями і підданими, як вела себе Ольга, може тільки жінка-володарка, що

змаленьку звикла наказувати і розпоряджуватись, а вияви пошани до себе приймати за їй належне.

По переказам, княгиня Ольга була дочкою Псковського посадника Госмомисла. Десь на полюванні, Новгородський княжич Ігор з нею запізнався. Розум Ольги так вплинув на Ігоря, що він, всупереч спротиву князя Олега, з нею одружився. Докладно невідомо коли вони опинилися у Київі, мабуть тоді, коли Олег знищив київського князя-узурпатора, Дира.

По смерти Олега Ігор (Інґвар) став володарем обширної Київської держави. Своїй княгині він надав Вишгородське князівство, а навіть визначив їй окремий двірський почот. У посольствах Ігоря та договорах з греками беруть уділ окремі від княжих посли і представники княгині. Свідчить це, що й за життя Ігоря княгиня Ольга мала великий вплив на тогочасну політику і міжнародні взаємини Київської держави.

Безперечно, наколи б Ігор не згинув в часі збору данини (полюддя) коло теперішнього Коростеня, то Ольга не змогла б ви явити своїх здібностей великої правительки. Але після смерти Ігоря, таємного —як здогадуються історики— християнина, кня гині Ользі припало керувати величезною, ще не зовсім сконсолідованою державою, —від Волги і Кавказу до Карпат і Балтику. У тій державі, під її зверхністю, володіло 25 „світлих і великих князів", вирвати владу з рук жінки без сумніву ласих. Та княгиня Ольга зуміла втихомирити усіх тих князів-васалів, жорстоко відплатила деревлянам за смерть чоловіка. (У ті часи існувало в Україні право кривавої мести. Душа вбитої і не помщеної людини не допускалася у „Вальгалу" — цеб то щось наче християнський рай по занесеним в Україну нормансь ким повіррям). Їй вдалося зцентралізувати владу і тим високо піднести престіж і значення київського князя в очах васалів і підданих. Вона ж перша з українських князів навязала взаємини з німецьким цісарем Отоном Великим. Вагалася якійсь час, чи не прийняти християнство по західному обряду. Дійшло навіть до умови про призначення в Україну латинського епископа, по при існуюче з часів Аскольда Східне архієпископство, в очах влади півлегальне. Висвячено у епископи черця Лібуція, а по його смерти Адальберта, що й прибув в Україну. Вже через кілька місяців Адальберт мусів з України неславно забірати

ся, бо „прийняли його не щиро", як пише німець-сучасник. В Україні перемогли впливи досить вже розповсюдженого Східного християнства і византійської культури.

В 957 році княгиня Ольга в супроводі блискучого посольства і свого духовника, священика Григорія, іде до Царгороду. Цісар грецький Константин Порпурородний, її особисто не знаючий, довго не давав нашій княгині авдієнції, та й на принятті повівся з Ольгою як з нижчою себе по становищу. Горда київська княгиня віддячилася тим самим цісарським послам. В Царгороді княгиня прийняла християнство, а з нею кількадесять душ її прибічників.

Згадуваний у літописах священик Григорій очевидно підготовляв княгиню до приняття християнської віри, а не був її духовником у сучасному розумінні. Неможливо допустити, щоб така мудра жінка-володарка міняла віру без довгих надумувань, легковажно, як пишуть дехто з західних наших істориків, що зменшують значення переходу Ольги на християнство. Вона мусіла переконатися про вищість Східного християнського обряду, важучись на зірвання з поганством, по тій причині, що більшість населення Київської держави того поганства вірно трималося. Вчинок княгині християнство легалізував, хоча й не дав українцям християнам яких будь значніщих привилеїв.

Цісар Константин Порпурородний у своїх історичних працях залишив нам описи про приняття Ольгою християнської віри та про склад її посольства. Воно складалося з свояка княгині, 12 жінок князівського роду (можливо в тому і її сестер чи дочок, хоча й не знаємо, чи мала наша княгиня більше дітей, крім сина), 18 бояринь, 54 послів і перекладачів та численної сторожі.

Оповідання наших літописців, що Константин Порпурородний навіть забажав був одружитися з княгинею Ольгою, правдоподібно, видумане з патріотичних мотивів, щоб вивищити гідні прикмети нашої княгині. Подружних пропозицій від цісаря бути не могло, по тій простій причині, що у часі охрищення нашої княгині була живою і в доброму здоровлі жінка цісаря Константина. Не могло те статися й пізніще, по тій причині, що цісар став її хрещеним батьком, тай не довго жив після побуту кн. Ольги в Царгороді (вмер 959 року).

Прийнявши християнство з імям Олени, княгиня Ольга віддала керму держави синові, Святославу Ігоревичу. Сама присвятилася вихованню у християнському дусі своїх внуків, Ярополка і Олега. Радила прийняти християнство і синові, однак він відговорювався тим, що без дружини він віри не може міняти.

Умерла княгиня Ольга 11 липня 969 року. У 1007 році її останки митрополитом Леоном перенесено до Десятинної церкви і, собором українських єрархів, причислено до святих. Отже незадовго буде тисячу літ з дня її смерти. (Правління Ольги добре висвітлене в історії, тому історичні події здебільша тут не подаються.

МАЛУША ЛЮБЧАНКА

По своїй вдачі князь Святослав не був князем-володарем, але типом норманського викинга-завойовника, що воював для слави і здобутків. Ціле своє життя провів Святослав у безнастанних походах, зпочатку з батьком, а пізніще під опікою воєводи Свенєльда. Вирісши, здобував все нові й нові землі, а своєї не пильнував. Тому то стара княгиня Ольга, передавши владу синові, на ділі зіставалася фактичною правителькою України і надалі. Святослав поконав Хозарську Державу, що хоча й часто воювала з Київською, але впродовж кілька соток літ була заборолом від нападів інших східних кочовників на українські землі. В степах зявляються печеніги, нападають на самий Київ та держать його у тісній облозі. Стара княгиня посилає гінців до сина, що підбивав тоді Болгарію і до воєвод, які збірали данину у північних провінціях. Воєводи поспішили на заклик княгині, хутко надтягнув і Святослав. Розігнавши печеніжські орди він не хотів зіставатись у Київі; ледви княгиня-мати упросила його розпорядитись державою. Святослав попризначував уділи синам, а діждавши смерти матері, через кілька днів після похорону, вирушив знов у Болгарію. Облудні греки повели справу так, що через три роки з Болгарії вертаючись, Святослав згинув біля Дніпрових порогів.

Відїздячи в останне з України князь Святослав-Завойовник поділив державу між своїх трьох синів. Ярополкові дав Київ, Олегові — Овруч, а Володимирові — Новгород. Матіррю стар-

ших синів була якась полонена грекиня. Її імя у давнині безперечно було знане, а викинене з літописів з політичних причин, —бо синів її повбивано, на користь третього Святославового сина, —Володимира, від іншої, нешлюбної жінки. Тою жінкою була вихованка і ключниця княгині Ольги, Малуша Любчанка.

Походила Малуша з боярського роду, з міста Любеча над Дніпром, верств з 90 на північ від Києва. Батько Малуши, боярин Малко Любчанин і брат, Добриня, займали становища воєвод княгині Ольги, у її Вишгородському князівстві. Маленькою дівчиною забрала Малушу до себе на виховання княгиня Ольга. Під її опікою Малуша виросла і запізналася з Святославом, з яким мала багато спільних рис характеру. По при те, особливо єднала Малушу з Святославом нехіть до християнства. Першої своєї жінки християнки Святослав не любив, тож найшов близьку собі по думках людину у особі Малуші.

Відїздячи в останне в Болгарію, князь вислав Малушу з сином Володимиром та дядьком Добринею у Новгород. Як склалося її життя у непривітній північи, з наших літописів нічого не відомо. У північних переказах надибуємо, правда, вістку, що в Новгороді Малуша вийшла замуж за якогось Новгородського боярина. Не знаємо також, яку ролю відогравала Малуша у боротьбі її сина з Ярополком Київським і чи взагалі відогравала. Правдоподібно, що вона згинула після втечи Володимира у Скандинавію й опанування Новгороду воєводами Ярополка. У всякому випадку, наколи б Малуша вернулася з сином переможцем у Київ, то, з певністю, літописці ту подію записали б, а бодай згадали б її. Очевидно, у той час Малуша вже не жила.

КНЯГИНЯ РОГНІДА РОГВОЛОДОВНА.

Одною з трагічних постатей славного жіноцтва нашої давнини є Рогніда, одна з численних жінок Володимира Великого. Вона та княжна, про яку писав Шевченко у своїх „Царях":

...убив старого Рогволода, потя народ, княжну поя,
отидє в волості своя... Отидє з шумом і растлі ю,
оту Рогніду молодую...

Цій сумній події та особі самої Рогніди присвятили багато

уваги наші літописці, але в історії України є про неї лише згадка. Дочка Полоцького князя Рогволода (Полоцьк на ріці Зах. Двині в північній Білорусі), Рогніда, отже, частинно походила з Аскольдовичів. Пятнацятьлітною дівчиною була просватана за якогось з значніщих князів, —по одним вісткам за надбалтійського Ругійського князя, а по другим —за Ярополка Святославича Київського. Та руки її домагався войовничий Новгородський князь Володимир Святославич, людина сувора і жорстока. Володимировим сватам Рогніда мала відповісти, що не хоче розувати сина невільниці. (Був тоді звичай, що молода по вінчанні розувала молодого на знак покори; цей звичай затримався у старих родах аж до козацьких часів). Натяк Рогніди на некнязівське, по його матері, походження, Володимира озлобив. Він сплюндрував непідготоване до війни Полоцьке князівство, зруйнував Полоцьк, батька і братів Рогніди повбивав, а її взяв за жінку силоміць. Мав з нею одну тільки дитину, Ізяслава. За літописами був Володимир великим женолюбом,— взяв собі за жінку вдову свого брата, Ярополка (від неї Святополк Окаянний, князь Турово-Пинський), далі дочку якогось київського боярина (син Всеволод, Володимир - Волинський), чешку (сини Мстислав Тмутороканський, Вишеслав і Ярослав Новгородські), болгарку (сини Борис Галицький і Ростовський та Гліб Муромський), іншу чешку, Адель, (сини Олег Смоленський й Судислав Псковський та, правдоподібно, Святослав Овруцький і Позвізд Луцький). З останною жінкою, Анною грецькою, мав дві дочки — Предславу й Добронігу. Крім тих жінок мав гарем у підкиївському селі Берестові, куди спеціяльні урядники виловлювали найгарніщих дівчат з усієї держави.

Рогніда не забувала, що є жінкою винуватця смерти свого батька й братів. Однак, задля сина, терпіла пониження своєї жіночої гідности. Коли ж до того прилучилося ще й нехтовання її як княгині, —як не як,— а все ж першої жінки Володимира, якої права шанувалися навіть багатоженними магометанськими султанами, —Рогніда надумала відплатитись.

Невідомо, чи була вона в звязках з прихильниками Всеслава Ратославича Аскольдовича, котрому приходилася відай тіткою. Можливо, що ті старалися використати її ненависть до

Володимира для своїх плянів, щоб дешевим для себе коштом позбутися останнього Ігоревича. Більш, однак, правдоподібно, що Рогніда мстилася лише за свою честь і за рідню. Жила вона з сином замкнуто, тож може й не довідалася про змову.

В ночі, коли Володимир відвідав свого первенця, Рогніда надумала виконати свій замір. Вже піднесла ніж над його грудьми, та Володимир у той мент прокинувся і схопив її за руку. Ввечері наказав їй убратися у князівську одіж, а тоді він вчинить свій суд і розправу. Володимир надумував скарати Рогніду смертю потайки від боярів і горожан, бо кияне любили її за її прихильність до бідноти. Рогніда наказ виконала, але, коли Володимир прийшов до неї, йому заступив дорогу малий Ізяслав з мечем, кажучи: —Памятай, батьку, що ти не один тут,— тобто, що він є свідком і відомстить за смерть матері. Заскочений Володимир вернувся Рогніди не бачивши, а призначив над нею боярський суд. Бояре рішили дати їй і Ізяславові в уділ місто Заслав, у Західній Волині , а трохи пізніще Володимир призначив в уділ Полоцьке князівство на вічні часи у володіння нащадків Ізяслава.

Ставши християнином, Володимир розійшовся з усіма жінками. Рогніді післав сказати, що вона вільна і може вийти замуж за кого хоче. Рогніда відповіла, що замуж не піде, а посвятить життя відбудові занепалої своєї батьківщини.

Гіркою була дальша доля нещасливої княгині. З Заслава її з сином Володимирові намістники випровадили у Полоцьк, а в Полоцьк інший намістник не впустив. Рогніда з Ізяславом оселилася у малому місті Креславці на Двині, охрестилася і почала насаджувати християнство у межах свого князівства. Про її життя у Креславці літописці київські нічого не записали. Певно невідоме і її християнське імя, —по одній версії Надія, а по другій Анастасія. Відомо, що перед смертю Рогніда постриглася у черниці у нею заснованому манастирі, тож можливо, що котресь з імен є її світським християнським іменем, а друге черничим. Умерла Рогніда у Креславці, 30 березня 1000 року. За нещасливе життя названа у літописях Гореславою.

Пощастило здобути Полоцьке князівство внукові Рогніди, Брячиславу Ізяславичу І, його ж батько вмер у боротьбі за батькіщину своєї матері, у 1002 році. Брячислав перевіз остан-

ки Рогніди і батька й поховав у ним побудованому соборі св. Софії полоцької з кістками предків разом. Його рід самостійно керував Полоцьким князівством впродовж 300 літ, поки у простій лінії не вимер. Поміж Ізяславичами і Ярославичами (нащадками Ярослава Мудрого) рідко коли панували добрі взаємини. Нащадки Ярослава не раз руйнували Полоцьке князівство, а князів вязнили, або засилали до своєї грецької рідні і вязнили там. Траплялося ж, що доведені до крайности міжусобицями й здирствами Ярославичів, кияне їх проганяли, а запрошували на Київський престіл Ізяславичів. Видно Рогніда залишила у киян дуже гарні по собі спомини, коли навіть через багато літ кияне ставилися до її нащадків з певним пієтизмом, та вважали їх більш людяними і справедливими від Ярославичів.

Володимир Великий у цьому нарисі виводиться у досить не вигідному світлі. Читачеві треба памятати, що історія не сміє освітлювати події неправдиво. А друге, —ті часи були відмінними, не усталені ще були погляди на добро і зло. Всі ті події Володимир вчинив бувши поганином, гордим і амбітним князем, що не зносив образ і, по давним звичаям, старався відплатити за зло злом вдесятеро. Володимир - християнин цілковито відмінний. Не дарма у старинних піснях і думах він названий ясним сонечком, а українська церква зачислила його до святих і назвала Рівноапостольним. Зрештою, у других народів і християнські володарі далеко перевищили Володимира - поганина своєю жорстокістю і злочинами в пізніщих, ніби то й культурних століттях.

НАТАЛІЯ ВСЕСЛАВОВА

Про Наталію, жінку претендента на Київський великокнязівський престіл, Всеслава II, Ратославича, праправнука Аскольда і Ірини, в нашій історії нема згадок. В повній історії є лише глухі вістки про спробу перевороту, але що тих спроб робилося тоді багато, то й не можна бути певним, котра з них переводилася Всеславом II. Є згадки про це у патріотичній літературі 19-го століття у наших сусідів. Події й особи у тій літературі виведені у тенденційному освітленні; намагаються вивести Ігоревичів, чи „Рюриковичів" „істінно русскими людьми", а Ас-

кольдовичів навпаки, —„полянськими", тоб то українськими локальними патріотами. У безсторонному світлі повстання Все слава проти Володимира було властиво повстанням Українського Півдня проти Півночи, першою спробою України в зародку підтяти майбутнього ворога. І коли б те повстання було вдалося, то, можливо, не було б у нас північного „брата", та й не було б спільної з москвинами історії. А так, терпить український нарід ще й тепер, вже близько тисячку літ...

Годі, одначе, базуватися на розумуваннях „братніх", а за ними й наших істориків. Мусимо знов брати під увагу перекази, виходячи з заложення, що перекази не повстають безпідставно. Події й особи очевидно були, а не згадані істориками просто з тих причин, що літописці, вірні слуги великого князя і уряду, старалися подрібно описувати діяння тієї династії, яка керувала країною й тим впоювати у сучасників віру про єдиність тої „Богом даної" династії", що вона одна самим Богом призначена до володіння. А згадки, що був хтось інший, більш законний від „Богом даного" володар, ту віру власне підривали б. За літописцями промовчали ту подію й історики.

Батько Наталії, воєвода князя Ігоря, Олег-Олександер, зукраїнщений варяг, був з княгинею Ольгою у Царгороді і там охрестився. Не годячись з войовничими замірами Святослава, воєвода Олег Варяг видійшов від керми краєм, а став священиком. За короткого княження вихованого у християнському дусі Ярополка, священик Олег-Олександер здобуває впливи на князя, здержує його від боротьби з братом, Олегом Деревлянським. Воєвода Свенельд, з злоби на князя Олега за те, що в поєдинку згинув його син Лют, вживає всіх засобів, щоб викликати між братами війну. У наслідку Олег гине, його жінка і діти, Зоріслав і Предслава, попадають в полон і гинуть в нужді, а нерішучий Ярополк під впливом Свенельдових порад, починає війну з Володимиром. Священик Олег-Олександер залишив Ярополка, як лиш той проголосив війну Олегові. Коли ж, після знищення Ярополка, Володимир почав християн переслідувати, батько Наталії оселився на Лівобережжі, десь між теперішними Броварами і Дарницею, в чернигівських лісах.

Всеслава Ратославича немовлятем найдено також у придніпрових лісах коло порізаних печенігами батьків. Княгиня Ольга

виховувала його нарівні з внуками. В часах Володимира був він вже придворним гриднею (була колись така боярська ранга) великого князя. Один з прихильників Аскольдовичів, що разом з Свенельдом помагав Володимирові Ярополка знищити, припадково довідався, де і коли найдено Всеслава. Розповів йому, хто він є, та що він, Всеслав, має більше прав на Київське князівство, чим Володимир, якому Всеслав вірно служить. У тих же часах, без відома Всеслава, той самий боярин спорудив невдалий замах на життя Володимира.

Розїзджаючи по придніпрових лісах з метою найти хатину, у якій він родився, Всеслав зустрінувся з батьком Наталії. Скоро освоївся з родиною, охрестився і з Наталією одружився. За прикладом тестя бажав покинути придворне життя, а оселитися з жінкою у лісах. Але бояре підготовляли у його користь переворот силами боярства і селянства. (Належить кожному знати, що за князівського періоду селянство було вільне; не було клясових гряниць між боярством і селянством. Кожний здібний чи відважний селянин міг стати боярином і навідворот— нездібні бояре ставали селянами). Жалями на утиски і жорсто кости Володимира й його дружинників, бояре зуміли вмовити Всеслава залишитися у центрі майбутніх подій.

Володимир відбував один з своїх численних походів. На свято повернення з походу йому виловлювали до гарему свіжих дівчат. (Цією справою займався ключник вел. князя, Вишата, пізніщий воєвода Ярослава Мудрого, у 1043 році осліплений греками). Хоча Вишата був киянином, але вірно служив Володимирові і варягам. Вислідивши жінку й тестя Всеслава, Олегасвященика вбив, а Наталію, що мала бути матірю, захопив до Берестівського гарему. Здогадавшись, чиїх рук це діло, Всеслав, при помочі Рогніди і приятелів-гриднів, видобув жінку, ще перед поверненням Володимира з походу.

Наступних днів, в осені, піднялося повстання. Нечисельні дружинники-варяги розбіглися, залишивши на ласку долі жінок і наложниць великого князя. Придворні з місцевих ставили опір. Дізнавшись, що в рядах повстанців знаходиться Всеслав, нащадок перших Київських князів і посадників —піддалися. Надтягав повідомлений варягами Володимир. Селянство розбіглося, а нечисельні бояре мусіли рутувати життя у степах.

Так та колишня революція і скінчилася.

Ініціятор повстання, боярин Блуд, вмовляв Всеслава вдатися за поміччу до печенігів. Всеслав відмовився за для вдоволення своїх претензій руйнувати край кочовничими ордами. Що нащадки його противника залюбки наводитимуть дикунів на Україну, —він же не передчував...

Залізною рукою скарав Володимир учасників повстання. Селян топлено сотками й рубано голови. Для бояр наготовано жахливі муки. Вислано за Всеславом на розшуки відділи війська. Від своїх товаришів у відділах, висланих його ловити, Всеслав в час довідувався про їхні рухи та виковзав військові з рук. Нарешті провід над військом доручив князь Вишаті і тоді Всеславові прийшлося круто...

Припертий до Дніпра коло Трипілля, Всеслав рятувався на Лівобережжа. Боярин Блуд і Всеславова жінка з немовлям сиділи вже у човні. Всеслав на березі скликав своїх прихильників. Надбігали дружинники Вишати. Один з них, прихильник Всеслава, скочив у темноті в човен. Блуд, вважаючи дружинника за Всеслава, став відпливати. Тоді і Всеслав кинувся до човна. Ско їлася тут жахлива помилка історичної ваги... Блуд, думаючи, що це дружинник Вишати, втопив ніж у Всеславові груди: вбив того, для кого здобути Київський престіл поставив за мету свого життя. Пізнавши свою похибку —вхопив тіло Всеслава у човен й відплив на середину ріки. Далі вихопив немовля з рук матері, а човен перевернув. Наталія Всеславова і дружинник у панцирі потопилися.

Блуд з немовлям втік до печенігів. Не раз ще наводив їх на Україну, хоча, —як ні дивно,— нема слідів його участи у боротьбі Ярослава з Святополком. Аскольдовичі ніколи вже не виступали з претензіями на великокнязівський престіл. В княження Ярослава, внук Всеслава Ратославича, Аскольд II, повернув у Київ і служив Українській землі так, як вимагали потреби. Ярослав призначив його князем-воєводою Овруцьким.

КНЯГИНЯ АННА ВОЛОДИМИРОВА

Княження Володимира Великого дало нам дві тільки визначні жіночі постаті, —постаті гарні, викликуючі щире співчут

тя, і обідві трагічні. Наступні визначніщі українські жінки, з політичних причин, пішли між чужі народи, у чужі держави, а нашими княгинями ставали чужинки по крові.

Першою чужинкою на Київському престолі була грецька царівна Анна, остання жінка Володимира Великого. Не визначалася вона ні великими здібностями, ні питомою жінці добротою, тож і не полишила по собі тривкої памяти у народі. Родилася у цісарській родині від матері, цісаревої Теофанії, жінки цісаря Романа. Романа вбив Никифор Фока Молодший. Теофанія стала жінкою вбивника свого першого чоловіка, що у міжчасі здобув цісарську корону. Никифора Фоку Теофанія отруїла і, правдоподібно, пішла замуж за третього, Івана Цимісхія. Брати Анни, цісарі Константин і Василь вславилися жорстокостями, приміром—осліпленням 15 тисяч болгар. Старша її сестра, також Теофанія, пішла замуж за цісаря німецького Отона II і, по його смерти у 1002 році, керувала Священною Римською імперією.

З такого то роду походила княгиня Анна. Горді грецькі цісарі, її брати, й чути не хотіли про подружжа її з Володимиром. Навіть Отонові II, такому ж, як і вони цісареві,—коли той Теофанію сватав,— відмовили; мовляв, таке сватання забороняє страшна і непорушна від віків постанова св. Константина Великого. Тимчасом, патрицій Варда Фока підняв проти цісарів повстання й захопив сливе усю Малу Азію та частину грецького півострову. Цісарі, за збройну поміч пообіцяли віддати свою сестру за, вже старшого, Володимира. Великий князь післав шість тисяч війська, Фоку полонено і стято, а цісарі знов забули обіцянку. Примусив їх бути словними похід Володимира у Крим, тоді грецьку колонію.

Що сталося далі — відомо з історії. Володимир охристився й одружився з Анною, хоча та і дуже нарікала на братів, що її до подружжа силували. У Київі княгиня Анна завела на великокнязівському дворі невільничу, на взірець грецької, етикету, перейняту пізніще московськими царями.

Умерла княгиня Анна 1011 року. З нею мав Володимир, мабуть, тільки дві дочки, княжен —Предславу, що вмерла у польському полоні, і Добронігу-Марію, польську королеву. Її невістка, друга жінка Ярослава Мудрого, також Анна, походила з

грецьких царівень, одначе з іншої династії. Ця наша княгиня, Анна II, нічим в нашій історії не визначилася. Правдоподібно, Ярослав Мудрий не мав з нею дітей, тому, що одружився вже старим вдівцем.

Княгиня Анна Володимирова своєю особою розпочала цілий ряд чужинок на українському престолі, бо приміру Володимира Великого слідували його нащадки, однак не для тих же цілей: Володимир Великий завдяки одружінню з Анною поріднився з цісарями обох світових імперій, Византійської і Священної Римської та тим поставив Україну на один рівень з тими імперіями. Його знов нащадки дружилися майже виключно з сусідними володарями таких незначних держав, як Польща чи Мадярщина з метою мати від своїх сусід, тестів чи шваґрів, збройну поміч у зажертих міжусобицях за кращі уділи зо своїми рідними братами. Кращі наші князі старалися увійти у подружні звязки з володарями держав з Україною не сусідуючих, приміром,— з Англійськими, Французькими, Данськими, Шведськими чи Норвежськими. Та найбільшими князями будівничими були всеж ті князі, що не шукали собі жінок за границями України, а дружилися з українками, княжнами чи доньками боярів.

Наслідком подруж з польками й мадярками було те, що через сотку приблизно літ, польські й мадярські королі почали виявляти претензії на українські князівства на підставі свого походження від українських княжен. Правда, і українські князі, мадяри і поляки по матірній стороні, виявляли претензії до престолів Польщі й Мадярщини на тих самих підставах, але безуспішно. Така подружна плутанина витворила в українських князівствах зверх столітні міжусобиці і врешті довела до впадку Князівської Української Державности.

КНЯГИНЯ ІНҐІҐЕРДА-ІРИНА ЯРОСЛАВОВА

Визначну ролю в історії України відограла друга з черги чужинка на українському престолі, перша жінка Ярослава Мудрого, велика Київська княгиня Інґіґерда-Ірина.

Не знаємо, коли вона вийшла замуж за Ярослава. Мабуть тоді, коли Ярослав, по смерти старшого брата, Вишеслава, був

батьковим князем-намісником у Новгороді. Тоді вже згадує літопис про князя Регенвальда у Ярославовій службі, а цей Регенвальд був рідним братом нашої, справді великої княгині. Дехто подає дату одруження Ярослава на 1010 рік, але ця дата лише здогад.

Походила Інґіґерда з шведського королівського роду,—дочка короля Олафа. Завдяки подружжю з нею Ярослав поріднився з Норвежським королем —Олафом Святим, чоловіком старшої дочки Олафа, та з німецьким цісарем Гайнрихом II. Власне ці споріднення викликали збройне вмішання Ярослава у північно-европейські справи у 1030-х роках, коли його шваґер, Олаф Святий, з братом, Гаральдом Сміливим та сином Магнусом Добрим, данським королем Канутом були змушені втікати до Києва. Та й не вони одні, але й англійські принци Едвард і Етельред, пасерби англійського короля, також Канута на імя, перебували цілі десятьліття у Києві. За допомогою Ярослава почалася війна, у якій Олаф Святий згинув у бою під Стіклыстедом, але Магнус з дядьком здобули норвежський престіл від Канута данського. Так само й Едвард та Етельред, за поміччу нашого великого князя, здобули англійський престіл у 1044 році. Едвард, з імям Сповідника (Конфесор), панува́в у Англії до січня 1066 року, а тоді став королем на короткий час тесть Володимира Мономаха, король Гаральд II.

Бачимо отже, що Ярослав Мудрий тряс цілою Европою. Але, в початках свого володіння, самий мусів не раз вибиратись у чужину за поміччу проти брата, Святополка Окаянного.

Одною з причин жорстокої чотирохлітної війни Ярослава з Святополком, —як каже літописець Нестор,— була жінка Святополка, дочка польського короля Болєслава Хороброго, перша „княгиня-ляховица" на нашому престолі. Підступно вбивши трьох братів, Святополк був вже недалеко мети, захопити в свої руки державу Володимира. Підбехтував Святополка на це його тесть, через свою дочку і її духовника, кольбернського латинського бискупа Райнберна, ще за часів життя Володимира. Після смерти батька Святополк тих порад послухав. Та в Новгороді сидів князь Ярослав Володимирович, що намірам Святополка перешкодив. З новгородцями і норманськими дружинами своєї рідні і в союзі з цісарем Гайнрихом, Ярослав

Святополка розгромив. Святополк утік в Польщу, до тестя, але ненадовго. Пошкодила Ярославові наложена на Київ значна контрибуція, у розмірі одної гривні на душу. (Гривня у ті часи рівнялася одній третині фунта срібла; пізніщі гривні ставали все меншими). Ріжнонаціональні київські купці стяганню контрибуції противилися. Повстали непорозуміння між князем і народом з одного боку, а ріжними торгівцями з другого. З замішання скористали Святополк і Болеслав. З мадярами, поляками і печеніжськими ордами, Святополк, 22 липня 1018 року розбив війська Ярослава, а 14 вересня того ж року захопив Київ. Гандлярі поквапилися зложити Болеславові величезні дарунки, та це не врятувало Київ від руїни. Дарма апелював до християнського сумління польського короля київський митрополит Іоан І, один з кращих наших митрополитів, якому доручив князь Ярослав у опіку Київ і свою всю родину. Пограбувавши Київ Болеслав вернувся з величезними скарбами у Польщу. Захопив у полон всю Ярославову родину і сестер. (Від того часу походить польська видумка про меч-щербец Болеслава й про залізні стовпи у Дніпрі, —мовляв— по Дніпру установив Болеслав кордон... На тій видумці поляки основують „історичне право" на Правобережну Україну. Болеславові а ні снилося закладати у Дніпро якісь стовпи, чи свій „щербец" на Золотих Брамах Київа щербити, бо й Брам тих тоді ще не було й сліду. Золоті Ворота заложив Ярослав Мудрий гень пізніще, коли відбудовував Київ по польско-мадярській руїні). Зрештою, Болеславові ходило про наживу і грабунки під покришкою помочи зятеві. А поживитися у Київі було чим... Бискуп Тітмар Мерзебурський писав тоді, що у Київі було 400 церков, 8 базарів і незчисленна сила всякого люду. Врешті, бій на Альті, у травні 1019 року, віддав велике князівство Українське Ярославові.

У цій чотирохлітній війні княгиня Ірина ділить з чоловіком долю і недолю, йде з ним у походи, спершу на захоплений Святополком Новгород, а далі на Київ. Коли Ярослав, за змову з Святополком увязнює і хоче скарати смертю свого брата, князя Псковського Судислава, —Ірина переконує його не наслідувати Святополка, а тримати винного у острозі, у гідних його княжому званню умовах. (Судислав пізніще постригся у черці). У Київі, хворою княгиня Ірина попадає в польсько-мадяр-

ський полон, та звільнюється втечею. У прикрі хвилі сама бере участь у боях над Альтою й тим впливає на завзяття воїв.

У війні Ярослава з Мстиславом Тмутороканським, що тяглася також пять літ, княгиня Ірина вживає всіх впливів, щоб чоловіка з його братом погодити. У дальших війнах з Польщею Ярослав завоював Засяння по Краків. Та свою родину звільнив з полону аж у 1031 році. Завдяки спорідненню з европейськими династіями на Київському дворі перебувають багато пізніщих королів.

Впливи великої княгині Ірини слідні і у внутрішній, —кажучи по сучасному, — політиці та законодавстві. Славна „Руська Правда" та Церковний Устав Ярослава Мудрого, хоча здебільша були переписанням давних усних законів, але уступи про знесення кари смерти, урівноправнення жінки з мужчиною, та однакова відповідальність обох полів, заставляють думати, що і в законодавстві не обійшлося без надто близького впливу княгині Інґіґерди-Ірини на наше перше цивільне і церковне право. (Редагував його з князем київський митрополит, славний письменник давнини, Іляріон).

Велика княгиня Ірина мала десятеро дітей: — Іллю, що вмер дитиною у польському полоні, 1020 року, Володимира, князя Новгородського, Ізяслава, Святослава, Всеволода, Ігоря і Вячеслава, та дочок —Елизавету, королеву Норвежську, Анну, королеву Французьку і Анастазію, королеву Мадярську. Умерла 10 лютого 1037 року, перед смертю прийнявши чернецтво з імям Анни. Православною церквою зачислена до святих.

Де хто з наших істориків подає рік смерти княгині Ірини 1051. Більш правдоподібною датою є 1037 рік. Історики мабуть помилилися у датах завдяки тому, що змішали чернече імя княгині Ірини з імям другої жінки Ярослава, Анни грецької. Княгиня Анна дійсно вмерла 1051 року. Інґіґерда, це скандинавське імя нашої княгині, Ірина—надане їй у нас, в Україні, а Анна —чернече. Не можна також допустити, щоб Ярослав одружився удруге в глибокій старості, за три роки перед своєю смертю, як що прийняти рік смерти княгині Ірини 1051. Та одружіння цілком можливе, коли приймемо 1037 рік. За моєю датою промовляє також факт, що вмерла княгиня Ірина у Новгороді, при свойому старшому синові, Володимирі Ярослави-

чу і в соборі св. Софії Новгородської похована. А відомо, що Володимир Ярославич вмер у скорому часі після повернення з полону, по нещасливому поході у Грецію 1043 року, тобто десь у 1045-49 роках. Та ще одне: Ярослав, у память своєї першої жінки, 1045 року, збудував церкву св. Ірини, що її руїни збереглися до наших днів. Ярослав не міг будувати церкви у память ще живої своєї княгині. Отже знов доказ, що промовляє за 1037 роком, як датою смерти княгині Ірини.

КНЯЖНИ ПРЕДСЛАВА І ДОБРОНІГА-МАРІЯ, КОРОЛЕВА ПОЛЬСЬКА

Про двох дочок Володимира Великого знаємо дуже мало. Не знаємо, чи Володимир мав більше дочок, чи ні. Породилися вони від Анни грецької. Твердження це не зовсім, однак, певне. Обосновую його на тому, що наколи б дочки Володимира родилися перед його охрищенням, тобто перед 988 роком, то чейже до часу смерті Володимира (1015 року) повиходили були б замуж, тим більше, що у тих часах дівчата виходили за муж у молодому віці. В часах боротьби Ярослава з Святополком обі княжни жили з Ярославовою родиною вкупі. В днях відходу польсько-мадярських військ з Київа обох княжен забрано в полон і вивезено у Краківщину. Там впродовж десятьох літ українських княжен та княжичів, синів Ярослава, вязнили в умовах тих суворих часів. Старша княжна, Предслава Володимирівна, вмерла внаслідок нелюдських умов, десь коло 1028 чи 29 року, а Доброніга вислана була у Францію і там перебувала у манастирі в Клюні. Десь коло 1031 року князь Ярослав допоміг польському королеві Казимирові (так званому Обновителю) втихомірити неслухняних польських князиків і увійшов з ним в союз. Для скріплення союзу князь і король посвоячилися: Ярослав оженив свого сина Ізяслава з сестрою короля, Гертрудою, знаною з літописів „княгинею-ляховицею", (зіставила нам памятку —латинський Трірський псалтир і молитовник Гертруди), а свою сестру, що у Франції відай перейшла на латинство, Добронігу-Марію року 1043 віддав за короля Казимира (1021-1087). За скріплення польської держави поляки прозвали Казимира Обновителем. Слід, однак, зазначити,

що без помочи Ярослава Мудрого Казимир Польщі не обновив би. А наш великий князь не передбачував, що він скріплює майбутного ворога України.

Княжна Доброніга є першою нашою жінкою, яка стала королевою іншої держави. Про її життя і смерть певного нічого не знаємо. Згідно з церковними історикамй Доброніга перейшла на католицтво, чи то примушена, чи добровільно, щоби улекшити умови свого життя в полоні. Згадує про ту подію визначний католицький історик, середньовічний львівський арцибискуп Ян Длугош в III томі своєї історії Польщі, ст. 218, аннал 1041 року. Виходить отже, що подружжа плянувалося ще раніще. Натомість Казимирова сестра, Гертруда, по спеціяльній умові зісталася латинницею і тим Україні багато нашкодила. То ж і чоловік її, великий князь Ізяслав Ярославич залишив по собі дуже сумну память, окуплену, зрештою, лицарською смертю.

ДОЧКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ЕЛИЗАВЕТА ЯРОСЛАВНА, КОРОЛЕВА НОРВЕЖСЬКА

Синів своїх князь Ярослав поженив з чужинками: вже згадуваного Ізяслава з Гертрудою, Святослава з німецькою принцесою, з імени незнаною, Всеволода з дочкою цісаря грецького Константина Мономаха (мабуть знов з Анною), Вячеслава з дочкою графа Саксонського Отона (вона по смерті Вячеслава, у 1058 році з дочкою вернулась у Саксонію). Інших синів подружив Ярослав з дочками графа Штадського, князя Черкеського, тощо. Отже родинні звязки Ярославових синів розкидані по цілій Европі. Але не знаємо навіть імен тих наших княгинь. Одночасно на Київському дворі довго перебувають емігранти-королевичі, згадувані Едвард і Етельред Англійські, Гаральд Сміливий і Магнус Норвежські, Магнус Данський, Андрій і Левента Мадярські... Кожний з них повертався у батьківщину за допомогою вел. князя Ярослава. Та, здається, що кожний з них віз з Київа свою королеву, дочку, або братанку Ярослава. Докладно відомо лише про подружжа Ярославових дочок.

Старша дочка Ярослава Мудрого, княжна Елизавета, вийшла замуж за королевича Гаральда Сміливого, пізніщого короля Гаральда IV, що довгі роки перебував у Київі і вславився у

тогочасному світі очайдушними морськими походами. Мав він бути й неабияким поетом, бож позіставив гарні пісні у честь „руської княжни з золотим волоссям", які дійшли до наших днів у скандинавських сагах. Як воно там ні було, але королевич Гаральд поїхав у Норвегію Ярославовим зятем. У 1045 році здобув престіл, та 20 літ панувава на Скандинавському півострові. Згинув у бою під Гастінгсом, у днях 16-29 вересня 1066 року, після десанту норманських королів під проводом Вільгельма Завойовника на Англію. (У тому ж бою згинув і тесть Володимира Мономаха, король англійський Гаральд II).

Про життя королеви Елизавети Ярославни у Скандинавії немає ніяких вісток. Характерно, що вона не міняла свого імени, отже не міняла й віри, тому, що подружжа її з Гаральдом відбулося у Києві, а можливо, що латинські впливи в Скандинавії у ті часи не були значними. Здогадуються також східні історики церковні, наче б сам Гаральд мав прийняти Східне християнство з імям Юрія, (християнське імя Ярослава Мудрого).

Елизавета Ярославна по переказах мала дві дочки, Інґіґерду і Марію. Одна з них мала начеб вийти за Вильгельма Завойовника замуж, але котра і коли, того не знають і самі норманські народи.

АННА ЯРОСЛАВНА, КОРОЛЕВА ФРАНЦУСЬКА

Десь у 1044 році повдовів король французький Генрих І. Його жінка, Матильда, дочка цісаря Німецького Гайнриха II, не зіставила йому потомства. Другу жінку не так легко було й найти, бо через першу жінку французький король був близько споріднений з усіма князівськими родинами Европи. По довгих розшуках король найшов собі жінку аж у Київі.

Внучка короля Олафа, так званого „Скатконунга" (короля Скотляндії і Швеції) по своїй матері, Анна Ярославна родилася 1024 року. У діточих літах набула несогіршу й на наші часи освіту, а крім того славилася красою. Коли до її особистих прикмет додати могутність і багацтва батька її, свата всієї Европи, володаря одної з найбільших держав того часу, то нічого дивного, що Анною цікавилися королі й цісарі. У 1034 році її сватав шваґер Генриха французького, пізніщий цісар Гайнрих III, та з причин малолітства княжни, (у Европі траплялися тоді по

дружжа навіть з сімлітніми принцесами), з того сватання нічого не вийшло. Нею то й зацікавився нащадок французьких королів Капетів. У 1048 році прибули у Київ французькі посли, Мерський епископ Готіє Савейр і маркіз Гозелен де Шавіньяк прохати руки княжни. Слідуючого року на Зелені Свята, 14-го травня 1049, відбулося вінчання княжни Анни Ярославни з королем у місті Реймсі. Як і її тітка, Анна Ярославна прийняла латинство і в поновному охрещенні названа Агнесою. Після смерти свого чоловіка, 4 серпня 1061 року, Анна Ярославна зісталася вдовою, з синами Пилипом, Робертом і Гугом та дочкою Еммою. З тих років (1063) дійшов до нас її власноручний підпис кирилицею, тобто нашим письмом. Кілька літ королева Анна керувала Францією в імені неповнолітного сина.

Через якійсь час Анна Ярославна вийшла замуж у друге, за графа Рауля де Крепі, що адоптував її сина Гуго. Друге подружжа не було щасливе, бо Крепі не розвівся був з своєю першою жінкою, Елеонорою. Римський папа узнав друге вінчання неправним і наказав Крепові з Анною Ярославною розійтися. Граф Рауль де Крепі наказу не послухав, тож був церквою виклятий. Він умер 8 вересня 1075 року. Після його смерти Анна Ярославна вернула до сина, але вже без титулу королевої.

Вмерла Анна Ярославна 6 вересня коло 1080 року у якомусь з католицьких манастирів. Французький історик Ф. де Мезеер здогадується, що Анна навіть вернулася у Київ. Та він хібно змішав королеву Анну з дочкою її брата Всеволода Ярославича, Анною, настоятелькою Андріївського манастиря у Київі. У середновічча (1682 року) віднайдено було навіть її могилу коло Ля'Ферт'Аль, у провінції Сена, та й нею заснований манастир у Санліс щорічно відправляє богослужбу за її душу у день її смерті. А чейже, коли б Анна вмерла у Київі, то день її смерти не був би французьким черцям знаним, тим більше, що й досі не знаємо року її смерти.

З Київа Анна Ярославна привезла у Францію писане кирилицею Євангеліє На тому Євангелії французькі королі аж до революції 1793 року складали присягу підчас коронації. Має й досі воно хоронитися у славному Реймському соборі у Франції.

АНАСТАЗІЯ ЯРОСЛАВНА, КОРОЛЕВА УГОРСЬКА

Третя дочка Ярослава, Анастазія, у 1046 році пішла за угорського чи мадярського королевича Андрія. Цей зять Ярослава, хоча й здобув батьківський престіл виключно засобами тестя, але віддячувався зовсім по мадярськи. Ревний прихильник папи римського Льва IX, король Андрій не заспокоївся, аж поки й жінку свою не перевів на латинство. (Зазначую, що у ті часи не було ще поділу на православних і католиків у сучасному розумінні). Анастазія Ярославна охрестилася по латинському обряду (після смерти Ярослава Мудрого й поділу церков), з імям Аґмунди і під таким імям відома в мадярській історії. Та і в Київі вже паношилася тоді „княгиня-ляховица" Гертруда... Українська державність вперше почала підупадати. Піднялася боротьба Ярославових синів, що закінчилася наведенням на Україну польсько-мадярських військ Ярославових зятів та сватів. У ту боротьбу вмішався й папа римський, знаний Григорій VII, Гільдебрант... Ці події висвітлені в українській історії, тож зайве їх тут повторювати.

КНЯГИНЯ ҐІДА-ЕЛИЗАВЕТА МОНОМАХОВА

Старший Ярославич, Ізяслав, зо своєю Гертрудою майже все життя провели по за Україною, навіть тоді, коли Ізяслав вважався великим князем Київським. З ними перебували їх діти, Ярополк і Святополк, що оба подружилися також з чужинками. Ярополк вславився тим, що по прикладу батька наводив на Україну свою польську рідню, їздив до папи Григорія Гільдебранта і навіть мав коронoватися. Святополк, ставши великим князем Київським, спекулював на солі, обдирав киян, а опісля осліпив князя Теребовельського, Василька, тож зіставив дуже сумну по собі память.

Найстарший син Ярослава, Володимир, що вмер ще за життя батька, зіставив сина Ростислава, жонатого з черкеською княжною. Ростислава 3 лютого 1066 року отруєно греками у Тмуторокані. Його діти, такі ж як і батько лицарі, Рюрик, Володар і Василько, після довгих поневірок одержали від дядьків в уділ Галичину.

Святослав Ярославич, жонатий з невідомою з імени німець-

кою принцесою мав синів —Давида, Олега і Ярослава. Олег заслужив собі у літописях славу своєю нещасливою долею і поневірками. Це знаний в історії Гореславич, дід Київських князів Ольговичів.

Ігор Ярославич мав сина Давида, сумної слави князя Турово-Пинського, головного спричинника злочину осліплення Василька Ростиславича Теребовельського, свого братанича.

Всеволод Ярославич, жонатий з грецькою царівною, Анною, мав дочок Анну, Євпраксію і Катерину та двох синів —славного Володимира Мономаха і Ростислава. Ростислав умер одного року з батьком (1093), вважається святим. Повдовівши —Всеволод Ярославич оженився вдруге, з якоюсь, не Ярославового роду, українською княжною. Сина, Володимира, одружив з дочкою останнього перед норманами Англійського короля, Гаральда II, (панував лише від січня до половини вересня 1066 року).

Про всіх тих наших княгинь з літописів знаємо лише те, що були вони добрими дорадницями своїх чоловіків. По за тим, нема якихось певних вісток, хто вони були, або як звалися. Не знаємо, так само, як дійшло до подружжа між Володимиром Мономахом і королівною англійською, з двох протилежних кінців Европи.

У рік смерти в бою короля Гаральда, 1066, Мономахові було ледви 15 літ. Пізніще, дорослим вже він відбуває ряд блискучих походів, між іншим на чеські Судети, тож вславлюється у тогочасному світі як великий полководець. Можна припускати, що Мономах у часі походів у Західну Европу і одружився. Більш правдивою здається думка, що вдова короля Гаральда від суворого норманського завойовника мусіла з Англії рятуватися. Про гостинність Київського двору в Англії добре знали, хоч би й від попередників Гаральда, королів Етельреда та Едварда Сповідника. Нічого дивного, що англійська королева з дочкою найшли притулок аж у Київі: зах. Европа була тоді тереном безнастанних воєн. Пізнавши людей і обставини королівна вийшла замуж за нашого великого князя, тоді ще князя Переяславського, (це було однозначним з становищем наслідника Київського престолу). Перед подружжам королівна перейшла на православіє. Відома у нас під імям Елизавети.

Одружіння Мономаха відбулося ніяк не раніще 1075 року.

Здогад, що відбулося воно таки в Київі має ще й те потвердження, що католицькі володарі і сам папа римський переходу королівни Ґіди на православя, — наколи б те сватання відбулося у Західній Европі — в ніякому разі не допустили б.

Чи велика княгиня Елизавета Мономахова була такою ж діяльною, як бабуня її чоловіка, —не знаємо. Володимир Мономах, людина кипучої діяльности, славився у світі не тільки як здібний полководець, чи там зручний політик, але й як мудрий керівник, великий законодавець, якого авторитет і владу беззастережено визнавали всі, досі неслухняні, удільні князі. Народня любов до нього була так великою, що не раз його прохали на великокнязівський престіл, хоча по праву, встановленому Ярославом, він не міг Київського престолу зайняти. І лише тоді, коли після смерти Святополка населення підняло повстання, ніякого іншого князя не хотіло визнавати, тоді тільки Мономах згодився зайняти престіл. Але й без титулу великого князя Володимир Мономах має авторитет: мирить князів, доводить до Любецького зїзду, 1097 року. Опісля, на прохання мачухи та митрополита Миколая грека, не допускає до війни зза осліплення вел. князем Святополком та Давидом Турівським князя Василька Теребовельського. Так же рішучо з мітрополитом Миколаєм відкидають ганебне жадання вел. князя Святополка віддати йому Теребовельське князівство, а каліку Василька вислати до нього у Київ на прохарчовання, на зїзді князів у Витичеві, 1100 року. У поученнях Мономаха своїм дітям, а головно у законах про відсотки (після смерти князя Святополка і жидівського погрому у Києві 19-24 квітня 1113 року) слідні жіночі впливи. Закон про відсотки, сполучений з забороною невільництва за довги , був першим розпорядком у користь біднішого населення у всій Европі. Православна церква суворо забороняла лихварство, тоб то випозичання грошей на проценти. З тієї заборони користали іншовірці, армяне та жиди, що оселилися в Україні, —що правда у незначному числі,— ще в часах підбою Українських земель хозарами, у 8-му віці. У княження Святополка Ізяславича ті лихвярі брали за позички по 100 й 200 відсотків, а за неуплату довгу забирали в неволю не лише самого довжника, але й усю його родину. Зрозуміло, що ніякий довжник при найкращому старанні не міг виплатити по-

двійної й більше суми за рік; через кілька літ довг побільшувався вдесятеро. Відомий один случай, що довг згинувшого у війні боярина Путятича київському купцеві Схарії зріс у 50 разів! За довг батька вся родина пішла в закупи й мала бути продана. Володимир Мономах, ставши великим князем, під страхом кари смерти заборонив лихварям брати більше від 40 відсотків річно, а зокрема так же суворо заборонив невільництво за позички. Від його часів аж до татар на Україні одинокими невільниками були полонені у війнах, та й ті, через сім літ праці, ставали вільними людьми. Вийняток робили одні лише половецькі полонені, що їх назбіралося було коло 500 тисяч з 11 великих розгромів половців нашим князем. Цих половців, як державних невільників оселювано у найглухіщих закутках Української держави. Та їхні діти ставали вже рівноправними українськими громадянами.

Велика княгиня Елизавета Мономахова вмерла у першій четвертині 12-го століття, правдоподібно 1127 чи 28 року, бо у літописях говориться, що великий князь Мстислав І, Мономахович часто нараджувався з своєю матіррю, очевидно про державні справи. Була матірю десятьох дітей: синів — Ізяслава, (згинув дитиною у 1096 році підчас нападу половців), Святослава (вмер молодим), Мстислава, Андрія, Романа, Ярополка і Юрія (так званого Довгорукого, від якого пішли московські великі князі і царі), та дочок — Євтимію, королеву Угорську, Марію, жінку грецького престолонаслідника Леона і Агату, княгиню Городенську. Усі діти Володимира і Елизавети Мономахів, виключаючи може Юрія Довгорукого, відомі в історії своїми високими людськими прикметами, хоча й не всі однакову мали долю... А гідні діти бувають звичайно у гідного батька й матері.

ДОЧКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА ЯРОСЛАВИЧА:

КНЯЖНА АННА (ЯНКА) ВСЕВОЛОДОВНА

Старша дочка великого князя Всеволода Ярославича, Анна, або Янка, знана з церковної історії. У 1086 році, отже ще молодою людиною, вона постриглася у черниці у її батьком збудованому Андріївському манастирі в Київі, де й була вона перо-

ю настоятелькою (ігуменнею). Батько її, великий князь Всеволод Ярославич, що славився своєю освітою (знав пять мов), певно заохотив дочку до книжки ще з маленьких літ, та доручував їй книжки навіть переписувати. Це значить, що княжна Анна була одною з найбільш освічених жінок свого часу. Її замилування до знання певно й було причиною постригу у черниці, бо в манастирях лише тоді знання й поширювалося. Західні історики подають, правда, іншу причину постригу княжни Анни. Вона наче б їздила в Царгород з метою вийти замуж за грецького цісаря, Константина Дуку, а постриглася у черниці тоді, коли з заходів нічого не вийшло. Ці західні вістки, навіть наших істориків, дуже сумнівні, до того ще й понижують нашу княжну. По перше, —цісар Константин Дука був її близькоюріднею, отже женитися з Анною не міг, а по друге— не було причин аж так на грецьку цісарську корону для нашої княжни і ласитися: Греція швидко котилася до упаду під ударами магометан й тратила провінції одну за другою, а наші великі князі частенько отим цісарям збройно помагали. Трете — княжна Анна їздила у Царгород черницею, 1088 року. Зокрема, у Греції відбувалися часті революції: на 107 цісарів від року 395 по 1453 рік згинуло від своїх підданих 65 грецьких володарів. У Києві про все це добре знали, тому виникає сумнів, щоб княжна Анна зза якогось Дуки йшла у манастир.

Хоч у нас від найдавніших часів жінка все була рівноправною, однак під освітним зглядом поволі став вщеплюватися погляд грецький, що жінці освіта непотрібна. І коли в XI столітті не можемо здибати ні одного князя чи боярина, який не вмів би бодай читати й писати, то, —вже не згадуючи боярські верстви,— неписьменні княгині лучалися досить часто. При допомозі батька й братів княжна Анна, другого року після свого постригу, засновує у свойому манастирі першу дівочу школу. Набирає у ту школу охочих до науки дівчат ріжного стану, як боярських дочок та княжен, так і дочок селян. Але в Україні не можна було знайти учительок. З тою метою Анна їздила у Грецію. Офіційно вона їхала ніби на побачення з своєю ріднею по матері, а в дійсности для того, щоб приглянутися системі навчання у патриціянських дівочих школах та знайти жінок-славянок, які згодилися б виїхати за учительок у Київ. Ще іншою

метою подорожі була церковна справа: помер у 1088 році митрополит Іоан II, людина високих прикмет і науки. Князі і єрархи Української Православної церкви бажали бачити київським митрополитом гідного наступника Іоанові II, тож сподівалися, що княжна Анна, внучка грецького цісаря, краще як хто будь інший доручення виконає. Та облудні греки України боялися, тому ні одного прохання не сповнили. Правда, вислали з нею митрополита Іоана III, старого скопця, від якого — як пише літописець Нестор,— люди втікали зо страху, бо він видавався їм мерцем. (Він таки й вмер наступного року).

Княжна Анна довги роки керувала школою й манастирем. Умерла 1113 року і в Андріївському манастирі похована.

ЕВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДОВНА, ЦІСАРЕВА НІМЕЦЬКА

Молодша дочка великого князя Всеволода, Евпраксія, виховувалася разом з сестрами. Надумувалася вступити до манастиря княжни Анни, коли посватав її німецький цісар Гайнрих IV, старий вдівець.

Цей цісар відограв немаловажну ролю у взаєминах синів Яро слава Мудрого. До нього, від свого шваґра —польського короля — втікав шваґром ограбований князь Ізяслав Ярославич. Але, що Ізяслав ще гірше пограбував киян, тож і цісареві Гайнрихові навіз стільки дарунків, що в того — по словам німецьких літописців— аж голова пішла ходором з дива на багацтва київського князя. Через ці дарунки, на які претендував також римський папа Григорій VII, повстала ворожнеча між цісарем „Священної Римської імперії" та римським патріярхом. Ворожнеча на тлі українських багацтв спричинила викляття Гайнриха папою. Цісар скликав тоді собор епископів своєї імперії, Григорія VII проголосив антипапою, противником Христової віри, а римським патріярхом, 25 липня 1080 року, обрано равенського архіепископа Климента (папа Климент III). Климент погоджувався прилучитись до Східних патріярхів як рівний до рівних. (Діялося це щойно у 32 роки після поділу церков, 16 липня 1054 року). З цією метою вислав папа Климент посольсво до нашого митрополита Іоана II, прохаючи його бути посередником між ним і патріярхами. До цього посольства при-

лучив Гайнрих своїх послів з проханням руки княжни Евпраксії. Справа проволікалася через кілька літ. З обєднання церков нічого не вийшло зза спротиву прихильників папи Григорія та й з причини смерти нашого митрополита. До Климента Гайнрих охолов і навіть прогнав його з своїх володінь. Між наступником папи Григорія, Урбаном II і цісарем Гайнрихом на якійсь час навязалися добрі взаємини.

Про Гайнриха в Україні знали, що він колишний союзник Ізяслава та Святослава Ярославичів. Тож 1089 року наша княжна Евпраксія стала німецькою цісаревою... Але гірке було її життя з старим цісарем. Гайнрих, як це водиться, молодої жінки не любив, а до того його доучували ще латинські єпископи змусити жінку до переходу на латинство. Евпраксія пять літ противилася наміру чоловіка. Коли життя стало вже неможливим, року 1094, втікла. Найшла тимчасове пристановище у княгині Тосканської Матильди. Вважаючи, що римський папа не буде силувати її сумління, Евпраксія вдалася за поміччу проти чоловіка до папи Урбана II. Папські собори у Констанці і Піяченці, 1095-96 років, розглядали жалоби цісаревої, помогти, однак, не помогли. Десять літ нещаслива цісарева без засобів тулялася по Західній Европі і аж у 1106 році пішо вернулася в Україну.

Через рік по соборах Урбан II загрозив Гайнрихові виклляттям за те, що цісар неприхильно віднісся до старань папи організувати Хрестовий похід у Палестину. Викляття дало привід католицьким історикам твердити, наче б папа проклинав Гайнриха власне за переслідування Евпраксії Всеволодовни.

В Україні цісарева Евпраксія постриглаcа в Андріївському манастирі своєї сестри. Третього року після постригу, 1109, закінчила вона своє страдницьке земне життя. Похована в Андріївському манастирі.

Про третю дочку Всеволода Ярославича, княжну Катерину, знаємо лише те, що вмерла вона у 1108 році, у Київі, правдоподібно молодою дівчиною. Безперечно, у давнині відомо було багато більше про наших княгинь і княжен. Та всі писані вістки про них пропали підчас частих руйновань Київа.

ВИЗНАЧНІ ЖІНКИ XI СТОЛІТТЯ

Кінець XI та початок XII віків позначилися поновними посвояченнями наших князів з ріжними володіючими родинами Сходу й Заходу Европи. Так, дочка великого князя Святослава Ярославича, Євтимія, вийшла замуж за цісаря грецького Олексія Комнена, а дочка Олексія Комнена, Варвара, віддалася за великого князя Святополка II, Ізяславича. Подружжа Варвари було нещасливе. Після її смерти Святополк одружився вдруге з дочкою половецького хана Тугоркана. По при жінок мав Святополк ще й наложниць (від одної з них мав сина Мсти слава). Дві дочки половецького хана Аєта охрестилися й повиходили замуж, одна за Юрія Мономаховича Довгорукого, а друга за Святослава Олеговича Чернигівського, внука Святослава Ярославича. Син Ізяслава Ярославича, Ярополк, віддав дочку Анастазію за князя Гліба Минського. Дочка галицького князя Володаря Ростиславича у 1104 році пішла за сина Олексія Комнена , а друга Володарівна, Олена, за Романа Мономаховича. Як жили ті наші княжни по чужих державах — нема нічого певного не тільки у нас, але й у історичних джерелах дотичних народів. Найбільш упокорюючими для князів були безперечно подружжа з половчанками. Робилося так у надії, що половці перестануть руйнувати українські землі. Ті надії так і не здійснилися. Орди половецькі рік річно нападали на окраїни наших земель; часто руйнували й Київ, приміром—тесть великого князя Святополка II, Тугоркан, у 1096 році. Наставали часи повільного занепаду Князівської України. Великий князь Володимир Мономах на кілька десятків літ приборкав половців. Після нього відбудував силу й міць Української Держави його гідний син, Мстислав I. Але після Мстислава наші київські князі були великими лише з імени і Україну занапастили.

Відзначилися наприкінці XI століття два князі Галичини, сини отруєного греками Ростислава, Володар і Василько. Брати воювали з початку у Підкавказзі. 17 травня 1081 року Володар проголосив себе князем Тмутороканським. Через два роки його дядько, Олег Святославич (знаний Гореславич), його звідтам вигнав. Одержавши в уділ Галичину, брати Ростиславичі були змушені вести війну з Ярополком Гертрудичем, (сином І-

зяслава і Гертруди польської). Програвши війну Ярополк утік до свого дядька, польського короля, навів в Україну мадярів та поляків, аж вбив його, 22 листопада 1087 року, дружинник Нерядець. Василько Ростиславич в 1092 році погромив поляків. Вони за те підмовили проти Ростиславичів князя Давида і другого Гертрудича, Святополка II. Після Любецької угоди, ледви у кілька днів, стався нечуваний в Україні злочин: князеві Василькові виколото очі. У наслідок вибухла війна Ростиславичів проти князів злочинців, —як пише літописець, — Війна сліпця, що шукав своїх очей. — Князі Григорій й Іван Васильковичі розстріляли виконавців злочину, але головний злочинець, Давид, утік у Польщу. Другий злочинець, Святополк II проголосив сліпцеві війну. Його син, Ярослав Святополкович, 1099 року навів в Україну мадярів з бискупами й королем. Мадяр погромлено, вбито до 40 тисяч, між ними й папського легата при Коломані, бискупа Купана. Вбито і Ярославового брата, Мстислава Святополковича (12 червня), а 5 серпня захоплено Ярославову столицю, Володимир Волинськ. Самий він втертою стежкою діда й дядька втік у Польщу. Врешті, зїзд князів у Витичеві, 14 серпня 1100 року, привернув на який час спокій. Згодом настала інша війна з Ярославами —Святополковичем і Ярополковичем та великим князем Володимиром Мономахом. Мономах вислав проти Ярославів свого сина Романа. Роман обох Ярославів погромив, та у цій війні вмер, 6-го січня (грудня по теперішньому) 1118 року. Його місце у війні зайняв Андрій Мономахович. Ярослави знов повтікали до мадярів і поляків. Наступного року поляки й мадяри з Ярославами спільно громлять Андрія. Синові на поміч прибув сам великий князь Мономах з сином Мстиславом і нарешті, по довгій війні, встановив спокій на всіх українських землях.

ДОЧКИ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА:

ЄВТИМІЯ, КОРОЛЕВА УГОРСЬКА

Наслідком замирення Мономаха з мадярським королем відбулося подружжа княжни Євтимії Мономахівної з королем Коломаном Старим. Євтимія, в осені 1119 року, виїхала у Мадярщину, де й відбулося її вінчання. Молода княжна не була па-

рою майже у три рази від неї старшому Коломанові, тим то й подружжя скінчилося нещастям. До того ж, улюбленець папи Пасхалія II, Коломан силував молоду жінку змінити віру. Княжна не погодилася. Тоді король закинув їй подружну невірність і слідуючого року відослав жінку до Київа. Годі сказати, чи закиди Коломана мали якісь підстави. У західно-европейських дворах панувала у ті часи така страшна розпуста, що на такі дрібниці, як подружна невірність, ніхто й уваги не звертав. Натомісць в Україні моральні засади стояли дуже високо взагалі, а мораль подружна особливо, —безперечно, у родинах, що не нахапалися того европейського світогляду. Дочки Володимира Мономаха виховувалися у школі їх тітки, княжни-черниці Анни Всеволодовни в Андріївському манастирі, у засадах ще суворіщих, чим на великокнязівському дворі. Тож більш правдоподібною причиною тої „невірности" княжни Євтимії була власне її відмова перейти на католицтво.

У Київі, тогож 1120 року, королева Євтимія вродила сина Бориса, нещасливого претендента на мадярський престіл.. 1121 року вона постриглася у черниці в манастирі своїх тіток й виховувала сина. Вмерла у 1138 році.

Володимир Мономах, а після його смерти Мстислав Мономахович обстанули за правами внука й сестринка на королівський престіл. Коломан не визнав, однак, Бориса за свого сина. Почалася друга війна 1123 року, впродовж якої повмирали галицькі князі Володар і Василько, що також прилучилися були до мадярів та поляків в боротьбі з Мономахом. По скінченні війни королевич Борис до повноліття жив при дворах своїх дядьків по матері; опісля постригся у черці. Вмер 1154 року.

КНЯЖНИ МАРІЯ Й АГАТА МОНОМАХІВНИ

Синів своїх Мономах подружив: Мстислава з королівною шведською Христиною, Андрія з черкеською княжною, Романа з Оленою Володарівною, Ярополка з грецькою царівною Оленою, а Юрія з охрещеною половецькою княжною. Дві інших дочки Мономаха, княжни Марія й Агата,— як згадувалося, — пішли замуж за царевича Леона та Городенського князя. По за тим, що царевич Леон був прогнаний з Греції революцією й одружився таки в Київі, знаємо, що княжна Марія не була ща-

сливою, до того швидко повдовіла. Повдовівши вона постриглася й померла черницою у 1146 році. Володимир Мономах, на підставі того подружжа дочки у 1116 році зайняв був Балканські краї, що подлягали тоді Греції.

Агата Мономахівна — жінка Городенського Всеслава Давидовича (син винуватця осліплення Василька), князя і здібного та нещасливого, — людини, що поносила кару за злочин свого батька. Його невеличке поліське князівство була тереном безнастанних воєн з литовськими племенами. Більшого уділу старші лінії Ярославичів йому не давали, тож князь Всеслав надумав відвоювати Полоцьке князівство у Рогнідичів. Війни і походи тягнулися півтора десятка літ. Всеслав у поході вмер, у молодому ще віці, так Полоцького князівства й не здобувши. Княжна Агата з сином Романом вернулася у Київ, де й вмерла.

Всі наступні наші князі своячаться виключно з польськими та мадярськими королівськими родинами, навіть такий князь-будівничий, як Мстислав Мономахович, — останній, правда, з інших, чим ті князі причин. В Україні піднялася зажерта більш столітня міжусобиця. Київ за сто літ захоплювався й руйнувався боями 49 разів. Княжило в ньому 35 ріжних князів з ріжних ліній Ярославичів і навіть Рогнідичів. Траплялися князі, що „вокняжувалися" у Київі по два, три, пять разів, а один, Рюрик, аж сім разів вокняжувався, й кожний раз війною. Тож кожний з тих князів старався поріднитись з королями Польщі й Мадярщини, щоб мати змогу куди втікти й при помочі рідні вернутися на княження, а бодай Україну зруйнувати.

КНЯГИНЯ ХРИСТИНА МСТИСЛАВОВА

Свого престолонаслідника Мстислава одружив Мономах з дочкою шведського короля Інга Штенкельса, Христиною. Але коли й де одружився Мстислав, не знаємо. Він подорожував у Скандинавію, тож можливо, що тоді й одружився. Є вістки, що був він одружений два рази. Шведська королівна Христина була правдоподібно його другою жінкою. Мстислав одружився вже мабуть у 1110 роках. Людина високих прикмет, Мстислав, після смерти батька без суперечок зайняв великокнязівський престіл, хоча й не був старшим у роду. Йому підлягали князів-

ства —Київське, Новгородське, Смоленське, Переяславське, Турово-Пинське, Волинське та Ростовське. Удільні князі корилися Мстиславові без нарікань. Не було зо сторони князів спроб Київ від Мстислава відобрати (здається, це одинокий приклад згоди в нашій історії 12-го віку). До володінь Київських великий князь прилучив і Полоцьке князівство. З Полоцькими Рогнідичами обійшовся лагідно: відослав їх 1130 року у Грецію. Та Мстислав, останній з дійсно великих князів України, панував недовго, всього сім літ (1125-1132). Після його смерти княгиня Христина постриглася в Новгородському Варваринському манастирі, (заснованому, здається, грецькою царівною Варварою, жінкою Святополка II), якого була настоятелькою. Згадується про ігуменню, княгиню Христину у Новгородських Софійських літописях зприводу її смерти, у 1190 роках. Чи та ігумення Христина була вдовою великого князя Мстислава, чи якого іншого князя — невідомо. Однак іншої княгині з імям Христини у 12-му віці не було, — бодай нема про таку княгиню згадок ні в нас, ні в чужинців. Виходило б, що княгиня Мстиславова й ігумення Христина — це одна особа. В такому случаю мусили б прийняти, що княгиня Христина жила звиж ста літ, —вік, зрештою, зовсім можливий.

Велика княгиня Христина мала десятеро дітей. Синів: Всеволода, Ізяслава, Ростислава, Володимира й Святополка та пять дочок. З дочок більш відома лише одна, Ефрозинія, королева угорська. Інші дочки пішли замуж за королів Данії, Швеції, та українських князів. З чужих джерел знаємо, що шведську королеву Мстиславну звали у Швеції Мальфрід, а данську, жінку короля Канута (правдоподібно Великого), звали у Данії Інгеборгою. По за тим про них нічого не знаємо. Дві інших своїх дочки віддав Мстислав —одну за грецького цісаря, другу за князя Всеволода Олеговича, пізніщого великого київського князя.

Сини Мстислава подружилися: Ізяслав з царівною Грузинською (тіткою славної цариці Тамари, 1184-1212), Святополк з княжною Моравською, з імени незнаною, Ростислав з якоюсь княжною Верхуславою, а Володимир з мадярською банівною, (Всеволод помер молодим).

КНЯЖНА ЕФРОСИНІЯ, КОРОЛЕВА УГОРСЬКА

Передчасна смерть князя Мстислава Мономаховича спричинула міжусобиці вже за часів його брата, великого князя Ярополка (1132-39). Молодші Ярославичі забажали бути старшими від Мономаховичів, особливо сини Олега Гореславича, Ярославового внука (зять Мстислава, Всеволод з братом). У війну встряг галицький князь Володимирко Володаревич, від 1124 року князь більшої частини Галичини. Жонатий з сестрою мадярського короля (мабуть Гейзи II, 1141-1161), Володимирко й собі встряг у війну, щоб скористати з заколоту. Коли ж, після смерти стриєчного брата Івана Васильковича, Володимирко прилучив собі і його волость, відтоді почав приєднувати до свого князівства ріжні землі всякими правдами й неправдами. Свого братанича, Івана Ростиславича (славного Берладника) з його волости прогнав.

Спираючись на споріднення з мадярським королем та грецьким цісарем Ісаком Комненом (чоловіком Володимиркової сестри Ірини) Володимирко нехтував східно-українськими князями. Ізяслав і Ростислав Мстиславичі шукали союзу з мадярами й собі, супроти Володимирка. Для скріплення союзу віддали за старого вдівця Гейзу свою сестру, Ефросинію Мстиславну. А Київом тимчасом заволодів чоловік іншої їх сестри, Всеволод Олегович, брат першої жінки Гейзи й жінки польського короля Болеслава Кривоустого та з ним вирушив на Володимирка. Хитрий Володимирко союзників постарався розєднати. Всеволод Олегович одержав 1400 гривень контрибуції, тож примусив князів замиритися. Галичан, що не дуже хотіли за нього воювати, Володимрко суворо накарав. Бояре скористалися відїздом князя на лови й запросили на княження Івана Ростиславича. Відважний і лицарської вдачі, князь Іван не шкодував себе. Він, в бою з Володимирковими дружинами, задалеко відбився від своїх воїв, а відділи Володимирка унеможливили йому відворот. Іван Ростиславич втік на Дунай. Галичане ще тиждень билися та врешті піддалися. Зайнявши Галич Володимирко не додержав даної обіцянки: багато людей скарав смертю, а ще більше осліпив. Почалася знов війна, вмер Всеволод Олегович. Його брата, Ігоря по кількаденному княженні з Київа

прогнано, а в Києві засів великим князем Ізяслав Мстиславич. Прогнаний з Києва дядьком, Юрієм Суздальським, Ізяслав прибув у Володимир Волинськ й розіслав послів у Чехію, Польщу й Мадярщину за поміччу. Йому у противагу Володимирко нашвидку увійшов у союз з Юрієм, а зокрема, повів коншахти з мадярами й поляками. Повстало два ворожі союзи близької рідні. Знову мадярсько-польські війська пройшли Україну впоперек і здовж. Володимирко й сам був непевний, чи вдержиться в Галичині. Щоб князівства у братовбивчій боротьбі не утратити він підкупив двох мадярських бискупів та арцибискупа Кукниша, а ті запоручили йому таємну поміч мадярів. Наробивши величезних шкод і грабунків, мадяри забралися, та з собою захопили Ізяславового брата, Володимира.

Не знаємо, чи королеву Ефросину Мстиславну боліла хоч трохи руїна Українських земель військом її чоловіка. Не боліла вона українських князів, тож, мабуть не боліла й королеву Ефросинію, що мала вже прибрану „батьківщину". Ізяслав мусив упокорюватись. По порадам сестри й шваґра погодився на подружжа брата, Володимира, з мадярською банівною. Нема що й казати, —подружжа це було великим пониженням для Мономаховичів. Банівну відпроваджено в Україну, але жениха, князя Володимира, мадярами задержано. Згодом Володимира звільнено, за те Ізяслав мусив вислати у Мадярщину за закладника свого сина Мстислава, (батька Романа Галицького).

Спокій недовго тревав. Почалася третя війна. Ізяслав окупував половину Галичини. Володимирко прикинувся смертельно хворим. Величезні дарунки для арцибискупа й воєвод зробили знов своє. Ізяслав зістався сам, без союзників, проти Володимирка й суздальців. Погодився на тому, що Володимирко віддасть йому бодай Погорину волость. Той присягнув, на хрест, але присяги не додержав. Послів Ізяслава висміяв. Та того самого дня, коли висміяв Ізяславового посла, несподівано 'вмер.

До такого лиха доводили Україну подружжа її князів з сусідними володарями. Поміч мадярів чи поляків, ні поміч суздальців не обійшлася Україні за що будь. Півчужі Україні князі гандлювали, билися за для своїх користей, виганяли слабшу свою рідню, а населення руйнували. Правда, були й тоді князі

з високими людськими гідностями. У першу чергу до них належать Іван Берладник, Ігор Олегович, Святослав Олегович; Ростислав, Володимир і навіть Ізяслав Мстиславичі, не беручи під увагу пізніщий чорний вчинок останного, — різню полонених галицьких воїв... Були князі, що добровільно відмовлялися волости у користь старшої рідні, аби лиш не допустити до війни й руїни. Але були вони лише виїмками, дуже нечисельними серед кількох соток нащадків Володимира Великого. Так само й жінки князів, оті княгині „ляховици" та мадярки сіяли між нашими князями заколот у користь своєї рідні і своїх країв. Не такими, знов, були наші княжни на чужих престолах...

КНЯГИНЯ БЕРЛАДНИКОВА

Глибоко траґічна, але водночас і гарна постать нашої княгині Берладникової, по переказах Мирослави. Доля її нагадує долю Рогніди чи Наталії Всеславової. Її доля відай ще сумніша, бо тинялася вона без притулку скрізь по розлогих Українських землях, втратила чоловіка, людину високих прикмет, лицаря-невдачника, а опісля утратила й сина, одиноку свою дитину, що впав жертвою облуди й зрадливости давного галицького боярства...

Княгиня Мирослава — дочка боярина з теперішної Лемківщини. Десь на ловах запізнався з нею княжич-сирота, Іван Ростиславич. Подружжа членів володіючих родин з підданими у Галичині вже не практикувалося. Дядько Івана, князь Володимирко Володаревич подружжу противився, бо бажав його одружити з якоюсь мадярською княжною. Іван Ростиславич одружився всупереч волі Володимирка й тим стягнув на себе його гнів. Рад не рад, Володимирко всеж наділив молодят невеличким Звенігородським князівством, з якого ледви можна було вижити, так, що княгиня Мирослава мусила сама робити й чорну працю.

Згідно з принятими традиціями наслідства, князь Іван Ростиславич мав більше прав на галицький престіл, чим Володимирко. Він був внуком Володаря від його найстаршого сина Ростислава, що вмер молодим. Але Іван шанував дядька, хоча й не годився з дядьковою неперебірчивістю у засобах для осяг-

нення цілі. 1146 року, галицьке населення, розлючене здирствами Володимирка, запросило князя Івана на галицький престіл. Зібравши велику силу Володимирко рушив під Галич. Третього дня облоги Іван Ростиславич перевів випад з міста. Його нечисельних дружинників перебито, боярство від нього відсахнулося, а самий князь ледви пробився через Володимиркові відділи. У Звенігороді забрав свою княгиню й вирушив у Подунавя (тепер. Бесарабію). Опісля знайшов притулок у Всеволода Київського. Після смерти Всеволода князь Іван знов зістався без притулку. На запрошення Юрія Мономаховича Суздальського він, позіставивши Мирославу у київському жіночому манастирі, пішов підбивати для Юрія північні краї. А тимчасом Юрій віддав дочку за Володимиркового сина Ярослава, й князеві Іванові віддячився тим, що підступно скував його й хотів видати головою зятеві. Ділялося це у рік захоплення і зруйнування Юрієм Київа, 1155. Скованого князя Івана привезли з Суздаля у Київ, куди Ярослав вислав свого службового князя Святополка і воєводу Константина Сірославича з чисельною сторожею, щоб Івана Ростиславича доставити у Галич, на вірну смерть. Київський митрополит Константин грек, все духовенство і воєводи докоряли Юрієві кривоприсяжністю, бож він присягнув Іванові безпеку, а тепер видавав його на смерть. За загально любленим князем войовником обстануло й військо. Юрій перелякався бунту, тому відослав князя Івана назад у Суздаль. Тоді князь Ізяслав Мстиславич вислав своїх дружинників навперейми. Коло Чернигова князя Івана відбито і звільнено.

З тягом часу, Юрій впився й пішов на той світ. Київом опанував Ізяслав Мстиславич. Ярослав Осмомисл поновно зажадав видати свого стриєчного брата у князя Ізяслава, інакше загрозив війною. До цього намовив Ярослав багато князів, як Збігнєва мазурського, Святослава, Жирослава Іванковича, Жирослава Василевича, Ярослава Ізяславича, Володимира Андрієвича, Святослава Всеволодовича й, навіть, Ізяславового брата Ростислава. Вислали з такими ж домаганнями своїх послів і мадярський та польський королі. Князь Ізяслав, хоча лишився самітним перед сильним союзом князів і королів, але видати князя Івана не погодився. Іванові дорадив втікати. З невеличкою дружиною безталанний князь Іван пішов на Дунай. Коло

Ушиці, зайнятої залогою Ярослава Осмомисла, дійшло до бою. Населення міста й навіть Ярославові дружинники стали перебігати до Івана. Він міг легко Ушицю зруйнувати, та не схотів. Коли небезпека війни трохи минула — Ізяслав знов запрохав його у Київ.

Однак Ярослав Осмомисл, зо своїм шваґром Андрієм Боголюбським (тим самим, що у 1169 році у щент зруйнував Київ), про побут князя Івана у Києві швидко довідалися. Знову загрозили вони Ізяславові війною. Великий князь Ізяслав ще раз Івана видати відмовився. Одночасно шукав союзників проти ворогів з заходу й півночи. Князеві Святославу Чернигівському віддав міста Мозир і Чичерськ за збройну поміч. Святослав від дарунку великодушно відмовився, але щиро обіцяв помогти. До союзу прилучилися сини його, князі Олег і Ігор, та Ізяславів братанич, Святослав Володимирич. Коли проголосили союз ці князі, ні Ярослав, ні суздальці воювати не посміли.

У 1159 році війна всеж таки почалася. Галичане Ярославом не були вдоволені, тож прислали у Київ таємне посольство з обіцянками, що як лиш князь Іван покажеться в Галичині, то вона вся повстане проти Ярослава. Обіцянки бояре удруге не додержали, а руйнувати Галичину ні Ізяслав, ні Іван не хотіли. Вражений їх лицарскістю Осмомисл занехав заходи дістати князя Івана у свої руки. Безталанний Іван Ростиславич виїхав на чужину. Три роки воював у Палестині з магометанами. Опісля у Салониках формував дружини до дальшої боротьби з магометанами, але... Своїми здібностями й гідним характером князь Іван був небезпечним для князів в Україні, так і тепер,— цісар грецький Мануйло Комнен (дядько Ярослава Осмомисла) потерпав за свій цісарський престіл, бо між грецькими військами була думка проголосити нашого князя цісарем. Тож по грецькому звичаю князя Івана Ростиславича запрошено на цісарський бенкет, у 1162 році і на бенкеті отруєно...

Впродовж тієї боротьби княгиня Мирослава ніде не мала певного пристановища. Перебувала якійсь час у Берладі, князем Іваном заснованій, потому у Київських манастирях. З малолітним сином Ростиславом опинилася врешті у Смоленську. Батька свого княжич Ростислав не памятав, але на батьківщину рвався. Не помагали оповідання про нещасливу долю бать-

ка, ні перестороги матері, ні вмовлювання Смоленського князя Давида Ростиславича, що княжича усиновив. А в Галичині по смерті Ярослава Осмомисла настало безладдя. Галицькі бояре, зневірені Ярославовим сином, пяницею й розпустником, здавалося покаялись. Вислали у Смоленськ послів звати Ростислава Берладничича на галицький престіл. З невеликою дружиною Ростислав вирушив у Галичину, та... Галицькі бояре зрадили його так само, як зраджували нераз його батька. Галичину, після розрухів і втечи Ярославового сина Володимира, зайняли мадяри. Королевич мадярський, Андрій був проголошений королем Галицьким. Бояре присягнули мадярам вірність. Навіть посли, ті самі, що клялися на хрест, кличучи Ростислава у Галичину, і ті передалися на мадярський бік...

Дружинники й воєвода переконували княжича вертатись, але Ростислав відмовився. „Брати, — сказав він — ви знаєте, що бояре мені цілували хрест. Якщож вони важать тепер на моє життя, то хай їх Бог судить за ту присягу мені. Я блукати по чужих землях не хочу, але голову свою хочу зложити у своїй батьківщині". Це сказавши — кинувся на галицько - угорські війська. Тяжко раненого галицькі бояре захопили його в полон і видали мадярам. Ті забрали Ростислава до Галича. Міщанство й оті „смерди", (так почали звати селян), довідалися про ганебний вчинок боярства... Піднялося загальне повстання проти мадярів і своїх рідних пявок, боярів. Населення однодушно визнало Ростислава своїм князем, захопило Галич і вже добувалося до замку, щоб князя з полону визволити. Бояре й мадяри, певні, що перед селянством не встоять, затроїли Ростиславові рани і через кілька годин він вмер.

Так згинув гідний син гідного батька... Вартий був кращої долі, та згубила його його любов до свого краю і облуда та зрадливість провідної тогочасної верстви. Пізніщі наші історики цю подію стараються замовчувати, або бодай якось вибілювати. Я, знов, беру всі дані з славного Галицько - Волинського літопису, писаного очевидцями і співучасниками тих давних подій. Не будь того, що сталося з Ростиславом, то й історія Галичини пішла б зовсім відмінним шляхом, шляхом лицарськости й сили. ..

Про дальшу долю княгині Мирослави існує дві версії. По од-

ній — вона зісталася у Смоленську і по смерти сина постриглася у черниці. По другій, у княження Романа Великого вона повернулась у Лемківщину й постриглася в манастирі в посілости свого батька. Вмерла у першому десятьлітті XIII віку.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА ЮРЬЇВНА ОСМОМИСЛОВА

Пишучи про жіноцтво і події у Східно Українських князівствах, не було нагоди обговорювати ріжниці в суспільному укладі життя Київської держави і Галицько Володимирської. У Київській державі, та взагалі у всіх Східно - Українських князівствах боярська верства не творила землевласницького стану, від якого залежала доля й недоля дрібних хліборобів - селян. Боярська верства Східних князівств не була осілою; вважалася боярами князів, а не князівств і від князя була залежна. Переходив з одного уділу в другий князь, — з ним переходили і його бояре, а в залишений уділ приходив інший князь зо своїми боярами. Утримувалися вони з данини, чи полюддя. Від князя залежні, східно українські бояре ним не коверзували так, як це бачимо у Галичині, а були його слухняними слугами. По тих причинах і селянство Східної України було вільним, залежним від держави на рівних основах з вищими верствами.

Не так склалося суспільне життя в Галичині. У Галицько- Володимирській державі бояре, на зразок сусідних феодальних держав, перетворилися у панівну верству князівства, панів землевласників, вершителів життя і смерти нижчих верств, особливо селянства, що вважалося власністю того боярина, на чиїй землі воно було оселене. Землю ту, звичайно заселену з давних часів, присвоював собі боярин або правом сили, або ж випрошував у князя. У феодальній Західній Еврапі ріжні графи й барони диктували свою волю королям і цісарям, часто усували їх з престолів. Те саме почалось діятись і в Галичині. Добрим вважали галицькі бояре такого князя, що не дбав за державу, чи добробут усього населення, а дозволяв побільшувати повинности „смердів" супроти свого боярина, терпів боярські здирства й знущання над простолюддям. Та не всі галицькі князі погоджувались бути ляльками в руках боярів. Тим то в Галичині так часті були повстання боярства проти князів і се-

лянства проти боярів. Тому також бояри міняли князів, труїли, вбивали й навіть вішали, а за ціну привилею використовувати селянство по своїй вподобі запрошували володіти Галичиною ворожих чужинців.

Що правда, ті чужинці, завдяки подружній плутанині, були чистіщими кровними українцями, чим самі князі Українських земель. Подружжа наших князів і далі рояться мадярками, гречинями, польками і навідворот — наші княжни залюбки займають чужинецькі престоли. Приміром: жонатий з мадярською банівною, Володимир Мстиславич віддав свою дочку за мадярського короля. Його небіж, Мстислав Ізяславич оженився з сестрою польського короля Болеслава Кривоустого (мати Романа Галицького). Тітка Романа, Олена, пішла за польського короля Казіміра Справедливого. Всеволод Олегович віддав дочку, Звеніславу за князя Болеслава Високого. Королівна Марія Казімирівна була замужем за нашим князем Всеволодом Святославичем Чорним (вмерла не поживши й року замужем у 1179 році). Ті наші княжни, яким доля відмовила чужинецький престіл, дівували до смерти, за мурами манастирів.

Траплялися, правда, й відмінні князі. Так, Святослав II, Олегович (батько героїв Ігоря Сіверського і Всеволода Курського) після смерти ханівни Аєти, одружився вдруге з дочкою Новгородського посадника. Дочок— Марію видав за князя Романа Давидовича Смоленського, а другу —з імени незнану— за князя Ярослава Ізяславича Луцького, дядька Романа Галицького. Таких далекоглядних князів була, на жаль, незначна меншість.

Не може бути, очевидно, й мови, щоб ті всі подружжа відбувалися з взаїмної прихильности подружених. До вінчання молоді часто не бачилися, ні одне одного не знали. Переговорювали й сватали посли, політики. А їм у кращому разі ходило про матеріяльні користи князівського чи королівського роду, який вони репрезентували, а частіще свої власні вигоди.

Політичні причини довели до подружжа Володимиркового сина, Ярослава Осмомисла, з дочкою Юрія Мономаховича Суздальського. Вже згадувалося, що Володимирко, жонатий з мадяркою, у своїй боротьбі з київськими князями спирався на союз з грецьким цісарем Мануйлом, своїм сватом, а сват, знов,

воював з Володимирковим шваґром, королем Ґейзою. Ця причина заставила київських князів шукати союзу з мадярами проти Володимирка. Тоді Володимирко договорився з Юрієм Суздальським і для скріплення союзу проти Київа одружив сина з княжною Ольгою Юрьївною.

Історики наші виводять княжну Ольгу якоюсь московкою, хоча Московщини не було ще тоді й спомину. Мовляв,— людина з „зимною” північною кровю, тощо, —та тими причинами пояснюють відразу князя Ярослава Осмомисла до жінки. Але вони певно забули, що Юрій був з походження українцем, родився й зріс в Україні, а до того й жонатий був з половецькою південною княжною. Тож розумування про „зимну кров” критики не витримує. Причину нехіті Ярослава треба шукати деінде, — власне у тому, що одружено його супроти волі, з небаченою й незнаною людиною, а до того й на кілька літ від Ярослава старшою.

Гірко склалося життя княгині Ольги з Ярославом. Він терпів її тільки до смерти батька. Ставши князем, Ольгу, хоча мав з нею дітей, Володимира і Ефросинію (славну Ярославну, що то плакала у Путивлі), від себе прогнав. Княгиня Ольга найшла притулок у Польщі, а Ярослав Осмомисл зійшовся з боярською дочкою, Анастазією Чагрівною. Бояре, хоч самі чистотою подружного життя не грішили, всеж такою „неморальністю” князя згіршилися аж так, що Анастазію спалено живою, а Ярослава змушено жити в згоді з шлюбною жінкою. Боярське заступництво не помогло. Та зокрема, й святе обурення аж надто грішних боярів на князеву неморальність було лише притокою, щоб жорстоко розправитись з Чаґровичами, людьми дуже гідними й справедливими, які здобули великі впливи у державі й боронили нижчі верстви від боярських здирств і самоволі.

Княгиня Ольга, залишивши дітей в Галичині, втікла до братів у Суздальщину. Там і вмерла у манастирі, десь на початку 13-го століття.

АНАСТАЗІЯ ЧАГРОВИЧ

Боярський рід Чагрів походив з берендеїв, кочовничого на-

роду, що у 12-му столітті осів в Україні й швидко став цивілізуватися. У літописях, під роками 1167-69 (під тими роками літописці вперше вжили термину „Україна", для означення наших земель), згадано трьох братів Чагрів, —Чекмана, Тошмана й Моначюка. Дочкою котрогось з них була Анастазія.

Ярослав зійшовся з Чагровичівною десь у 1160 роках. Після втечи жінки й, вже згадуваного посла до Ізяслава, прихильного Ользі боярина Константина Сірославича у Польщу, Ярослав перебрав Чагровичівну до князівських палат у Галичу й зажадав від боярів віддавання почестей, як дійсній княгині. Рідня її придбала сильні впливи у князя, а це викликало заздрість інших боярів. Не бачучи свого під носом, бояре бачили чуже й під лісом. Перед черню на всі лади вони осуджували поступок князя, а з Ольги зробили якусь великомученицю. Одночасно змовлялися проти Ярослава з сусідними володарями та підмовляли сина, Володимира Ярославича, подняти повстання проти батька. Володимир втік до свого тестя, князя Волинського Святослава Всеволодовича (був жонатий з його дочкою Бреніславою). Злоба боярів вилилася у палатну революцію. Одної ночі бояре захопили князівський двір і самого Ярослава в свої руки. Поставили князеві домагання видати Анастазію і родину Чагрових. Даремним було заступництво князя: родину нещадно вимордувано, а Анастазію, при помочи духовенства проголошено чарівницею і спалено живцем на огні, в осені 1173 року.

Ця подія є одною з найтемніших в нашій історії. Перейнята вона від Західної Европи, бо у Східних Українських князівствах смертю на огні не карали нікого перед тим, ні опісля, коли не числити спалення київського митрополита Гарасима князем Болеславом Свидригайлом. Рівнож не було у Східній Україні так поширене вірування у чарівниць, як у Західній Европі, де чарівниць палено на огні навіть у таких краях, як Німеччина, ще у 18-му столітті.

Після спалення Анастазії сина її Олега з Галичини вислано. Князя Ярослава змушено жити з шлюбною жінкою у згоді. Та слідуючого 1174 року його син Володимир втік до князя Ярослава Луцького. Осмомисл, у союзі з поляками, пішов на Луцьке князівство походом, а за поміч заплатив полякам 3000 гривень срібла. Настрашений Ярослав Луцький відослав Володи-

мира з його матір'ю до брата її, Михайла Торчеського, а звідтам закликав Володимира його тесть, що у міжчасі став Чернигівським князем. З Чернигова подався Володимир до свого шваґра, Ігоря Сіверського, котрий і погодив його з батьком.

Вмираючи, 1187 року, Осмомисл поділив державу між обома синами. Але бояре, як лиш Ярослава поховано, князя Олега Настасича, людину гарних прикмет, з Галичини прогнали. Князем Галичини проголосили Володимира, пяницю й розпустника. Олег найшов притулок у Овручі. Там у скорому часі й помер, з усією правдоподібністю від отруї, присланої братом по батькові.

Володимир також не жив у згоді з своєю шлюбною жінкою. Він взяв собі за жінку якусь попадю, Марію, з якою мав трьох синів, Володимира, Василька й Івана. Одного з них, мабуть Володимира, одружив з Теодорою, дочкою Волинського князя Романа Мстиславича, пізнішого славного князя Галичини. Син свого батька, цей князь унаслідував всі Володимирові погані прикмети Жив розпустно, а Теодору відослав до батьків на Волинь. В княження Володимира окупував Галичину мадярський король Беля. В галицькі справи вмішалося тоді кілька західних володарів, чи властивіще вся мадярсько-польська рідня наших князів. Вмішався і сам цісар німецький Фридрих Барбароса. Володимир зо своєю попадею був вивезений у Мадярщину, а мадярський король посадив на галицький престіл свого сина Андрія. Проти чужинецької навали виступили князі Ростислав Іванович Берладничич та Роман Мстиславич, що врешті й опанував Галичиною.

КНЯЖНА ПРЕДСЛАВА - ЕФРОСИНІЯ ПОЛОЦЬКА

В особі княжни Предслави - Ефросинії бачимо представницю роду князів Рогнідичів, з віддаленого від України Полоцького князівства. Її життя склалося зовсім відмінно від життя українських княжен, тай вмерла вона далеко від рідних земель тихою черницею.

По своїй матері княжна Предслава споріднена з грецькими цісарями Комненами. Мати її була відай сестрою Мануйла. По батькові — приходилася вона правнукою Ізяслава Воло-

димирича - Рогнідича (Ізяслав мав сина, Брячислава І, а Брячислав — Всеслава І, що був киянами обраний великим князем Київським; Всеслав мав сина Юрія-Святослава, батька Предслави). Тітка її була замужем за князем Романом Всеславичем, сином Всеслава Городенського й Агати Мономахівни.

З ранніх літ княжна Предслава перейнялася замилуванням до науки. Але в Полоцькому князівстві вчитися було можливо лише в манастирях. Тож княжна, ледви 12-літною дівчинкою постриглася у черниці в жіночому манастирі Всемилостивого Спаса у Полоцьку, збудованому її батьком і дядьком Борисом. Одночасно з нею постриглася її старша сестра, Гордислава-Евдокія, що й обрана була за ігуменню, друга сестра, Звеніслава-Евпраксія та дві братанки, —княжни Агата й Євтимія. При манастирі заснувала княжна Предслава першу вищу жіночу школу у Полоцьку для дівчат ріжного стану, не виключаючи й селян. Учителів запрошено з Українських князівств, переважно з Київа.

Десь у 1170 роках княжна Предслава - Ефросинія поїхала з сестрами на прощу у Святі Міста, Палестину. В Єрусалимі й померла в тамтейшому українському манастирі, 23 травня 1173 року і в тому ж манастирі похована. Православними церквами зачислена до святих.

З своячками княжни Предслави подружилися князі —Олександер Ярославич Невський (з дочкою Брячислава II), та славний князь Мстислав Удатний (перша його жінка), дядько Романа Галицького й тесть нашого короля Данила.

Впродовж другої половини XII і першої половини XIII століть ставало черницями багато інших наших княжен. Так, дочка великого князя Святослава Ярославича, Преслава, постриглася ще наприкінці XI віку, (вмерла 1116 року). Далі — княгиня Анастасія Минська, що пожертвовала на київські манастирі величезні суми (коло 600 гривень золотом) і сама вмерла київською черницею у 1158 році; дочка великого князя Всеволода Олеговича, княжна Марія, вмерла 1206 року та його ж сестра, княжна Марія Олеговна, вмерла 1189 року; перша жінка князя Романа Галицького і жінка великого князя Рюрика, Марія, (обі пострижені силоміць); жінка князя Константина, дочка Святослава Мстиславича, жінка Гліба Київського, Анна, дочка заму-

ченого пізніше в Орді, князя Михайла Ярославича Чернигівського, Ефросинія, та багато інших боярських жінок і дочок.

КНЯГИНЯ ЕФРОСИНІЯ ЯРОСЛАВНА СІВЕРСЬКА

Майже нічого невідомо з історії про дочку Ярослава Осмомисла і Ольги Суздальської Ефросинію — славну Ярославну, яка плакала на стінах Путивля, виглядаючи чоловіка й синів з походу 1185 року на половців. Невідомий автор „Слова о полку Ігоря" чудово описав почуття княжни Ярославни, тої нашої вірної Пенелопи, та по за тим не залишилося ніяких даних про її життя. З наших історичних джерел не знаємо навіть як вона звалася, так як нічого не знаємо і про її молодшу сестру, жінку перебувавшого у Ярослава Осмомисла, з Греції прогнаного, грецького царевича Андроника Комнена (був грецьким цісарем у 1182-1184 роках). З церковної історії знаємо, що жінка князя Ігоря Сіверського звалася Ефросинією. Вийшла за нього замуж десь після 1160 років. Мала відай пятеро дітей — Володимира, Романа, Святослава, Ростислава й Ігоря. Після смерти Романа Галицького бояре запрохали її синів на княження у Галичину, на тій підставі, що по своїй матері були вони внуками Ярослава Осмомисла. Східні українські княжичі не могли погодитися з боярською самоволею, частим закликуванням мадярів і поляків до вмішання у галицькі справи. А щоб мати з боярами святий спокій, справили їм криваву лазню по всьому краю. Знищено тоді до 500 боярських родин. Озлоблені бояре у вересні 1211 року захопили князів Романа, Святослава і Ростислава у свої руки і всіх трьох повісили.

У „Слові о полку Ігоря" побіч яскравого опису походу 1185 року, говориться про втечу Ігоря з половецького полону. Похід цей для наших князів закінчився нещасливо. Шоб з полону звільнитись, князь Ігор погодився на одруження свого полоненого сина Володимира з половецькою княжною. Дивуватись таким річам не приходиться... Давна однодушність між українськими князями пропала без вороття. Західні українські князі все більш і більш орієнтуються на Польщу й Мадярщину, а Східні, замість обєднатись проти загрози від монгольських орд, кривавляться у міжусобицях й руйнують Українські кня-

зівства так, що татарам через кілька десятків літ в суті річи мало що зісталося доруйновувати.

КНЯГИНЯ АННА РОМАНОВА ГАЛИЦЬКА

В постаті княгині Анни Романової бачимо тип жінки правительки, подібний до княгині Ольги. Однак Ольга керувала Україною у спокійніщі часи, та й слухняніщими підданими. Княгині Анні ж довелося сливе усе її життя провести на вигнанні, або у зажертій війні за Галицько-Володимирську державу, насліддя її синів, славних опісля короля Данила й князя Василька Романовичів.

Походила Анна з грецького володіючого роду Комненів. З першою своєю жінкою, дочкою Рюрика Київського, також Анною, князь Роман майже не жив, а з своїм тестем провадив війни. Тестя перемігши Роман постриг його самого, княгиню та їх дочку — свою жінку у черці, десь коло 1202 року. Наступного року одружився з Анною. Коли войовничий Роман, розбивши сусідів, вмішався у боротьбу Гвельфів (партія папи) і Гибелинів (був у союзі з королем Пилипом Гогенштауфеном), то в скорому часі згинув, 19 червня 1205 року під Завихостом, у невияснених і досі обставинах (правдоподібно від підосланих польським королем Лешком вбивників).

Ледви 24-літною княгиня Анна зістала вдовою з трьохлітним Данилом і півторарічним Васильком. Споріднена з багатьома володіючими династіями (між іншим, її тітка була замужем за Єрусалимським королем Балдвином III, 1143-1168, та й приходилася вона якоюсь братовою мадярському королеві Андрієві II, тому самому, що його бояре покликали були на галицький престіл; правдоподібно, що Андрій доводився братом у других Романові зо сторони матері, сестри польського короля Болеслава Кривоустого), горда княгиня не хотіла зносити самоволі галицького боярства, її чоловіком суворо приборканого, а по його смерти знов піднісшого голову. Тому то на неї і її малих дітей посипався цілий рід нещасть, які коштували Галичину 40 літ тяжких війн і міжусобиць.

Перший привід до міжусобиць дав київський князь Рюрик, бувший тесть Романа, що з страху перед енергійним зятем по-

стригся був у черці. (Це той самий князь, який сім разів „вокняжувався" у Києві, а 2 січня 1203 року Київ у щент зруйнував). У війну наступним вмішався король Андрій й вислав залоги для „свого любого сина" Данила, в команді воєвод — Мокія Сліпоокого, Короцюна, Воліта, Вітомира і Благині. Галицьке боярство під проводам Володислава Кормильчича запрохало на княження Ігоревичів. Ігоревичі опанували Галичиною, а Романова вдова з дітьми втікла до Володимир - Волинська. Коли й там стало небезпечно, —бо Ігоревичі напосілися її з дітьми знищити— княгиня потайки втікла у Польщу, відай у Сандомир, до другого свояка свого чоловіка, Лешка. Лешко вислав малого Данила у Мадярщину. Оба королі виступили на поміч Романовій вдові, ніби то з метою привернути галицький престіл правним наслідникам, а на ділі —щоб собі обловитися у Галицькому заколоті. До всього того повстали суперечки між Ігоревичами, Володимиром і Романом. Дволичний король Андрій поміг Романові зайняти Галич, тож Володимир утік аж до батькового Путивля. З свого боку, Лешко польський підступив під Володимир - Волинськ. Місто піддалося добровільно, але поляки почали грабувати населення й церкви...

Проти Романа король Андрій вислав тоді військо під проводом воєводи Бенедикта, щоб у спілці з поляками цілковито опанувати Галичиною й Володимирією. Романа Ігоревича полонено й вислано у Мадярщину. Та мадярські війська допустилися страшних насильств і знущань, не тільки над селянством, але й над боярами. Бояре, як здавалося, тоді схаменулися, бо закликали на княження Мстислава Ізяславича Пересопницького, дядька чоловіка княгині Анни. Тимчасом втік з мадярського полону Роман Ігоревич і обєднавшись з братами мадярів прогнав. Оба королі відчули, що їх пляни опанування Галичиною валяться. Щоб до цього недопустити, король Андрій нашвидко заручив 10-літнього Данила зо своєю 7-літньою дочкою Елизаветою та проголосив майбутного зятя своїм престолонаслідником. З комбінації цієї нічого не вийшло, та й Елизавета вмерла молодою, у 1213 році.

Опанувавши у друге Галичиною Ігоревичі знищили значних бояр-бунтарів. Рештки боярства, як Кормильчич, Судіслав, Філя, та інші вивтікали у Мадярщину. На їх прохання Андрій ви-

слав численне військо в команді Потія. З військом вислав і малого Данила. Війна закінчилася полоном і повішенням трьох Ігоревичів. Десятьлітнього Данила, що матері своєї навіть не пізнав, проголошено князем. Коли ж княгиня Анна з другим сином, Васильком, прибула до Галича, щоб в імени сина керувати державою, бояре її прогнали, бо хотіли керувати іменем князя-дитини самі. На прохання матері Данило зістався у столиці на боярській ласці. У заколот знову вмішався король Андрій. З його поміччу Данила швидко прогнали у слід за матір-рю, а князем Галичини, під зверхністю мадярського короля, проголосив себе боярин Кормильчич. Почалася знов війна. Хто лиш хотів, шарпав Галичину на всі боки: мадяре, поляки, прихильники Кормильчича, половці. Анна Романова знайшла притулок на Поліссі. 1213 року королі Андрій і Лешко проголосили князем Галичини малолітного Андрієвого сина, Коломана, й для того оженили його з Лешковою дочкою, також ще дитиною. Андріїв син засів у Галичі, короновався з благословення папи „королем Галичини й Володимирії" у 1215 році, а Лешко забрав собі Перемишльщину і Берестейщину. Данилові і Васильковi Романовичам ласкаво вділено Волинь.

Через три роки Лешко посварився з Андрієм та прохав на Галицький престіл Мстислава Удатного, колишного князя Пересопницького, а під ту пору Новгородського. Боючись народної помсти, галицькі бояре вивтікали хто куди. Мстислав розгромив мадярів. Тоді й Данило, вже як дорослий юнак, розпочав війну з поляками і в бою під Грабівцем у щент їх розгромив. Але все таки його батьківщина була в чужих руках, і то в руках славного на увесь тогочасний світ войовника, загально любленого й справедливого князя Мстислава. Під впливом матері Данило увійшов з Мстиславом у союз, одружився з його дочкою Анною — може з надією бути Мстиславовим наслідником, бо синів Мстислав не мав. Маючи спокій, а то й піддержку від Мстислава княгиня Анна з синами зайнялася відновленням цілости Волинського князівства. Від поляків відобрано Берестейщину і все Забужжа (теперішну Холмщину і Східну Люблинщину).

Але на цьому ще не був кінець. Однак дальші події вже не входять в обсяг діяльности княгині Анни. 1219 року вона по-

стриглася у черниці і в скорому часі вмерла.

На місці приходиться лише підкреслити непохитність характеру княгині Романової, її незломну волю. Ледви у 24 роки зіставшися вдовою, з двома малолітними дітьми, вона не забажала вийти замуж у друге, хоч у претендентах на її руку не відчувалося браку (ті ж королі-вдівці, Андрій та Лешко старалися наперебій). Але вона йде з синами на вигнання, часто живе у нужді, та не відступає від мети — здобути дітям батьківський престіл. Коли у Володимир-Волинську підступні бояре, озлоблені її заступництвом за „смердів" селян, змовилися княгиню Анну з дітьми захопити й видати Ігоревичам, вона, перебрана за селянку, з дітьми втікає, живиться лише ягодами, грибами, і коли не коли сухим хлібом, ночує не раз у лісах, трохи не гине у поліських трясовинах, але не піддається. Так само, коли Лешко, — вдаючи з себе великодушного — пропонує їй свою руку, вона — хоча й була властиво на його ласці,— ту пропозицію відкидає. Знаючи, що відмовою ставить Лешка у ряд своїх ворогів, залишає Польщу і знов тиняється з малим сином Васильком. Її людяне обходження з селянством здобуває їй велику прихильність. У часі бою під Грабівцем, коли вже волинські полки не видержали зудару з переважаючими польськими силами, княгиня Анна, по переказам, сама веде резервовий селянський полк у польське запілля, та зручним ударом розпорошує польське військо. Тим дає синам можливість здобути блискучу перемогу.

Для нас княгиня Анна є взірцем великої патріотки і матері, що відкинула особисте життя задля добра дітей і народу.

КОРОЛЕВА АННА МСТИСЛАВНА ДАНИЛОВА

В Лелесовому манастирі в Галичині, 28 вересня 1213 року, вбито жінку мадярського короля Андрія II, Гертруду. Ця подія, сама по собі маловажна, відбилася на дальшому істнованні Галицько-Володимирської держави. Відбилася тим, що й король Андрій уплянував одружитися з княгинею Анною Романовою, тоб то перехрестити шляхи у подружних заходах Лешка польського. Між обома кандидатами на женихів повставали сварки й нелади. Кожний король звав Романових дітей своїми

„любими синами", запобігав приязні їх матери, — хоча певно, та „прихильність" не перешкоджувала королям захоплювати у „любих синів" то ту, то іншу частину їхніх земель, те чи інше місто. Але важне те, що внаслідок тих сварок між королями устоялася Західно - Українська державність.

Розюшений заходами Андрія мадярського, що опанував Галичиною, Лешко польський кинувся шукати „рятунку батьківському наслідду своїх любих синів". Тож запрохав Даниловосто свояка (приходився йому відай дідом, бо Роману Галицькому приходився дядьком), Мстислава Удатного з підмогою. Та Лешко, думаючи, що Мстислав буде слухняним знаряддям, гірко помилився. Славний войовник-лицар, князь Мстислав швидко вигнав мадярів з Галичини. 1219 року Данило одружився з Мстиславною. Половчанка по своїй матері, дочці хана Котяна, Анна Мстиславна не терпіла європеїзованої перфідности галицького боярства, що вічно орієнтувалося то на поляків, то на мадярів, але ніколи на своїх князів чи свій нарід. Тож Анна Мстиславна стала першою помічницею свого чоловіка у його заходах над створенням твердої князівської влади, спочатку у Волині, а опісля в Галичині.

Королі Андрій і Лешко ворожо відносилися до діловитих українських князів, як до Мстислава, так і до Данила. Тож у скорому часі постаралися зятя з тестем розсварити. Мстислава переконували, що Данило хоче захопити Галичину, а Данила навпаки, що Мстислав хоче відобрати Володимирію. Через ті непорозуміння повстав новий заколот, який закінчився прогнанням обох князів. Данило і Василько, договорившися з литовськими князьками, придбали собі досить сильного союзника проти Польщі. Порозумілися й королі. Андрій вислав у Галичину мадярське військо під проводом жорстокого Філі — мабуть нашого таки ренегата. В бою під Галичем Данилів союзник, Олександер Белзський, від нього відійшов. Але на поміч зятеві надтягнув з половцями свого тестя князь Мстислав Удатний. Мадяро-поляків ще раз погромлено й захоплено в полон самого Філю.

Після кількалітнього відносного спокою всі південні й західні українські князі виступили у спільний похід проти татарів. (Суздальські князі з під Чернигова вернулися з причини „спіз-

нення"). В бою над Калкою, 31 травня 1223 року, князів Данила й Василька поранено. Бій закінчився великою поразкою українських князів, одначе татари завернули назад у степи.

Погану ролю у неладах зятя з тестем відограв Олександер Белзський. Він переконував Мстислава наче б Данило хоче його вбити. Доходило до поновної війни. В останню хвилю перед боєм Мстислав зумів викрити інтриги і в Перемишлі з зятем помирився. Тоді почали коверзувати бояре під проводом Жирослава, розповсюджуючи чутки, що Мстислав хоче навести половців і все галицьке населення вирізати. Одночасно Мстиславові світили у вічи наклепами на Данила. За їх порадою Мстислав віддав свою молодшу, з імени незнану, дочку за королевича мадярського Андрія та дав йому Перемишль. Андрій, по боярським порадам, забажав стати королем всеї Галичини, тож втік до батька. Настала війна 1226-27 років. Під Кременцем на Волині, під Звенігородом і Галичем мадярів ще раз погромлено. Бояре, мадярські прихильники, вмовили тоді Мстислава проголосити зятя мадяра своїм престолонаслідником. Відважний лицар-вояк, але кепський політик, князь Мстислав тим намовам піддався. Віддав Галичину Андрієві, а собі затримав лише Пониззя. Він скоро похопився, що заподіяв величезну похибку і кривду старшому свойому зятеві, Данилові. Щоб ту кривду направити, віддав йому Пониззя й порадив відобрати Галичину від шваґра, та війни не пережив. Перед смертю бажав бачити Данила; його дорадники, бояре Данила всеж до вмираючого тестя не допустили. Не зміг перемогти боярської впертости навіть київський митрополит Кирило І.

Нема потреби описувати дальшу боротьбу братів Данила й Василька з мадярсько-польською навалою. Війна тягнулася коло 15 літ, аж остаточно, 17 серпня 1245 року, під Ярославом брати вщент розбили наїздницькі війська. Боярів зрадників і самого ренегата Філю захоплено в полон і покарано смертю.

Немає певних вісток як відносилася княгиня Анна Мстиславна до непорозумінь між її чоловіком і батьком. Є певність, що вона ворожість батькову до чоловіка паралїжувала. Натомість до мадярського свого шваґра ставилася ворожо, як до влізливого чужинця. До брата свого чоловіка, князя Василька, відносилася з щирою прихильністю. Панування обох братів, Данила

й Василька Романовичів — це одна з найясніщих діб у нашій історії, приклад братньої любви. Хоча оба князі мали свої відрубні держави, то по суті була це одна монолітна Галицько-Володимирська держава у часах спокійних і воєнних. Оба брати скрізь і завжди виступали однодушно, як володарі одного народу. Обставини змінилися коли над Галичиною запанував Данилів син Лев...

Княгиня Анна Мстиславна була матіррю сімох дітей: Іраклія, Лева, Романа, Мстислава й Шварна. Інші діти повмирали у діточих літах. Дата смерти княгині Анни невідома. Є вістки, що вона жила ще в часі коронації Данила в Дорогичині, 14 жовтня 1254 року. Чи й вона коронувалася — певно не знаємо, та це, зрештою й не важне. Як жінка короля вона так само титулувалася королевою. Подібно свекрові Анна Мстиславна пережила багато нужди й лихоліття у молодих літах. Вічні війни, непевність за життя, своє, чоловіка і дітей, скитання без притулку, а опісля втеча з дітьми у Західню Європу від татарської навали, це все прискорило її смерть і відбилося на характері її синів, особливо Льва, що довго перебував у Мадярщині.

ЖІНКИ ОСТАННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ІСТНУВАННЯ ГАЛИЦЬКО - ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Найстарша сестра Данила й Василька, Теодора Романівна закінчила своє життя в манастирі. Їх друга сестра, Олена, пішла за Чернигівського князя Михайла. Дочка Олени, Ефросинія, пішла була замуж за Муромського князя і, з причини смерти жениха, також закінчила життя в манастирі та вважається святою. Друга дочка Олени вийшла замуж за котрогось з польських князів, а син, Ростислав Михайлович, в союзі з поляками й мадярами провадив війни з своїми дядьками по матері, Данилом і Васильком, аж до 1245 року; для того він і одружився вдруге з дочкою мадярського короля, бо першу його жінку, українську княжну, вбили татари. Дочку Ростислава від першого подружжа вбито нелітньою у 1243 році на Щлеську німецькими лицарями.

Князь Василько одружився з сестрою князя Конрада Земовитовича. Його княгиня була тихої вдачі, тому й не відіграва-

ла ніякої ролі у державному житті. Батько її був жонатий з дочкою князя Олександра Белзського, Анастазією (по смерти чоловіка пішла за мадярського воєводу Дмитра).

Князь Василько ,1259 року, віддав свою дочку за Андрія Всеволодовича Чернигівського. Сина свого, Володимира, одружив він з Ольгою Романівною Брянською. Це подружжа відай щасливіще з усіх в історії наших володарів, хоча й не мало дітей. Володимир Василькович прийняв за свою дочку сироту Ізяславу, по переказам селянську дівчину.

Інакше діяв король Данило. Його найстарший син Іраклій вмер нежонатим. Наслідником проголошено другого з черги сина, Лева. Роки татарської навали княжич Лев перебув у Мадярщині, де брав участь у боях з татарами. Але після погрому татарами мадярських королів Белі і Коломана та цісаря Генриха Побожного, князь Лев втік далі на Захід. У цей же час батько його з дядьком зуміли не лиш від татар оборонитися, але й відвоювати від поляків всю Люблинщину. Хан Батий вернувся з Західної Европи й осів над Волгою, а за татарами повертали у знищену Україну й ріжні князі.

Данилів плян створення союзу християнських держав проти татар спричинив заручини князя Лева з дочкою короля Белі, Констанцією. Немало причинився до того сватання наш митрополит Кирило II, що саме тоді (1247 року) через Мадярщину їздив у Царгород, для висвячення у київські митрополити. Того ж таки року у мадярській столиці відбувся шлюб і мадярська королівна прибула у Галичину. На вмовлювання свата Данило наступного року віддав у прийми другого свого сина, Романа за сестру вбитого австрійського князя, Гертруду. Подружжа 22-літного Романа Даниловича не могло бути вдатним, бо Гертруда була від нього вдвоє старша й мала дітей, Романових ровесників. Роман витримав в Австрії коло двох літ; опісля покинув Гертруду і втік у Литву, де пізніще одружився з дочкою князя Гліба Волковиського.

Сина Щварна одружив Данило з дочкою литовського князя Миндовга у 1254 році, а сина Мстислава з східно - українською княжною, з імени не знаною. Бачимо, отже, що щирі задуми над рятунком українських земель з під татарської зверхности, заставили Данила жертвувати щастям власних дітей.

КНЯГИНЯ КОНСТАНЦІЯ ЛЬВОВА. Подружжа Льва Даниловича з мадяркою незабаром відбилося на взаєминах цього князя з братами й дядьком. Під впливом жінки Лев толерантно ставився до чернечих латинських орденів, дав їм дозвіл засновувати клашторі (манастирі) зпочатку у свойому уділі, а після смерти батька, 1264 року, по всій Галичині. Давав і субсидії на будову й утримання тих клашторів. Тим самим латинські черці здобули рівні права з православним духовенством і з кожним роком все більш закорінювалися на галицькому ґрунті. Зо своїми братами князь Лев не мав майже взаємин. Озлоблений на свого кума (христив Юрія Львовича), а шваґра свого брата Шварна, литовського князя-черця Войшелка Миндовговича за те, що Войшелк дав своє князівство не йому, а Шварнові, Лев на Великдень 1267 року, в манастирі св. Михайла, власноручно князя Войшелка вбив. Князі Василько, Мстислав і Шварно обурилися злочином брата, та проти сили Льва і його мадярського тестя виступити не наважилися. Через два роки, коли Василько й Шварно повмирали, Лев захопив від Шварнових дітей Холмщину, а Литву захопив жорстокий Тройден (батько Юрія II, Тройденовича), що згідно літописям перевищував жорстокістю Ірода й Нерона вкупі. В Володимирії став княжити Васильків син Володимир, за свою людяність загально люблений простолюддям і боярами. Відбирати князівство у нього Лев поки що не наважувався; підмовляв лише литовського Тройдена, так, що той щорічно нападав на Володимирові землі й вирізував населення до ноги.

У літописах є повний опис підступств Льва Даниловича проти рідних братів. Закінчилися ті підступства тим, що князь Володимир Василькович не раз Льва і його сина Юрія, такого ж як і батько підступного, у важкі хвилі мусів ще рятувати, — приміром — у поході на литовсько-славянське племя прусаків, коли то Лев повів воєнну акцію навмисне так, щоб його брати поносили як найбільші страти. Тимчасом його самого прусаки у щент розбили й Володимир Василькович та Мстислав Данилович, — зла не памятаючи,— своїми недобитками звільнили Льва з сином з прусацької облоги.

У грудні 1279 року Львові, чи властивіще його княгині, забаглося стати польською королевою. У наслідок забаганки пов-

стала десятилітня війна за краківський престіл. Брати Мстислав і Володимир у останній хвилі ще відмовляли Льва від небезпечної затії. Але Лев татарським наказом змусив їх обох собі помагати. 28 лютого 1280 року поляки розгромили наших князів; Лев з неславою вернувся до Львова, та за невдатний похід заплатило галицьке населення. Поляки захопили частину Галичини і все населення нещадно вимордували. Війна тягнулася 10 літ. У боях важко поранено князя Володимира Васильковича, тож він передав князівство Мстиславові. Лев з сином Юрієм на жадання Володимира присягнули, що не відберуть у Мстислава його князівства. Не поспів Володимир умерти, як Лев з Юрієм вирядилися у похід на Володимирію. Вмираючи, Володимир наказав Мстиславові не дати Льву ні соломяного віхтя. Облудна натура Льва і тут найшлася. Він прислав до Володимира перемиського владику Максима, щоб той його вмовив передати Мстиславове Володимирське князівство на „свічку" при гробах Данила й Шварна, — то б то передати князівство Львові, а не Мстиславові Даниловичу. Хворий Володимир сказав, що Львове князівство є три рази більше, чим всі інші, та що Лев також нічого не дав на „свічку" до гробу своїх братів і дядька Василька. Й нічого так Львові і не дав.

Літописи характеризують князя Володимира великим книголюбом й філософом, людяним і добродійним князем, другим Йовом - страдальником за український нарід. Умер він від рака, набутого з рани, у пятницю, 10 грудня 1288 року. Християнське його імя було Іоан, у память Іоана Золотоустого.

Князем Володимирії став відтоді Мстислав Данилович. На вістку про Володимирову смерть Лев з сином захопили міста Берест, Камянець і Більськ. Мстислав вислав до брата посольство, але посла зневажено. Лишень на жадання татарів Юрій з соромом віддав захоплені міста у щент їх пограбувавши.

Все своє життя Лев не переставав воювати за Краківський престіл. З братами й братаничами розправлявся підступом, але з Західними володарями перебував у приязні, бож споріднений був з ними через свою жінку. З того треба думати, що княгиня Констанція здобула великі впливи на хід політичних справ Галичини. Що Галичина її не обходила ні трохи — замітно з того, що й самий Лев не дбав за свої князівства, приміром

—віддав велику частину Холмщини литовському князькові Тройденові. Отже, батьківських земель не боронив, а натомість поласився на пустий королівський титул і за нього руйнував Украну цілі десятиліття. І тут не обійшлося без намов жінки, що титулом княгині не вдоволялася.

Розправився Лев також з Володимировою вихованкою, Ізяславою. Князь Мстислав кривдити її не хотів, а свято виконував заповіти Володимира Васильковича у відношенні до княгині та вихованки. Вдова Володимира постриглася у черниці. З нею пішла в манастир і нелітня Ізяслава. Лев і Юрій використали нагоду — виманили дівчину з манастиря наче б у гостину до Львова. Під охороною Львових дружинників Ізяслава до Львова поїхала, та... в дорозі згинула без вісти...

ЖІНКИ ЮРІЯ ЛЬВОВИЧА. — Син нашого велита, короля Данила, почав втрачувати батьком придбані области. Ще більше тратив його внук, Юрій Львович, хоча й вживав голосного титулу „Короля Галичини й Володимирії". Його сини, Андрій і Лев Юрьєвичі, були й здібними князями, та оба погинули у молодому віці в поході на татар, 1323 року. Доносив тоді їх дядько, польський король Владислав Локетек римському папі: „в Галичині погинули останні князі-схизматики, і добре було б, коли б папа римський поблагословив польського короля Галицько - Володимирські землі приєднати до польської корони, на славу святої віри"... Приєднання покищо не сталося, однак на Галицькому престолі засів півполяк, Болеслав-Юрій Тройденович, син сестри Юрія І, Марії і спольщеного литовсько-мазурського князя, жорстокого Тройдена.

Жінки цих наших князів не відогравали вже такої ролі, як їх попередниці. Виключно чужинки з походження — долею Галичини вони не цікавилися й не старалися зжитися з країною. Тим то й не залишили слідів чи спогадів по собі в історичних записках. Знаємо про них тільки те, що принагідно записали літописці.

Король Юрій І одружувався два рази. Перша його жінка, дочка князя Суздальського, Ярослава Ярославича (брата славного Олександра Невського), Катерина. Король Юрій одружився з нею десь коло 1280 року і для тієї цілі їздив у Суздаль.

З нею мав сина Михайла, що вмер у діточому віці, 1286 року. Що сталося з королевою Катериною у дальшому — не знаємо. Правдоподібно, що Юрій з нею розвівся, щоб одружитись з сестрою польського короля Володислава Локетка, Евтимією.

Вихована у латинстві, королева Евтимія хоча й перейшла на православя, та в душі залишилася ревною католичкою і польською патріоткою. З тої причини походить прихильність Юрія до католицьких черців, надання клашторам маєтностей, а з другого боку — приязнь з польськими князями. Ці князі на Галицькі землі гляділи заздрим оком і нетерпляче ждали смерти того ж Юрія. Сини його, Андрій і Лев, зіставали під впливами матері, що свого чоловіка пережила. По за своїми католицькими симпатіями оба молоді князі були добрими володарями. Вони заходилися навіть виправляти хибні вчинки свого батька й діда. Коли б вони змужніли, то — вийшовши з під опіки матері й дядька — діяли б як добрі володарі Галичини й Володимирії, державі на користь. Але молодість і впливи рідні спричинили те, що князі дозволяли польським виходцям Галичину колонізувати, будували костели, й поновно урівняли права латинського духовенства з православним. Ними вражений, Петро Ратенський, другий з черги Галицький православний митрополит, шукав захисту у далекому Володимирі на Клязьмі та став першим митрополитом Московської православної церкви.

Князі Андрій і Лев погинули у віці ледви 25 літ. Жонатий з них був лише Андрій, з якоюсь княжною Ольгою, чи Оленою. Мав і маленького синка, Юрія, однак він вмер немовлям.

СЕСТРИ ЮРІЯ І. — Про сестер князя Юрія Львовича в літописях згадується лише принагідно. Старша з них, Марія пішла замуж за вже згадуваного Тройдена, а молодша, Анастазія, за польського князя Земовита. Обі княжни перед подружжам перейшли на латинство. Сина Марії, Болеслава, після смерти Андрія і Льва Юрьєвичів, проголошено князем Галичини. Його конкурентами на Галицький престіл стали син Анастазії, з імени незнаний, та Литовський князь Любарт Гедиминович. З претензій Любарта на галицький престіл виходить, що й він був з галицькою династією близько споріднений, мабуть по своїй матері, другій, або ж третій жінці князя Гедимина. Про степень

того споріднення історія ні літописи нічого не кажуть.

Прибувши в Галичину, Болеслав Тройденович офиційно перейшов на православя (тоді й названий Юрієм). В душі він залишився ревним поляком і католиком, тож провадив польську політику. У першу чергу позвільнював галичан з державних становищ, а попризначував мазурів. Також надавав ріжні привилеї польським купцям та колоністам. Коли переконався, що на ці його заходи галичане не реагують, то дійшов до того, що випрохав у краківського арцибискупа якогось прелата собі за духовника й окружився самими поляками. Галичане, дня 1 квітня 1340 року, підняли повстання і вперше поляків у Галичині добре погромили. Тоді Болеслав-Юрій схаменувся, та вже було запізно. 7 квітня він присягнув боярам надалі вірою і правдою володіти Галицькою державою й боронити населення від утисків, нагнав від себе прелата і всіх польських дорадників. Але того ж дня його отруєно незнаним якимсь трійлом, від якого Болеславові тріснув живіт. Наші історики думають, що його отруїли за зміну до них відношення поляки, а польські знов літописці, як крилошанин Францішек, або Ян з Чарнкова, кажуть, що Болеслава отруїли „схизматики" власне за схильність до католицтва і Польщі. (Обширно про цю подію див. у моїй Історії Української Православної Церкви).

ЕФРОСИНІЯ ГЕДИМИНІВНА — Одружився Болеслав-Юрій сім літ перед своєю смертю з дочкою Гедимина (отже сестрою Любарта Гедиминовича) княжною Офкою (Ефросинією). З свого боку, мабуть з сестрою князя Болеслава-Юрія був жонатий самий Любарт, бо по літописям оба вони зовуть один другого своїм „зятем" (властивіще шваґром, чи шурином). Відомо, що князь Гедимин і вся його родина були православними. Перед подружжям дочки Гедимин, окремою умовою, забезпечив їй вільне визнання православя. Але Болеслав зумів поставити на свойому. В час подорожі з Литви у Галичину, у місті Плоцьку (на північ від Варшави), Болеслав, ніби з цікавости, завів Офку у костел. Там благословив їх польський бискуп. Княгиня Ефросинія з несподіванки зімліла, а Болеслав опісля переконував її, що бискуп над нею, зімлілою, перевів обряд миропомазання (бжмованя) на знак її прилучення до като-

лицької віри. Не знаємо, чи так воно було в дійсности, як каже легенда, однак врешті княгиню Офку прийняти католицтво таки вмовлено.

По смерти чоловіка вона постриглася у черниці в католицькому клашторі. Чи довго ще там жила — невідомо.

XIII і XIV століття дають мало відомостей про визначніщих осіб жіночого полу, хоча було їх дуже багато. Татарська навала, спустошення Українських земель і вічна небезпека нападу витворили серед тогочасного українського населення рух на північ, під захист непрохідних болот і лісів. Зрозуміло, що в першу чергу емігрувала на північ провідна верства, боярство, духовні й купецтво. Позіставлене само собі селянство, в умовах татарського панування й вічних війн здрібнілих князіків, не зберігло навіть імен визначних жінок того часу. Існують, правда, перекази про дівчат, що виходили замуж навіть за татарських ханів. Інші жінки ведуть бої з ханськими „баскаками" (збірачами данини, намістниками). Але в яких часах події відбулися, хто була та чи інша жінка-провідник, того й невідомо. Навіть княгинь тих часів історики не записали, хіба що припадково дізнаємося про імя хоч деяких з них з жертвенних грамот по старих церквах.

Знов почали зявлятися історичні вістки про життя в Україні щойно пізніще, коли Україна вже надобре злучилася з Литвою під пануванням зукраїнізованих Гедиминовичів.

ЖІНОЦТВО ЛИТОВСЬКО - УКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

Серед жіноцтва князівсько-державницького періоду переважають княгині, княжни та королеви. Лише кілька з них походило з некнязівського роду. Хоча й ставали вони княгинями, але доля їх незавидна. З своїми гідними людськими прикметами вони, здавалося б, повинні були придбати симпатії усього населення. Ставалося, однак, навідворот... Вже й тоді людям впоено було думку про вищість князівського роду над усіма іншими й поняття про „Богом дану" династію.

Зо смертю Юрія Тройденовича ота „Богом дана" династія врешті вимерла. Якійсь час княжив в Галичині Любарт Гедиминович. Він не володів Галичиною персонально, а за нього керу-

вав його намістник, воєвода Дмитро Дєдько. З смерти Юрія скористав інший його свояк, польський король Казімир Великий. Галичиною остаточно опанували поляки. Та наспів кінець і Казімирові. По ньому став польським королем Людвик мадяр ський, а після нього його дочка, нелітня дівчина Ядвига. Не зважаючи на діточий вік, ця Ядвига була одружена з князем Вильгельмом Австрійським й жила з ним у краківському Вавелі. Польські магнати нерадо дивилися на це подружжа. Тож у шляхетських головах зродився плян, як злучити польську коро ну з великим князівством Литовсько-Українським.

За Українські землі між Литвою і Польщею довгі десятиліття провадилася війна. Князь Ольгерд Гедиминович легко опанував сходними землями України. На литовському дворі у Виль ні запанувала українська мова, українська культура і українські закони. Сини Ольґерда, подружені з дочками українських князів, дуже швидко й самі почали українізуватися. Але після смерти Ольґерда великим князем Литви й України став його син, Яков (Ягайло). Інші Ольгердовичі одержали в уділи східно-українські князівства, а Володимир Ольгердович самий Київ, що під ті часи поволи почав розбудовуватися після татар ської руїни.

Однак литовсько-українське боярство не бажало жорстокого князя Якова на литовському престолі. Його дядько, Кейстут Гедиминович, з сином Витовтом, прямували до того, щоб Україну й Білорусь від Литви відорвати. На поміч Якову Ольгер довичу й наспіли тоді польські магнати. Щоб здобути польську корону Ягайло змінив віру, однак він і Ядвига були вже подружені. У невідомий спосіб Ягайло збувся своєї першої жінки, української княжни, а чоловіка Ядвиги магнати схопили й примусили з жінкою розійтися. За ціну навернення Литви на католицтво папа уневажнив подружжа Ядвиги й наказав „вважати дівчиною”. 18 лютого 1387 року склалася сумнозвісна Кревська угода. Ягайло і його брат Лев Свидригайло охрестилися у католицтво й названі Володиславом і Болеславом. У серпні тогож року 46-літний Ягайло з 16-літною Ядвигою одружився. З поміччу Польщі він увязнив дядька і всіх братів. Дядька Кейстута з його наказу у вязниці задушено, а брати, за виїмком Свидригайла, вивтікали хто куди, приміром — Дмитро - Скир-

гайло, що після брата Володимира був князем Київським в рр. 1395-97, та Андрій Ольгердовичі втікли у Московщину.

У війнах, які повстали між братами погинуло зверх сотки наших князів, покараних ренегатами Ягайлом та Свидригайлом за прихильність до князів Витовта Кейстутовича і його брата Жигмонта, умірковaних католиків, що права українців обстоювали.

Всі литовські князі одружувалися з дочками наших князів. Про тих княгинь нічого не відомо, крім жінки Свидригайла, Ганни, знаної фундаторки багатьох православних манастирів на Волині й Білорусі. Правда, є згадки про інших княгинь-фундаторок церков та манастирів, прим. — княгиню Уляну Кобринську, Ганну Слуцьку, Олену Гольшанську-Дубровицьку та інших. Але є також згадки про княгинь другого типу, отаку жінку князя Івана Кабринського, Теодору, що повдовівши пішла замуж за польського магната Паца (правдоподібно бувшого бискупа), перейшла на католицтво сама, а українців православних стала переслідувати. Ягайло був жонатий чотирі рази. Знані з тих чотирох жінок тільки друга, Ядвига, і четверта — дочка князя Гольшанського і Дубровицького (на Волині), Софія. Ягайло видав розпорядок, яким позбавив православних права займати вищі державні становища. У подружних взаєминах наказував, щоб жінка православної віри її міняла, виходячи замуж за католика; так само мав зміняти віру й православний мужчина, коли одружувався з католичкою. Навіть пасерби мусіли віру міняти, коли їх вітчим, або мачуха визнавали католицтво. До католицького собору у Констанці (на тому соборі засуджено Яна Гуса на спалення) Ягайло писав, що „схизму" у Литві й Україні він нищитиме збройною силою. Наслідком таких розпорядків був масовий перехід на католицтво слабодухів з обох народностей, що побоялися втратити почести й вигоди. Але більшість князівсько-боярського стану в Україні повела завзяту боротьбу проти латинщення, яка виливалася збройними повстаннями.

Про долю королеви Софії, ні про її смерть нема вісток. По її стараням перекладено на польську мову Біблію. Це так звана „Шарошпатацька" Біблія, що вийшла в світ у 1455 році. Отже, королева Софія по суті є польською діячкою.

КНЯЖНА ОЛЬГА АСКОЛЬДОВИЧ - ОВРУЦЬКА

В особі Ольги Аскольдович бачимо останню представницю роду перших українських князів. З наших історичних джерел про неї нічого не відомо. У XII-томовій історії церкви, митрополита Макарія, надибуємо вістки про кількох жінок з роду Аскольдовичів, приміром — княгиню Ганну Аскольдович-Овруцьку, жінку сенатора великого князівства Литовсько - Українського Олександра, що вславилися обоє величезними пожертвами православній Овруцькій архимандрії. Про Ольгу Аскольдович - Овруцьку беру дані з нею написаної історії її роду від часів Ярослава Мудрого по 1405 рік.

Рід Аскольдовичів-Овруцьких за час від 1050 до 1360 років дав не один десяток жить в обороні Великого князівства Київського. Вже внук Всеслава Ратославича, 1021 року вернув у Київ, одружився з полоцькою княжною і став Овруцьким воєводою. Його внук, Володимир Улебович, з синами Андрієм і Миколою погинули у війнах 1076 - 1099 років. Батько й син, бояре Аскольд III і Михайло, погинули підчас руйнувань Києва Андрієм Боголюбським і Рюриком, у 1169-1203 роках. Трьох боярів, братів Аскольдовичів, Олег, Федор і Олександер згинули в бою над Калкою. Їх брат, Ігор, згинув у 1240 р. в бою з татарами за Київ. З ним згинула дочка Ганна й два братаничі, Олександер і Дмитро Всеславичі. В роках 1375 рід звівся на одну дівчину, Ольгу Юрьївну, по своїй матері з роду князів Ольгердовичів. Мати її була сестрою славного князя Олелька Київського. (Цей рід дав славних повстанців - мучеників за незалежність Українських князівств).

Аскольдовичі - Овруцькі багато разів своячилися з боярським Волинським родом Швабе. Часто траплялося, що оба роди дівчатами наче б замінювалися: княжни Овруцькі ставали бояринями Швабе і навідворот, бояришні Швабе — княгинями Овруцькими. Цей рід Щвабів походив від попавшого в полон у часі походу Володимира Мономаха на Судети, 1076 чи 77 року, якогось свояка Швабського маркграфа, Кароля-Рудольфа. Його син, Володимир Кирилович, згинув у поході Вол. Мономаха й українських князів на половців, 1111 року. Внук Кирила, Олександер Володимирович, з своїми внуками Петром і Павлом

Володимировичами (синами його сина, Володимира II) погинули у 1169 році в Київській руїні. Їх брат, Юрій згинув на Калці, а сестра пішла за Василя Аскольдовича. Павло Юрьєвич Швабе, оженений з Аскольдовичівною, з братом Іваном згинули у 1240 році. Коло року 1360 і цей рід звівся на дві душі, дівчину, Ганну, що пішла замуж за князя Юрія Сангушка та хлопця, Миколу Володимировича.

Давніщі подружні звязки з боярським родом Швабів довели, мабуть й до подружжа княжни Ольги з Миколою Швабе ще за життя батьків дівчини, 1381 року, бо вже у 1383 році вродився у них син Всеслав, — вбитий разом з батьком у бою з татарами у травні 1405 року. Інші їх діти — Кирило був епископом Чернигівським, дочка Ірина, коло 1409 року пішла замуж за князя Чарторійського, а наймолодший син, Олег-Олександер, оженений з Оленою Ходкевич, наслідував батькові. По причині, що княжна Ольга була останною в свойому роду, король Литви й України, Витовт, а пізніще великий князь Жигмонт Кейстутович додали титул і назвище княжни Ольги до назвища її чоловіка. Син їх всіма силами протиставився знаній Городенській унії 1413 року і з своїми дітьми приймав діяльну участь у боротьбі українсько - литовських князів з Володиславом Ягайлом, Боротьба закінчилася розгромом княжих українських родів і їх окатоличенням. Овруцькі - Швабе не ласилися на привилеї й почести ціною зради батьківської віри і своєї народности, тому утратили княжий титул, земельні посілости, а частенько тратили й життя. Від половині 15-го віку рід ставав все біднішим, й почав заникати. Знов відограв він значну ролю вже в часах Хмельниччини, про що пише наш історик Вячеслав Липинський у працях „Шляхетський стан в Україні перед Великим повстанням" і „Участь шляхти в повстанні". З родинних записів відомо, що Михайло Овруцький-Швабе, з шваґром, М. Бруякою, були організаторами Овруцького козацького полку, якого Бруяка став командантом, а Михайло сотником. Оба вони згинули в бою 31 липня 1649 року під Лоєвом, (Михайло Овруцький-Швабе у віці ледви 30 літ), з великим українським полководцем, наказним гетьманом України Михайлом Кричевським одночасно. А тимчасом і повстання гетьмана Богдана Хмельницького пішло не тими шляхами, як плянувалося.

Тому й рід Овруцьких - Швабів не зміг по давному піднестися, ні здобути давних впливів і сили. Але цей рід ніколи не вислуговувався ні польським королям, ні московським царям, не заплямив себе зрадою Україні, хоча, певно, в силу необхідности терпів „старшого брата", москвина, на своїй землі.

Княгиня Ольга Юрьївна вмерла у 1417 році. Залишила писаний рукопис історії роду, який свято зберігався в родині аж до революції 1917 року.

МАРТА БОРЕЦЬКА — ПОСАДНИЦЯ НОВГОРОДСЬКА

Татарська неволя і внаслідок неї еміграція на північ, потягла за собою й батьків Марти Борецької, здібної посадниці Новгородської республики. (Посадник у Новгороді, це був найвищий урядник, щось наче президент держави). І хоч діяльність Борецької з Україною не звязана, одначе вона — українка з походження — українське жіноцтво мусить цікавити. Ше за життя свого чоловіка, з роду українця, посадника Ісаака Борецького, Марта настільки вславилася своїм розумом, що після його смерти новгородські горожане однодушно обрали її посадницею на все її життя.

Її правління було часом розвитку і найвищого розцвіту й сили Великого Новгороду. Землі „Господина Великого Новгороду" простягалися на тисячі верств на північ і схід в теперішних Вятській, Вологодській, Олонецькій та Пермській губерніях, аж до Уральських гір, а частинно і Ярославскої, Костромської та Тверської губ. в напрямку на Москву, де під ті часи сильно розвинулася тенденція „збірання земель руських" вел. князем Іваном III. Поруч Київа, Новгород був під ті часи найдалі висуненою на схід станицею культури.

Марта Борецька довгі роки боронить незалежности Новгородської республики, засновує школи, провадить переговори з західно-европейськими володарями та доводить до заключення економічного союзу (Ганзейський союз). Врешті, для забезпеки держави від Москви, доводить до союзу з польським королем Казіміром IV, Ягайловичем. Новгород багатіє й розростається під її кермою, а той розріст ставав сіллю в очах для московських великих князів. Тож князь Іван III надумав прилу-

чити Новгород до Московщини.

Справу „збірання земель” почав князь Іван Данилович Калита, літ за півтораста перед часами Марти Борецької. У 1470 роках Московщина вже безпосередньо граничила з вільними землями Пскова й Новгороду, як що не числити невеликого Тверського князівства (прилучене до Москви 1485 року). Злучивши московські землі, великий князь Іван III наважився зліквідувати й самостійність Пскова та Новгороду. Псков, як слабший, упав скоріше, але Новгород, з його розумною й енергійною посадницею, часто розбивав московські сили. Мало по малу, чи то підбоєм, чи підкупством московські князі захоплювали малозаселені окраїни Новгородської республики і врешті, 1478 року, москвини вдруге облягли Новгород. Завдяки зраді боярства москвини опанували містом, збурили укріплення й забрали вічевий дзвін. (Законодатна влада у Новгороді належала вічу, скликуваному дзвоном, що для цього лише і вживався. Виконна влада належала посадникові).

Розуміючи, що суверенність Новгороду олицетворює його посадниця, вел. князь Іван III на її очах карає на смерть її сина Дмитра й зятя та внуків, цим сподіючись зломити духову силу посадниці й вимусити „добровільне” зречення влади. Але Борецька мужно переносить смерть дітей і тортури її самої. Вивезена у Москву й прикована ланцюгом до стіни в казематі Марта Борецька мучиться ще кілька років і в одній з спроб її звільнити — гине.

За ввесь час свого полону в Московщині Борецька ні разу не відповіла Іванові III на його прохання чи погрози; і в тюрмі осталася такою ж гордою й мужною, якою була колись при владі. Очевидно, вона вважала себе вищим, — бо обраним народом — сувереном, чим московські князі, у державі яких була одна лише вільна людина, сам великий князь, а навіть рідня його вважалася його рабами і „найнищими підніжками” (вислів вживаний в поляків і в москалів й досі у доказ чемности).

Через сім літ у Новгороді вибухло велике повстання. Іван III у друге зруйнував місто, кількадесять тисяч населення вимордував, а 15 тисяч родин виселив у московські землі, на їх місце переселивши стільки ж родовитих москалів. Отже червоні практики виселювання українців зовсім не нові...

Через сто літ зруйнував Новгород цар Іван IV, Грізний. Вирізано тоді 80 тисяч новгородців, а місто цілковито зруйновано. Від 1580-х років Новгород стає звичайною московською провінцією.

Постать Марти Борецької українцям нагадує особу наказного гетьмана України Павла Полуботка, що вмер прикований до стіни у Петропавлівській фортеці у Петербурзі. І наш гетьман на прохання й погрози царя Петра І не лише згірдливо мовчав, не хотів йому покоритися, але й відмовлявся від присиланих царем лікарів, дорікав і погрожував цареві, воліючи смерть у кайданах, як зраду Україні.

КНЯГИНЯ АНАСТАЗІЯ СЛУЦЬКА

Діяльність княгині Анастазії Слуцької також не звязана з Україною, але як українка з походження вона тим самим є нашою визначною жінкою.

Уродилася вона в кінці 60-х років XV століття в родині князів Івана і Юліяни Мстиславських (у Білорусі). Цей рід походив з обох володівших Україною династій, тобто Володимира Великого і Гедимина. В молодому дуже віці княжна Анастазія вийшла замуж за князя Слуцького Семена, внука Олелька Володимировича Київського. Батько Семена, князь Михайло Олелькович, кандидат православної шляхти на великокнязівський престіл, за намагання відорвати Українські землі від Литви, що була вже у персональній унії з Польщею, королем Казіміром Ягайловичем був покараний на смерть (у 1481 році, з князем Іваном Гольшанським вкупі). Вдові й синові Михайла Олельковича „з ласки" зіставлено невеличке Слуцьке князівство.

Чоловік княгині Анастазії, князь Семен, у році 1470 відбудував зруйновану ще татарами Успенську церкву Київо-Печерського манастиря й наділив його у свойому князівстві земельною фундацією. Оборонець православної віри й українства князь Слуцький відбував часті походи проти татар. В одному з походів його поранено затроєною стрілою. Рана спричинила смерть у грудні 1503 року.

Повдовівши, княгиня Анастазія виховує двох своїх дітей,— сина Юрія й дочку Юліяну. Водночас впорядковує й зміцнює

свої князівства, Слуцьке і Мстиславське, не так від татарів, як радше проти сусідних князьків та литовсько-польських панів, що поволі випрошували собі високі урядові становища на Білорусі й Україні. У самому Києві вже сидів литовський воєвода Мартин Гаштовт, тесть Юрія Слуцького.

До княгині-вдови сваталося багато ріжних князьків, литовських вельмож та панів з „корони", тобто Польщі, приваблених багацтвом і добробутом князівства Слуцько-Мстиславського. Домагався її руки і знаний князь Михайло Глинський. Він з цею ціллю відбув під Слуцьк аж два походи, щоб збройною силою здобути руку княгині Анастазії, а з нею і права на Київське князівство. В час першої облоги Слуцька, коли відділи Глинських увірвалися у замок, княгиня Анастазія зібрала допомоговий відділ з слуцьких міщан і сама повела їх у бій. На зазив княгині не зісталися бездіяльними й міщанки, а привитали напастників камінням, кипячою водою і смолою. В князівських міжусобицях населення звичайно майже не брало участи, а билися одні дружини. Коли ж у війні з Глинським за княгинею Анастазією обстануло слуцьке міщанство, то служить це доказом його прихильности до княгині та її дітей, тим більше, що у другому поході на Слуцьк князь Михайло Глинський мав вже славу національного героя, бо підняв повстання проти католицької Литви і українсько-білоруські міста піддавалися йому добровільно.

Другий похід на Слуцьк, вже з московською збройною поміччу, закінчився для Глинського так само поразкою, а після цього від Глинського стали відходити його помічники — дрібні українські князі. Змішанням національних справ зо своїми особистими амбітними плянами, Глинський повстанню пошкодив та був змушений з усією своєю ріднею втікати у Московщину. Що правда, князь Михайло й підняв повстання з метою прилучити українсько-білоруські землі до одновірної Москви, під московський протекторат, а це заважило немало на самому розвитку війни. Належить згадати, що повстання Глинських було останним протестом української аристократії проти литовсько-польської зверхности.

Не поспіли, однак, случане понаправляти укріплень після останної облоги Глинського, як Слуцьк обложили приманені ба

гатою здобиччю татаре, правдоподібно, з почуття мести спроваджені таки Глинськими. Случане витримали перші татарські приступи, та надалі почали тратити надії, тим більше, що між Литвою і Московщиною провадилася тоді довготревала війна. І тут княгиня Анастазія в критичних хвилях проводить час на стінах укріплень і сама відбивається від насідаючих татарів. А тимчасом наспіває підмога від боярів князівства. Татарів було у щент розгромлено і після того настав у Слуцькому князівстві спокій.

Анастазія Слуцька дожила до глибокої старости. Про її дальше життя немає вісток. Умерла у сорокових роках XVI століття. З її дочкою, Юліяною одружився великий литовський гетьман, князь Константин Іванович Острожський, після свого повернення з московського полону, отже вже старшим вдівцем.

Треба ще згадати, що князь Юрій, син Анастазії, заснував у Слуцьку в 1560 роках першу вище школу і друкарню, раніще від Заблудівської, заснованої гетьманом Григорієм Ходкевичем. Ця школа ні друкарня довго не проіснували, бо діти Юрія, виховані матіррю у католицькому дусі, швидко спольщилися й утратили для України всяке значення.

ОЛЕНА ГЛИНСЬКА — ВЕЛИКА КНЯГИНЯ МОСКОВСЬКА

На повстання Глинських історики ріжно задивляються. Одні — що Глинські повстали з метою відорвати Українсько - Білоруські землі від Литви й Польщі. Інші пишуть, що брати Глинські повстали тоді, коли після смерти короля й великого князя Олександра Казімировича утратили в Литовсько-Польській державі всяке значіння і, братом Олександра,. великим князем Жигмонтом були обвинувачені в отруєнні того володаря. Мабуть оба ті погляди потрохи правдиві.

Невдача у замислах спричинила втечу князів Михайла й Василя Глинських у Московщину, до вел. князя Василя III, Олександрового шваґра (з його сестрою, Оленою, король Олександер був оженений). Глинські вмовили московського князя розпочати з Литвою війну. Війна та закінчилася відступленням Московщині Смоленська, хоча литовський гетьман, князь Константин Острожський, 1514 року під Оршею, москвинів у щент

розбив. По замиренні обох Глинських обвинувачено спричинниками непотрібної війни й обох посаджено у вязницю.

Умовини скоро однак змінилися. Михайло Глинський втікав з Литви самітний, але Василь з всею своєю родиною — жінкою Анною, синами Юрієм і Михайлом та дочками — Оленою і Анастазією. Завдяки Олені й доля Глинських у Московщині поправилася.

Василь III, жонатий з Соломією Сабуровою, не мав дітей. (По переказам він мав від Соломії сина, пізніщого отамана розбійників Кудеяра). З тої причини Соломію пострижено у черниці, а Василь оженився удруге з Оленою Глинською. Вихована у Литві жінка швидко прибрала московського великого князя до рук. Василь III почав настільки цивілізуватися, що — на велике згіршення москвинів — поголив навіть бороду, а голення бороди вважалося у Москві смертним гріхом. На образі Страшного Суду вони малювали всіх праведників з бородами, а грішників лише з вусами, „аки пси і коти" по словах московських літописців. Через те незлюбили москвини спричинницю голення великокнязівської бороди, Олену, та й самого великого князя. У 1533 році Василь III вмер. Великим князем проголошено його трьохлітнього сина Івана, а Олена Глинська стала регенткою в імени малого сина.

Взявши владу в руки, Олена Глинська зблизила до себе боярина Телепнєва - Оболенського, що в суті річи став правителем в імени регентки. Дядьків Івана, Андрія і Юрія увязнено; посаджено у вязницю й дядька Олени, князя Михайла, мабуть за те, що відважився братаниці дорікати за її близькість з Телепнєвим. Через пять літ вона вмерла, позіставивши синів на ласку боярської думи. Владу захопили найбогатші бояре, князі Шуйські. Рід цей страшно обдирав і нищив простолюддя. З ними повів боротьбу Гедиминович, князь Іван Більський, чоловік Олениної сестри, Анастазії Глинської. (В Загальній Українській Енціклопедії наші західні історики віддали Анастазію Глинську замуж за московського великого князя Василя IV, але такого князя у Московщині не було зовсім, а цар Василь Шуйський, що мав би зватись IV, царював у Москві у майже сто літ пізніще, зокрема ніколи не був жонатий). Багато злочинів Шуйських князь Більський направив. Ті змовилися з та-

ними ж як і самі здирщиками-боярами, Більського схопили у двірці й на очах девятьлітнього великого князя задушили. З князем-дитиною обходилися Шуйські погано: ображали память його батьків, не давали досить їсти, ні у що убратися. В той же час, прилюдно, віддавали йому найвищі почести. Здібний князь Іван скоро зрозумів значення своєї влади, ждав лиш часу, щоб її виявити. Призвичаєний до насильств Шуйських, він, 1543 року, показав те вміння над головою роду Шуйських же, Андрієві на імя: наказав псарям його затравити псами. Тоді владу знов обняли Глинські, одначе ненадовго. Через чотирі роки сталася велика пожежа, у якій згинуло 1700 душ. Бояре обвинувачували Глинських у підпалі й чарівництві, а зокрема, намовили чернь з Глинськими розправитись. Дядька великого князя, Юрія Глинського вбито в Успенському соборі. Бояре домагалися також видати бабуню великого князя, стару Ганну Глинську і її другого сина, Михайла. Жорстока розправа над Глинськими, яким вел. князь найбільше довіряв, боярська несправедливість та здирства, як рівнож віра великого князя Івана у божественне походження своєї влади, витворили в ньому прикмети, що за них історія надала йому імя Грізного, — Лютого, по термінольогії наших істориків, хоча ці два поняття зовсім не однозначні.

КНЯЖНА ГАЛЬШКА ОСТРОЖСЬКА

З щораз тіснішою злукою України й Литви з Польщею українська аристократія все більш і більш асимілювалася, міняла віру, мову і звичаї й перестала відогравати додатну ролю в житті нашого народу. Майже всі відомі в історії імена — Радзивилів, Заславських, Потоцьких, Друцьких, Лянськоронських, Сапіг, Сангушків, Скирмунтів, Соколинських, Любецьких, Чарторийських, Паців, Вишневецьких, Красенських, Шептицьких Путятичів, Глинських, Немиричів, Слуцьких, Соломирецьких, Головчинських, Крошинських, Збаражських, Зборівських, Рогатинських, Пронських, Ружинських, Масальських, Горських, Лукомських, Пузин, Ходкевичів, Тишкевичів, Глібовичів, Зеновичів, Кишок, Дорогостайських, Ґенбицьких, Войнів, Воловичів, Галецьких, Корсаків, Тризнів, Семашків, Мишків, Гулеви-

чів, Фірлеїв, Остророгів, Ярошинських, Каліновських, Конецьпольських, Скуминих, Мелешків, Потіїв, Осинських, Яблоновських, Пеструцьких, Сенявських, Браницьких, Солтанів та багато соток інших, менше значних родів опинилися в таборі ворогів України. З кінцем самостійности Української Держави не стало володарів, то й аристократія пішла пустопаш туди, де за зраду віри й народности добувала право бути паном життя і смерти нещасливого українського селянина. Польща, латана держава, не поділювалася, як всі інші, на провінції, але з провінцій складалася: тобто, менші теріторіяльні одиниці, у даному случаю воєвідства й землі творили щось наче федерацію. Ті воєвідства, з неоднородним населенням і законами сполучені були у так звану „Річ Посполиту Польську" особою короля та „золотими шляхетськими вольностями„ і, хиба, однаковим безправям і безпросвітною нуждою нижчих верств населення. Кожний магнат був королем у своїх посілостях, тож на королівську владу не оглядався. Самі ж польські давні історики характеризували Польщу словами: „небо для шляхти, рай для жидів і пекло хлопам". „Вольности" загнали до ворогів нащадків давних наших князів і бояр. Побіч гноблення нищих верств, однакових по всій Польщі, наші відступники відогравали, вже з ворожого становища, ще й іншу значну ролю — духово й матеріяльно посилювали ворожі Україні народи.

З тягом часу їм на зміну прийшли нижчі верстви нашого народу, які помалу опановували культурно-релігійне, а згодом і національно-політичне життя українського народу та довели до створення Козацької Української Держави — Другої України. Тож в дальших життєписах вже не згадуватимуться княгині, а коли й зустрінеться якась титулована визначна жінка, то титул цей вже не означуватиме становища володарки, чи дружини володаря, а матиме значення багатої землевласниці чи дідички, що походила з давного володіючого роду.

Меншість нашої аристократії, що народові зіставалася вірною, — родини Острожських, Киселів, Овруцьких, Древинських і пару десятків менш значних родів,— тратили впливи, терпіли страшні переслідування, збройні шляхетські наїзди з боку окатоличеної своєї рідні, частенько тратили й життя, тож не могли визначитися великою діяльністю. До таких належить

Гальшка (Елизавета) Острожська, внучка князя Константина, славна своїм нещасливим життям і стійкістю та непохітністю у вірі своїх батьків. (Зазначу, що визнання себе православним у ті часи рівнялося визнанню себе українцем).

Життя Гальшки нагадує життя Рогніди по своїй сумній долі. Вона, наслідниця князя Іллі Константиновича Острожського, власниця величезних маєтностей — майже сотні міст, понад тисячу сіл і кількадесятьох замків — кільканацять літ життя перевела замкненою у вежі, а її посілости перейшли у польські руки.

Вродилася вона у листопаді 1539 року, в три місяці по смерти її батька, князя Іллі. Мати її, княгиня Беата (по переказам нешлюбна дочка польськ. короля Жигмонта Старого) її не любила й виховувала у суворих умовах, так, що дівчина не могла собою розпоряджувати. За згодою Беати, коли дівчині минуло 14 літ, до неї стали свататись ріжні польські й українські магнати. Сватався й князь Дмитро Сангушко, тогочасний герой, славний обороною Житомира від татар. Беата давніше обіцяла була віддати за нього дочку, — але, коли до сватання дійшло—відмовила. Як то у ті часи було у звичаю — Сангушко з дядьком Гальшки, князем Василем Острожським, напали на замок, де вона з матіррю жила і, за згодою князя Василя, з дівчиною одружився.

Тоді Беата, боячись за долю маєтностей, звернулася за поміччу до польських магнатів і короля. Вся Польща й Литва заворушились, не то щоб помогти Беаті, а щоб посілости Острожських не виковзнулися з польських рук. Князя Сангушка засуджено на баніцію (поставлення по за правом), тож він з жінкою мусіли втікати у Чехію, до тестя князя Василя, гетьмана Тарновського. Тимчасом Беата приобіцяла віддати дочку тому, хто її відбере від Сангушка. Охочих найшлося аж надто багато. Польські воєводи-магнати розіслали скрізь відділи гайдуків і воєводі Зборовському пощастило здігнати Сангушків у Німбургу й —завдяки зраді жида-корчмаря— обох захопити. В ночі, 4 лютого 1554 року князя Дмитра магнати задушили, а Гальшку привезено в Польщу і ,1559 року, віддано за Семена Слуцького (католика, внука княгині Анастазії), що вже спольщився. Трохи пізніще її від князя Семена відобрано та з волі

короля й єзуїтів віддано у третє за польського графа Лукаша Гурку, що замкнув її у вежі свого Шамотульського замку у Познанщині й тримав у вежі 14 літ, поки не вмер самий. Пізніще Гальшка пішла в манастир, де у 1582 році й вмерла.

Таке то творилося ніби то в культурній державі. Князя Санґушка позбавлено життя за те, що був українцем. Хоча Гальшка вийшла за нього по своїй добрій волі, то єзуїти счинили крик, мовляв — небезпека для святої віри, коли схизматицьке майно злучиться з майном іншого схизматика. Відобрано Гальшку й від Слуцького, мабуть зо страху, що під впливом жінки князь Семен навернеться до віри батьків і українства. А віддано Гурку, людині жорстокій, у надії, що той зуміє вимусити у Гальшки подарувати майно йому, родовитому полякові і правовірному католикові.

Наче кара за знущання над Гальшкою, такаж доля зустрінула її матір, Беату; ця жінка, вже маючи 50 літ, пішла замуж за 20-літнього Ольбрахта Ласького. Цей також вимагав у неї передання йому маєтностей і вязнив Беату у свойому замку у Словаччині впродовж 12 літ.

Друга внучка князя Острожського, Анна-Алоїза, дочка князя Януша, пішла замуж за вже спольщеного литовського гетьмана Яна Ходкевича (внука гетьмана Григ. Ходкевича) і попала під впливи єзуїтів. Вона не тільки нищила діла свого славного діда, але закрила ним засновану славну Острожську академію, відкривши натомість єзуїтську колегію, побудувала сотки костелів та примушувала у своїх посілостях все православне духовенство обходити свято „Божеґо Цяла" разом з польськими ксьондзами. Своє багатоміліонове майно віддала на єзуїтські, а в тому й на польські суспільні та державні інституції. В нашій історії знана вона під імям „Єзуїтської преподобниці".

РОКСОЛЯНА (АНАСТАЗІЯ ЛИСОВСЬКА)

У цьому нарисі виводиться від усіх попередних відмінна людина, походженням з нижчих верств, яку примхи долі піднесли з невільниці - полонянки на найвищий щабель суспільної драбини — до гідности цісаревої наймогутніщої тоді у світі Отоманської (Турецької) імперії.

Роксоляна, чи Анастазія (по деяким джерелам Олександра) Лисовська родилася у перших роках 16-го століття. Походила з Чемеровець на Поділлі, абож з Рогатина, в Галичині. Батько її, а пізніще брат мали бути священиками в Рогатині. Малою дівчиною, у нападі волохів на місто, Анастазію взято в полон. (Приходиться тут зазначити, що ні турки, ні татари не забірали б ясиру з наших земель, якщо б християнські купці, католики-генуезці, та православні греки і особливо армяне, той ясир у татар за безцін не купували й не перепродували за тисячі талярів кожну душу. Отже, християне залюбки гандлювали живим „товаром" з невірними. Молдаване, волохи та поляки часто-густо й самі захоплювали ясир з українських земель). Анастазію купив від волохів якійсь перекупщик-вірменин і перепродав в „Авретбазарі" (торговиця, де продавали жінок у Кафі на Криму) якомусь царгородському достойникові, у якого перебувала вона доволі довго, очевидно поки не виросла. Потім цей достойник подарував її до гарему султана Сулеймана Великого, прозваного також Справедливим. Там Анастазія й жила, спочатку як служниця султанських одалісок, а далі нянькою Сулейманового сина й наслідника престолу — Мустафи.

Важке життя в покорі й пониженні та послуги лінивим і примхуватим наложницям султана не були по душі розумній і гордій дівчині, тож вона постановляє поліпшити свою долю. Доглядання малого Мустафи було слідуючим щаблем у її невільничому житті, а відтоді й почалася її казкова карєра.

Сулейман, жонатий з кавказською княжною, побачивши у жінки Анастазію, зістав очарований її розумом, хоча великою красунею вона не була. Це не укрилося від його першої жінки і вона почала полонянку на кожному кроці переслідувати й понижувати. Довідавшись про знущання, Сулейман віддалив першу жінку і її сина, та одружився з Анастазією.

Історія подає, що Анастазія перед подружжам поставила умову: Сулейман мав віддалити всіх своїх наложниць і першу жінку. Гордий цісар зразу обурився, але по надумі погодився і свято дотримував постанови все своє життя.

Взагалі особа Сулеймана, це одна зо світлих постатей Туреччини. Десятий султан могутної Отоманської Порти (Сулейман I, вмер 1231 року, Ертогрул 1231-1288 роки, Осман I, основник

турецької могутности, 1288-1326 роки, Урхан, 1326-1359 р. Мурад·І, що згинув у бою з сербами на Косовому полі, 1359-1389 р., Баязед І, 1389-1402, Магомет І, 1402-1421, Мурад II, 1421-1451, Магомет II, 1451-1481, Баязед II, 1481-1512, Селим І, батько Сулеймана Великого, 1512-1520, Сулейман Великий, Справедливий, 1520-1566 роки). Він перейшов в історію як великий володар-лицар, законодавець, та опікун літератури й мистецтва. Був і сам здібним поетом і письменником. Людина розумна й освічена, Сулейман видав закони, що облекшували стан невільників, відзначався релігійною толеранцією, у середні віки так рідкою, впорядкував турецьку державу й очистив від „ушкалів", то б то розбишак, був оборонцем справедливости звідки вона ні походила б. Говорив Сулейман усіма мовами підвладних йому народів, отже і давною українською, а це, без сумніву, впливало на краще порозуміння між ним і його підданими-славянами.

Лицарськість Сулеймана найкраще схарактеризує такий епізод: у війні з Родоським лицарським орденом турецькі війська обложили останнє укріплення. Родоські лицарі завзято відбивалися, відкидаючи пропозиції піддатися. Тоді до Сулеймана пробрався з фортеці якійсь жид Абрум, з пропозиціями від одного з начальників ордену таємним підземним ходом зайняти укріплення. Сулейман не лише не скористався з пропозиції, але повідомив про зраду Великого Магистра, чи Комтура Ордену й видав йому зрадників. Родоським лицарям запропонував почесне піддання, без складання зброї й полону. Цей вчинок нагадує лицарськість іншого магометанського монарха, Салядина, в часах хрестоносних походів, або й нашого лицарязавойвника, Святослава, з його повідомленням ворогів „Іду на вас". В родській війні з Сулейманом була в поході й Роксоляна-Анастазія.

Роксоляна брала участь і в інших походах Сулеймана — проти мадярів (мадярів погромлено 29 серпня 1526 року, мадярський король Людовик втопився підчас втечі) та в облозі Відня, у вересні 1529 року. Вона одинока з турецьких султанш, що не вживала чадри (покривала на обличча). Крім неї Сулейман не мав більше жінок.

З переходом у магометанство Роксоляні надано кілька ту-

рецько-арабських імен, що в перекладі на українське означують „Велику Пані Веселощів і Радости", (Хасеке-Ель-Хуррем-Хатун). Роксоляною назвала її історія мабуть тому, що в Туреччині її вважали довший час сестрою польського, а в тому й українського короля. Як відомо, наших предків звали у давнину також і алянами, отже можливо, що імя Роксоляна повстало з слів „Рекс" (король) „аляни" (тобто алянів).

Сулейман мав з Роксоляною двох синів — Селима й Баязеда та дочку Мирму. Ставши султанкою вона, з метою передати престіл своїм дітям, постаралася зігнати зо світу Сулеймановото престолонаслідника від першої жінки, Мустафу. Наслідником проголошено старшого сина Роксоляни, Селима. Хоч був він і нездібний, бо великий піяк і самолюб, але в Туреччині існував закон, що лише старший син міг наслідувати батькові. Молодший син, Баязед, людина здібна й великого розуму, не міг погодитися з тим, щоб престіл перейшов до його нікчемного брата. За згодою матері він підняв проти батька повстання, одначе програв рішучий бій та був змушений шукати захисту у Персії. Внедовзі він там загинув, а Селим унаслідив трон.

Дочка Роксоляни пішла замуж за великого везиря (премерміністра) Рустема пашу, прихильника Роксоляни ще з часів її боротьби з першою Сулеймановою жінкою. Очевидно, що й державна турецька політика керувалася фактично самою Роксоляною. Памяткою її панування є нею побудовані водопроводи в Медині та великий меджід (перекручене у мошей) Сулеймана, мало що менший від славного мошею Ая-Софія. Збудувала вона також мошей у честь Ісуса Христа в Дамаску. Умерла у жовтні 1558 року. Її чоловік помер через вісім літ й наказав поховати себе з жінкою рядом.

Син Роксоляни володів Туреччиною від 1566 по 1574 рік; умер від пянства. Залишив він 10 синів. Внук Роксоляни, Мурад III, 1574-1595, людина добра, та слабовільна. Для збереження престолу старшому його синові улеми (державна рада) постановили помордувати всіх султанових братів. Мурад 18 годин опирався постанові, врешті, плачучи погодився віддати на страчення всіх братів, щоб зберігти спокій і цілість Турецької імперії. По ньому став його син, Магомет III, 1595-1603 та внук, Ахмет I, 1603-1617.

Слід згадати, що відомий наш герой, князь Дмитро Байда-Вишневецький попав у турецький полон і згинув у Царгороді у 1563 році, власне за панування Сулеймана.

В наших часах імя Роксоляни стало наче б синонімом винародовлення, ренегатства, або яничарства. Ріжні наші автори зовуть Роксоляну „матіррю яничар", але у цей же час під небеса підносять дуже сумнівних українських героїв, які — Україною володіючи—діяли тій Україні виключно на шкоду. Безперечно, ніхто не думає поступовання Роксоляни одобрювати. Та все ж треба зрозуміти, що за причини заставили її зректися своєї народности, а прийняти чужу віру, чужу культуру і звичаї, переродитися у туркеню. Ті, що її осуджують, нехай би по щирости запитали самих себе, — чи змогли б вони устояти перед казковими можливостями стати володаркою величезної імперії за ціну відступства, чи зоставалися б і надалі упослідженою й гнобленою невільницею-полонянкою, переносили б щоденні знущання, бувши духово й фізично віддані на поталу якому небудь пристрасному дідові, й так чи інакше мусіли б задоволяти забаганки. Думаю, що таких жінок є дуже мало на світі... То ж коли Роксоляну навіть судити, — треба починати той осуд від самих себе: чи не діяли б так і ми. Та, зрештою, не одна Роксоляна була цісаревою Отоманської імперії. Українками з походження були жінки турецьких султанів Османа II, мати й жінка Османа III, та жінка султана Ібрагима. Ці жінки не відогравали такої ролі у житті Туреччини, тому, мабуть, і нападів на них зо сторони наших авторів не чути, а може вони про ті жінки і не знають. Роксоляна ж була інтелектуально сильною постаттю, а стати нікому незнаною мученицею не хотіла. Її життя й витворило заздрість до її долі, а через заздрість і осуд.

РАЇНА МОГИЛЯНКА — КНЯГИНЯ ВИШНЕВЕЦЬКА

Українське жіноцтво часів Люблинської унії Литви й України з Польщею нарівні з чоловіками вело боротьбу проти польських впливів, а попри те займалося добродійністю, що виявлялася в заснуванні шкіл, манастирів, будові церков та видаванню книжок українського православного духу. Ще раз тут зазначую, що визнавання себе православним рівнялося у тих часах визнанню себе українцем.

Найбільшу діяльність у цьому напрямі виявила Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька. Вона хоч коротко жила (родилася 1589 року, вмерла 1619), але за той час доконала стільки доброго, що перейшла в нашу історію як взірцева патріотка свого часу. Вона стала фундаторкою багатьох манастирів в Україні, як Прилуцький - Густинський, Ладинський, Лубенський-Мгарський та славний Скит Манявський у Галичині, а манастирі, у ті часи поневолення України Польщею, були одинокими осередками національної культури й освіти.

Але життя й постать Раїни Могилянки, славної української патріотки, дає наглядний доказ, що й у славних батьків бувають часто нікчемні діти. Бо відомий страшний ворог всього українства, — оборонець Польщі у часі Хмельниччини — князь Ярема Вишневецький, був сином Раїни, а сестринком другої славної людини першої половини 17-го століття — митрополита Петра Могили.

Чужинка з походження, з пануючої волоської родини (дочка господаря Єремії Могили), Раїна, десь коло 1608 року, вийшла замуж за князя Михайла Вишневецького, старосту Овруцького, а потому Канівського і Черкаського. Чоловік її був відай братаничем основника Запоріжської Січи, Дмитра Байди-Вишневецького. Незадовго перед тим складено було відому постанову з Низовим козацтвом, або так звані „Баторієві реформи". Згодом на головного начальника козаків королем призначено власне князя Михайла й призначено козакам платню. Тоді ж заведено козацький реєстр, який дає поняття про національний склад козацтва: українців і білорусів було 83%, поляків коло 10%, ще менше москвинів, молдаван, траплялися німці, серби, татари і черкеси.

Хоча національне питання можливо й не багато важило для Раїни Вишневецької, та вона, православна, підпомагала українські релігійні установи й школи, які урядом Польщі і відступниками страшно переслідувалися. В тому полягає її заслуга національної діячки.

Сина свого, Єремію, чи Ярему, княгиня Раїна виховувала у православному дусі. Одначе вона скоро вмерла, а її чоловік вмер ще раніше. Дядько Яреми, князь Константин, жонатий з полькою, малим сиротою-братаничем не хотів клопотатися,

тож віддав хлопчака у єзуїтську колегію. Єзуїти ще від половини 16-го віку набудували вищих шкіл у які залюбки приймали дітей значніщих православних родів. З колегій діти українських шляхтичів виходили ревними католиками й поляками. Таке сталося і з сином Раїни Могилянки. В колегії він змінив віру, а далі служба при королеві, блеск і пишність варшавського двору зовсім його полонили. Повернувши у свої задніпрянські посілости, вже оженений з вихованкою тих же єзуїтів, Гризельдою, князь Ярема все життя посвятив на боротьбу з православієм та українством. Відзначався при тому суворою жорстокістю. Дійшли й до наших часів його вислови — мучити ворохобників так, щоб чули вони, що вмирають. Але жорстокости не помогли: повстання 1648 року прогнало Ярему з України на все.

Внук Раїни Могилянки, Михайло Корибут - Вишневецький, обраний був 1669 року польським королем і панував до року 1673. З ним провадив війну наш великий гетьман Петро Дорошенко, що в союзі з турками довів до зречення Польщею всіх земель, заселених в більшости українцями. Того короля поляки за програну відай отруїли.

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧКИ З XVI Й XVII СТОЛІТЬ

Після Люблинської унії 1569 року наш нарід попав у страшно скрутні умови, на ласку відступників зо шляхти, для яких не було ніяких законів, ні навіть авторитету королівської влади. Як жилося нашому селянству — свідчить наша і навіть польська історія, тож розводитись над тими умовами зайве. Не багато краще почувалася в Польщі й православна шляхта. З гіркою бідою ледви толерована польськими можновладцями, шляхта наша увійшла в союз з міщанством й шукала рятунку у козаччині і в освіті, творила Братства, засновувала школи й госпиталі для бідноти й ці інституції власними засобами утримувала. У давних грамотах здибуємо ріжних жертводавців на просвітні чи добродійні цілі — князів так і міщан, як Красовський, Лангиш, чи Корнякт. Серед тих грамот трапляються писані жінками, — доказ, що неписьменність у вищих і середних кругах була в Україні рідкістю.

Траплялися жінки і з вищою освітою, приміром княгиня Ганна Корецька. Княжна Анастазія Юрьївна Гольшанська, замужня Заславська, зарядила переклад Евангелії на українську мову, сама покрила видатки на переклад і надрукування книжки. Ця книжка — славне Пересопницьке Евангеліє, перекладене архимандритом Пересопницького манастиря Григорієм у 1556-1561 роках. Її молодша сестра, Юліяна, що померла молодою дівчиною, за своє гідне життя і добродійність зачислена православною церквою до святих. Сестри, княжни Олена й Софія Чарторійські, коло 1597 року надали фундацію Пересопницькому манастиреві, заснували при манастирі шпиталь для недужих вбогих, а по при нього й школу для селянських дітей. Княжна Софія переклала з грецького на українське проповіді отців церкви на кожну неділю в році, взяті з Евангелія. Згадує про її працю з похвалою наш вчений муж давнини, Кирило Транквіліон-Ставровецький. Визначалися своєю жертвенністю також шляхтянки, Раїса Ярмолинська, Ганна Гойська, сестра Раїни Вишневецької, господарівна Марія Могила (фундація Манявському Скиту у Галичині на спомин сестри), а особливо Гальшка (Елизавета), з Гулевичів, Лозка, жінка Мозирського старости Стефана. Ця визначна жінка надала великі фундації Київському Богоявленському манастиреві й заснувала при манастирі братську школу, у 1615 році. Анна Гойська надала земельні посілости славній Почаївській лаврі й передала образ Божої Матери, нею одержаний від грецького митрополита Неофіта. Надані манастиреві посілости її внук, католик Андрій Фірлей, від манастиря, що правда, відобрав.

Інакшу славу здобули собі княгиня Софія Ружинська, що не гірше польської шляхти чи татар нападала на маєтности своїх сусідів, вбивала й загарбувала чуже майно, як приміром 1600 року у Корці. Такі явища були в Польщі на денному порядку, отже і Ружинська була лиш дитиною свого часу й свого окруження чи верстви. Інша шляхтянка, невістка сумнозвісного Луцького православного владики, Іони Борзобагатого-Красенського, Ганна, з тисячами гайдуків та гарматами переводила напади на міста і замки, ставила опір королівським військам, — приміром у 1570 роках під Луцьком, та взагалі не слухала ніяких розпорядків, за що — по смерти свекра свого, епи-

скопа Іони, була засудженна на вигнання (цей засуд державна влада немала сили виконати).

Цікаво, що нема вісток про діяльність княгинь Острожських, хоча рід цей вславився діячами - мужчинами. (Перший Острожський, Данило, у 1342 році підняв повстання проти загарбника Галичини, короля Казіміра. Далі знані князі Федор, Василь Красний та Іван і Григорій. Від Григорія пішли князі Заславські, а син Івана, Константин (1452-1530) вславився погромом Москви, за що названий Краківським тріюмфатором. Його син, Константин II (1526-1608) та внук Олександер-Василь (1560-1605), славні обороною православя і українства в часи Берестейської унії). Знаємо лише, що дочки князя Константина II, Острожського, Катерина і Елизавета повиходили замуж за князів Радзивилів — правдоподібно братів отруєної польської королеви Варвари — Миколая Радзивила Чорного та Миколая Радзивила Рудого. Одна з них була матіррю литовського гетьмана Януша Радзивила (1612-1655), козацького ворога, а опісля шваrра Тимоша Хмельницького і, мабуть, литовського канцлера Альбрахта Радзивила (1595-1655), автора спогадів про Хмельниччину. Нема вісток і про жінок шляхетських родів з перед Хмельниччини. Не можемо нічого сказати про матерей таких наших героїв, як Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Тискиневич, Орендаренко, Кричевський, Морозенко, Нечаї, Богун, Виговські, Подобайло і інші. Те, що їх сини стали великими борцями за долю українського народу у великій мірі треба завдячити їх матерям, тим незнаним українським шляхтянкам, які за для лакімства нещасного не пішли по лінії найменшого спротиву польським асиміляційним плянам. Їх сини не були „дикими неуками", як пишуть польські, а за польськими й наші деякі історики... Приміром — Морозенко мав найвищу військову освіту: він скінчив Падуанський університет та Нидерляндську воєнну академію. Богун знав латину не гірше гнезненського арцибискупа, примаса Польщі. Брати Немиричі покінчали Падуанський, Сорбонський і Оксфордський університети. Володіли латиною Нечаї, Кричевський і сам Хмельницький. Але навіть про матір Богдана, найбільшого нашого будівничого ми всеж нічого не знаємо...

Частина Друга
Жіноцтво Козацької України

Часи організації на українських землях козаччини істориками висвітлюються не однаково. Одні пишуть, що козацтво стало організованою військовою силою щойно завдяки енергії та хисту князя Дмитра Байди-Вишневецького. Інші — що козацтво відогравало значну ролю ще раніще — століття, або півтора перед Байдою. Чогось певного не кажуть, однак, ні одні, ні другі. Тому загально у нас принято вважати 1550 роки за часи повстання козацької сили.

Найновіщі воєнні історики пишуть що інше. Вже у бою на Калці, 1223 року, зо сторони татар воювало 15 тисяч славян, —так званих „бродників", тобто волоцюг, зо своїм воєводою Плаcкинею. Правда, у пізніщі часи про бродників гине всяка згадка. Але через півтораста літ, у роках 1380, зустрічаємо у татарських рядах великі козацькі відділи, з окремими своїми отаманами і відмінним від татарського військовим укладом. Донський козацький історик (не пригадую імя), на підставі татарських і донських літописів говорить, що в бою хана Мамая з московським великим князем Дмитром Івановичем, на Куликовому полі, 8 вересня 1380 року, по стороні татар ніс службу сторожевий корпус з 6 тисяч донців і 8 тисяч козаків запорожців. Перед боєм корпус перейшов на бік князя Дмитра Іванича і йому завдячує Московщина розгром орд Мамая. Козацтво, з татарською боєвою тактикою обізнане, несподівано напало на татар з засідки; зокрема —донці й запоріжці, як і татари, були добрими їздцями, чим москвини не грішать. Московські історики факт участи козацтва у розгромі татар старалися замовчувати. Однак у пбудованому в память того бою Донському манастирі у Москві є стіна з іменами всіх значніщих воїнів, що на Куликовому полі погинули. І от, серед імен князів та боярів зустрічаємо там імена Семена Мелика й Андрія Бобрика, не князів, а ні не бояр. Про Бобрика московські історики пишуть, що був він Волинським воєводою та міняють його

назвище на Боброк. Волинь у ті часи до Московщини не належала, а зокрема —від московських володінь була відділена величезною теріторією Сіверщини й Смоленщини, які належали до великого князівства Литовсько-Українського. Тож дивним здається, чого б отой Волинський воевода, з цілим корпусом кінноти мав помагати ворожій під ті часи державі. Мабуть оба вони і Мелик і Бобрик є таки командантами козацьких Запоріжського й Донського корпусів.

ДЕ ЩО ПРО ЖІНОЦТВО УХОДНИКІВ

Майже увесь 15-й вік про козацтво згадок не маємо. Натомість літописні джерела повні згадок про нову верству населення наших степів, воїнів-хліборобів, так званих „уходників".

Уходницькі жінки — це ті новітні амазонки, що не гірше чоловіків могли постояти за себе, за свої землі і оселі. Уходницький рух міг повстати лише у наших степах, на гряниці відмінних двох культур, двох світоглядів, европейського і азійського. Цей рух витворив наш третий, питомо український світогляд — любов до волі: нехай і в поганих матеріяльних умовах жити, за те чутися вільним, залежним від одного лише Єства, Бога. Бо й що уявляла з себе тоді Европа? Безодню горя, безпросвітної нужди, насилля і гноблення міліонових мас та незначні тисячі упривилейованих феодалів, вершителів життя й смерти простолюддя. Азія знов ще остаточно не устаткувалася. Народи її ордами переходили з місця на місце, управою землі погорджували, а жили з ловецтва, скотарства, — переважно розводили овець і коней — та грабунків.

Гряницею тих культур стали широчезні простори Степової України, медом і молоком насичені „Дикі Поля", що ждали лише когось, відважного й витревалого, щоб зумів ті мід і молоко з землі видобути.

Нестерпні умови панщизняного життя під Польщею, фізичні й духові насилля магнатів і шляхти погнали наше селянство на південь, у сусідство татар. В початках уходницького руху їхали на літний сезон. Їхали без ріжниці — чоловіки, жінки й діти. Там у вічній небезпеці займалися рибальством, ловецтвом, або й хліборобством. Працювали на ріллі зо зброєю, з рушницею,

луком і сагайдаком повним стріл за плечима, були тими піонірами, що заводили свою культуру у Диких Полях з мечем у одній руці та ралом у другій, хліборобами-лицарями у повному того слова значінню.

Вернувшись на зимівлю у заселені околиці, уходники змушувалися давати старостам „вить", — спочатку четвертину, далі третину й половину всіх своїх здобутків. Траплялися старости, що четвертину залишали уходникам, а три четвертини собі,— мовляв, — військо старости боронить уходників від татар, тож вить належиться військові. У дійсности бувало якраз навпаки: уходники стримували татарів від нападів на заселені українські землі. Таке безправне здирство заставило енергійні елементи селянства втікати з під опіки старост і панства та оселюватись у Диких Полях на стало. Повстають уходницькі оселі, дуже часто називані жіночими іменами, — всякі Марьянівки, Кулинівки, Ольгополі, Оленині, Марусині, що іми так багата Південна Україна. Як видно, жінки з такими іменами були провідницями уходницьких ватаг, або якоюсь незвичайною діяльністю заслужили собі на те, що їхніми іменами оселі названо, бо нові оселі звалися звичайно іменем найвидатніщої у ній особи. (Порівняти з повістю Андрія Чайківського „На Уходах" про повстання Тарасівки). Але яких будь писаних джерел про ті часи не залишилося; раз тому, що уходники творили історію Диких Піль своєю працею і кровю, а подруге — не було відповідних письменних людей, щоб ті події записати.

З часом, коли вже Дикі Поля зароїлися людськими оселями, коли степи стали вкриватися ланами пшениці, — тоді польські шляхтичі надумалися заводити там „лад і порядок". Вони випрошували у королів чи коронних гетьманів дарованих грамот на „пустоші", бо в Польщі вважалася земля пустою, дикою, хоч би на ній жило міліони селян, але ще не було панів. Так панщина поволі посунулася на південь, у Дикі Поля. До тих часів належить віднести початки збройної боротьби уходницько-козацького стану з Польщею та, мабуть, організацію Низового козацтва. Що приносила ця боротьба — свідчить історія. Не раз і не два повстанські селянські маси купували собі нуждене життя головами своїх провідників, таких як Наливайко, Павлюк, Підкова, Сулима, та багато інших.

Історичні джерела не донесли нам ні одного імени визначніщих з жінок уходницького періоду. Правда, переказів існує багато, але вони не використані. Належить зазначити, що легенди й думи про Марусю Богуславку, Ведмедівську попівну, Марусю Чурай, то що, повстали власне на уходницькому тлі і лише пізніще, в козацьку добу, їм надано прикмет козаччини.

ЦІСАРЕВА ОСМАНСЬКА ГАННА-ФАТИМА

Вже згадувалося, що Роксоляна не була одинокою українкою на турецькому престолі. Про інших султанок не маємо однак нічого певного, та й чоловіки їх володіли Туреччиною по два-три роки. Про жінку Османа III є, правда, турецько арабські панегірики, у яких вихваляється її красу, розум та побожність, очевидно магометанську. Про жінку султана Ібрагима, матір Османа, — по переказам Фатиму-Ганну — надибуємо тільки західного похождення згадки, що в часах нападу на околиці Царгороду Мальтійських лицарів у 1644 році, цісарева з своїм сином попала в полон. В полоні вона й померла, а її син, Осман, охрестився й став черцем заснованого папою Григорієм IX ордену Домініканів. Помер він у 1676 році десь у Римі.

ЖІНКИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Часи перед Хмельниччиною безсумнівно видали немало визначних жінок-войовниць: адже у козацьких війнах Наливайка, Лободи, Остряниці, Гуні чи Павлюка жіноцтво й діти брали участь в боях з поляками. Переяславська і Солоницька різанина козацтва мабуть і повстала завдяки чисельній приявності жіноцтва і дітей у козацьких таборах. Під Переяславом згинуло коло 10 тисяч безборонних жінок і дітей. Над Солоницею їх згинуло багато більше. Та були жінки, що не ждали покірно смерти, а раз приходилося вмирати, то вмирали позбавивши життя не одного ворога.

Яких будь вісток про те жіноцтво історія не подає. Мало що відомо й про жінок творця Козацької Української Держави, гетьмана Богдана Хмельницького, хоча був він жонатий три рази. (Його значніщі попередники, прим. Петро Сагайдачний не одружився ні разу). Ще найбільше знаємо про другу жінку Бог

дана, польку Гелену, власне завдяки її злочинній ролі.

Першою жінкою Богдана Хмельницького була сестра його славних помічників у відбудові України, полковників Василя й Івана Золотаренків. (Василь Золотаренко, полковник Ніжинський, у 1663 році нещасливий кандидат на гетьмана, стятий по наказу Брюховецького, а Іван згинув у 1656 році як наказний гетьман, здобуваючи Старий Бихів у Білорусі). Звалася вона відай, Ганною. З нею мав Хмельницький пятеро дітей: синів— Тимоша, Юрія і третього, з імени незнаного (його замучив ще маленьким Чаплинський), та дочок, Катерину й Олену. Вмерла Ганна Золотаренківна десь у 1642 році, коли її чоловік був ще писарем Чигиринського полку, в команді другого славного українського героя, — тоді ще католика — Станіслава Кричевського (на другий день після погрому поляків під Корсунем Кричевський перейшов на православя й названий Михайлом).

Малолітство дітей заставило вже старшого Хмельницького шукати собі дружини. Довгий час перебувала у него на правах господині, ним викуплена з татарського полону, шляхтянка-польського роду, Олена. Хмельницький призвичаївся до неї і, не зважаючи на велику ріжницю в літах, врешті одружився. А-ле польська кров не могла вжитися з українською. Олена завела коншахти з польським шляхеткою, підстаростою Чигиринським, Чаплинським. Цей шляхтич перевів наїзд на родовий маєток Хмельницького, Суботів, загарбав все майно, сина Хмельницького на смерть забатожив, а Олену взяв собі, спочатку за коханку, а далі і звінчався з нею.

З вибухом війни 1648 року поляки з України забралися. Забрався і Чаплинський, але Чаплинська вернулася до Хмельницького. Після розгрому польських військ гетьман знов обвінчався з нею та... Характер Хмельницького шляхтянці був не до впо доби; вона все намовляла його приняти від короля гідність воєводи Київського і сенатора, а боротьбу за визволення краю і народу з неволі зовсім занехати. Повела далі коншахти з польськими послами та через канцеляристів була навіть замішана у змову позбавити гетьмана життя. До того ще долучилася й подружна зрада. На цих злочинах приловлена, вона покарана була на смерть зо своїми однодумцями разом.

Третя жінка гетьмана Богдана Хмельницького, Ганна Сомків-

на (сестра іншого кандидата на гетьмана, переяславського полковника Якима Сомка, також стятого у 1663 році по наказу Ів. Брюховецького), хоча й заступала чоловіка в часах походів й видавала навіть універсали, цебто розпоряджувала країною, то одначе за так короткий час, коли їй довелося бути гетьманшею, не виявила та й не могла виявити своїх якихось особливих здібностей. Була вона вдовою котрогось з Лівобережних полковників - співробітників гетьмана Богдана, що погинули у війнах 1649-52 рр. Гетьман Хмельницький одружився з нею за три роки перед своєю смертю; дітей зрозуміло не мав, бо обоє були вже старими людьми.

Ганна II, Хмельницька пережила чоловіка на звиж 10 літ. Певної дати, ні обставин її смерти історія не подає.

РОКСАНА ХМЕЛЬНИЦЬКА

Життя Роксани Хмельницької, одної з жінок - чужинок, яку доля сплела з українською історією є найбільш нещасливим з життя всіх наших визначних жінок. Можливо, як що б її життя не сплелося з життям Тимоша Хмельницького, то й доля його та Української Козацької Держави були б цілковито відмінними.

З історії відомо про династичні замисли гетьмана Богдана — задержати гетьманську булаву у свойому роду. Щоби придбати більше значення для імени Хмельницьких, гетьман надумав одружити свого сина-наслідника з дівчиною з відповідної володарської родини. Його вибір впав на Роксану, дочку молдавського господаря Василя Лупула. Споріднення з молдавськими господарями поріднило б рід Хмельницьких також з визначним полководцем та фактичним володарем Литви й Білорусі, князем Янущем Радзивилом, — з яким гетьман Хмельницький був змушений вести роками війну, з польською війною одночасно — бо Януш був жонатий з старшою сестрою Роксани. До дівчини сваталося багато польських й семигородських вельмож. Але Лупул змушений був погодитися на подружжа дочки з Тимошем Хмельницьким з вдячности за поміч козаків проти молдавських ворохобників. 1652 року гетьман Богдан зумів 8 червня розгромити польські війська під Батогом, а 21

серпня одружити сина. По весіллі молоді прибули до Чигирина. Але жити їм не довелося: Василь Лупул знову вмішався у війну з волошським господарем і Тимошеві треба було тестя з біди рятувати. Тиміш розгромив тестевих ворогів, але й самий згинув у Сучаві, 16 вересня 1653 р. По рокові подружного життя Роксана зосталася вдовою. Коли тіло гетьманича привезли у Чигирин, вона лежала хвора породивши близнят, про яких долю нічого не відомо.

Дальші роки жила Роксана у Ришкові над Дністром, який подарував їй старий гетьман. Знову почали свататись до неї ріжні князі; запрохував до себе на життя її батько й мачуха, а брат цілий тиждень навіть здобував Ришків, одначе Роксана не хотіла покинути України, яку очевидно полюбила. Після смерти Богдана вона у великій приязні жила з гетьманшею, Ганною та братом чоловіка, Юрієм Хмельницьким. Щойно через десятки років, коли Юрій Хмельниченко згинув, повернула вона у Молдавію. Тут став їй докучати своїми залицяннями шляхтич Крупенський. (Рід Крупенських до революції мав великі земельні посілости у Хотинському повіті, Бесарабія, а в ті часи один з Крупенських, Атаназій, був Перемиським уніятським владикою, тож мабуть якійсь його родич). У 1687 р., в часі походу Яна Собєского, Крупенський напав на манастир, де Роксана сховалася, захопив її в полон і домагався видачи дорогоцінностей. Її довго мучили, а вкінці по наказу Крупенського відтяли голову. За це вбивство, що правда, Крупенський заплатив власною головою. Про Роксану істнує досить багата румунська література.

ОЛЕНА ЗАВІСНА

Війни гетьмана Богдана Хмельницького з Польщею винесли понад українську суспільність не одну українську жінку, витворили з них національних героїнь. Але часи Руїни й пізніща неволя кинули в забуття навіть спогади про них. Часи Хмельниччини спричинилися до того, що ми бодай де що знаємо про одну жінку, яка в інших, спокійних умовах життя зійшла б зо світу мало кому знаною звичайною сотничихою.

Цею жінкою-героїнею є Олена Завісна. Визначилася вона в облозі польськими військами містечка Буші (тепер село коло

Ямполя на Поділлі). В 1654 році, то б то вже після Переяславської угоди з москвинами, 30 тисячна польська армія під проводом коронного гетьмана Потоцького вирушила у Брацлавщину. Гетьман Хмельницький, з огляду на дволичність татарів, з головними козацькими силами стояв під Фастовом і швидкої помочи Поділлю дати не міг. Здане на свої власні сили населення Брацлавщини виявляло завзятий опір — гинуло, та не піддавалося на польську ласку. Одною з польських груп командував Степан Чарнецький, кращий з польських генералів, людина жорстока, що немилосердно нищив край й за спротив вирізував населення включно до немовлят. У цій війні зробила найбільше враження на сучасників власне героїчна оборона Буші, невеликого містечка з слабо укріпленим замком.

Коли Чарнецький, понищивши міста й села Подільщини, обложив Бушу, козаки укрилися в замкові. Більша частина оборонців полягла в боях і врешті поляки вдерлися були в замок, але оборонцями його були змушені до відступу. Як доносять перекази — польські команданти з респекту до відваги оборонців, гарантували козакам життя і навіть волю. Одначе залога тих умов не прийняла. (Поляки, зрештою, ніколи не дотримували слова даного „хамству"). Завзятим приступом поляки замок всеж таки здобули. Жінка сотника Михайла Завісного, команданта замку, що поляг у бою, Олена, підпалила порохівню й висадила у повітря саму себе, своїх дітей та решту оборонців, а одночасно і всіх захопивших замок поляків, числом коло 4 тисяч. (Козаків було лише 240 душ у початку облоги). Жінки козаків, числом до 70, щоб не піддаватись ворогові, повкидали у річку дітей і самі потопилися з дітьми разом. У Буші згинули тоді кращі польські частини. Та й решта переможців не мала чим ні поживитися, ані наситити свою кровожерність, бож різати й грабувати не було кого.

Постать Олени Завісної, вийшовшої з народних низів, нехай стане взірцем для сучасного українського жіноцтва, як треба дорожити волею рідного краю. Її героїзм нагадує давні часи боротьби Картагіни з Римом, коли то жінка полководця Картагінського, Госдрубаля, билася з наїздниками римлянами поруч чоловіка, а після його смерти в бою, коли вже римляне опанували містом, підпалила Картагину і з двома дітьми скочила в

огонь. А щож ми? Словами, нехай і якими гарними та виспіванням при всяких нагодах, де треба й де не треба „душу й тіло ми положим" свойому краєві ні народові не поможемо...

Ні в українській історії, ні в літературі постать Олени Завісної не освітлена, бо поза її вчинком у Буші більше нічого про неї не згадується. Одначе певно відомо, що вона провадила обороною Буші. Чейже були там старші, досвідчені в боях козаки, а може й старшини... Тож коли обороною провадила вона, то більш як очевидно, що ще перед тим Олена Завісна чимось виказала свій хист і здібности.

ОЛЕНА ВИГОВСЬКА

Родина Виговських, походженням з села Гоголіва, Овруцького повіту у сх. Волині, поріднилася як з козацькою старшиною часів Хмельницького, так і зо старими литовсько-українськими шляхетськими родами. Три брати гетьмана — Константин— полковник турово-пинський, був одружений з дочкою маршалка пинського, Лукаша Єльського; Василь — полковник Овруцький — з сестрою вбитого під Лоєвом сотника Михайла Овруцького-Швабе, Христиною; Данило — полковник Бихівський, що у 1655 році здобув Люблин, а в 1659 здобував боронений московськими військами Київ — з дочкою гетьмана Богдана, Оленою. Самий гетьман, Іван Виговський, ще бувши генеральним писарем, одружився з Оленою Стеткевич, аристократкою литовсько - українського роду, мабуть дочкою чи небогою Смоленського воєводи. Олен Виговських було, отже, дві. З ким був одружений четвертий брат гетьмана, Федір, посол Хмельницького до Москви та їх батько Євстахій (Остап), невідомо.

Дядько Олени відогравав немаловажну ролю в кальвіністських кругах польської аристократії (до тих кругів належали між іншими славний український дипломат Юрий Немирич з братом Степаном та гетьман Литви, князь Януш Радзивил). Стеткевичівна запізналася з Виговським у ті часи, коли він був канцлером Української Козацької Держави, тобто мав вже коло 40 літ. Обраний, скоро по вінчанні, тимчасовим гетьманом до повноліття гетьманича Юрія Хмельниченка, Іван Виговський —під впливом жінки-аристократки — постарався, щоб Козаць-

ка Рада обрала його справжним гетьманом, що на Чигиринській Раді, у жовтні 1657 року і сталося. Виговському, людині високоосвіченій, а особливо його жінці противні були часто пяні бенкети козацької старшини на гетьманському дворі часів Богдана, тож ставши гетьманшею Олена Виговська ці бенкети заборонила. Це було зроблено очевидно з мотивів підняти престіж гетьманської влади, але зразу поставило значну частину старшин у ворожий Виговським табор, ніби за заведення „панських" порядків.

Ворожнеча породила ріжнородні провокаційні доноси на Виговських у Москву. Доносили, що гетьман заводить шляхетські польські порядки, що він самий „лях" (походив з старої шляхти), а пізніше, за московськими вказівками, почалися повстання. Запоріжці стали виконувати наїзди на Гетьманщину й грабувати населення; Лівобережні полковники самі мріяли про гетьманську булаву хоч би й з руки московських воєвод і також киринили. Виговський перевів блокаду Запоріжжя й воно на якійсь час правда скорилося, але не вгамувалося. Шваґрі й зять Хмельницького, Тетеря й собі переговорювалися то з московським, то з польським урядом, а врешті довели до братовбивчої війни. Піднялося повстання на Полтавщині. Лубенський полковник Мартин Пушкар погромив відділ військ Виговського, висланий під проводом полковника Івана Богуна —найславніщого лицаря нашої минувшини, який літом 1657 року спільно з шведами здобув Краків і Варшаву— на втихомирення лубенців. Тоді гетьман з 20 тисячами війська виступив проти Пушкаря. Лубенців розгромлено й привернено порядок в краю. Годиться згадати, що самі селянські маси помагали Виговському, — захоплювали пушкарівців в полон і розстрілювали. По ліквидації повстання, 16 вересня 1658 року заключений був відомий Гадяцький договір з Польщею, силою якого Україна мала бути незалежним Великим Князівством у військово-економічному союзі з Польщею й Литвою. До заключення цього договору багато причинилася Олена Виговська, та „Генерал Артилерії Великого Князівства Українського", Степан Немирич, з братом Юрієм, канцлером Української Держави, власне завдяки спорідненням з аристократичними кругами Польщі й Литви. Цей договір послужив причиною до отвертої війни з Мос-

квою. Стотисячна московська армія під проводом здібніших полководців, князів Трубецького й Пожарського, вирушила в Україну. Почалася славна оборона обложеного москвинами Конотопа. Виговський, 9 липня 1659 року, вщент москвинів розгромив, так, що всі московські полководці попали в неволю. Перед Виговським відкрилися великі можливости: дорога на Москву була вільною. Москва, як колись Польща перед Хмельницьким, опинилася без війська й воєвод. Ось що пише про Конотопський погром найвизначніщий російський історик, Сергій Соловьев, автор 29-томової історії Росії: „...жах і тремтіння напали на Москву. Цвіт російської кінноти вщент розбито. Воєводи в полоні. Московське царство ніколи ще не зазнавала такої поразки в своїй історії. Сам цар вийшов до народу у жалібній одежі; царську родину й державний скарб вивезено з Москви на північ, у Ярослав. Люди всіх станів день і ніч укріплювали столицю, рубали засіки, нищили шляхи, копали рови довкола міста; цар Олексій наглядав особисто за роботою, щоб її приспішити, бо з дня на день сподівалися військ Виговського під Москвою. Але український гетьман не міг використати блискучої перемоги під Конотопом, бо у нього за плечима кувалася зрада". З такою щирою симпатією до змагань Виговського й України не писав ще, здається ні один з наших істориків. Що більше, — самий великий московський патріярх Никон, приятель України і самостійности Української церкви, — як пише митрополит Макарій, — про заміри Виговського знав і, навіть, погрожував московському боярству: „заждіть, ще не таке з України побачите". (За свою прихильність до України патріярх Никон відпокутовав 15 літ на Соловках простим черцем, а на суді найбільше свідчили проти нього наші „патріоти", архіепископ Лазар Баранович та епископ Методій Филимонович!).

Ця зрада — повстання кількох ласих на гетьманську булаву полковників, ревних москвофілів і, зрозуміло, з московською поміччу. До них прилучився й сумнославний герой, кошовий Запоріжський, Іван Сірко, злий геній України, у самий критичний час (він виступив пізніще й проти гетьмана Дорошенка). Знову піднялася міжусобна війна і Виговський врешті був змушений гетьманства зректися. Українці — як казав Костома-

рів — ще раз показали, що вони не в стані оцінити й зрозуміти продукт голів, що стояли без порівнання вище від рівня народу.

В ці сумні часи Олена Виговська, вже з дитиною, ділила з чоловіком долю й недолю. Виговський найшов притулок у Польщі. Призначено його київським воєводою і сенатором. Та це не перешкодило зятеві Хмельницького, Павлові Тетері у наступній польсько-московській війні змовитися з польським полковником Маховським і, запросивши ніби то на військову нараду, підступно розстріляти Виговського в церкві, підчас молитви, 17 березня 1664 року. Гетьман з польської руки, Тетеря-Моржковський боявся впливів і значення попередника, гетьмана всієї України. Розстріл Виговського відбувся за тихою згодою коронного польського гетьмана, Стефана Чарнецького. У цій же війні поляками розстріляно по підшептам того ж Тетері славного полковника Івана Богуна, щирого приятеля й однодумця гетьмана Виговського. Розстріл стався 27 лютого того ж року, під Новгородом-Сіверським. Оба ті злочини зісталися безкарними.

Про дальше життя Олени Виговськової немає певних вісток. Тетерою і вона переслідувалася й мусіла переховуватись з дитиною по ріжних закутинах Поділля та Галичини. Тіло чоловіка вона вивезла до Манявського Скиту й там поховала. Є здогади, що після смерти свого кількалітнього сина Олена Виговська закінчила життя в манастирі.

ОЛЕНА І КАТЕРИНА ХМЕЛЬНИЦЬКІ

Московський „Тішайший" цар Олексій ні з одним українським визначним родом не розправлявся так жорстоко, як розправився з Виговськими. Але до розправи цієї причинилися дві з ними споріднені особи: — невдатний гетьман Юрій Хмельницький і Правобережний, з польської руки, гетьман Тетеря, зять великого Богдана.

Тетеря, адвокат з фаху, завідував луцьким судом. Вчився у знаного католицького історика, з походження українця, холмського уніятського епископа, Якова Суші. У 1648 році, вже старшим чоловіком, порозумів, що Польщі триматися надалі

невигідно, тож прилучився до Хмельницького. Хитрий і облудний, Тетеря швидко став довіреним чоловіком гетьмана, а в слідуючому році одержав Переяславський полк, другий по столичному. З матеріяльних мотивів і оженився з гетьманівною Катериною (дехто з істориків пише, що з Оленою, ніби то після того, як вона повдовіла по замордованні чоловіка, Данила Виговського москвинами; здогад цей безпідставний, тимбільше, що той же Тетеря мачав пальці і в крові Данила й Василя Виговських й Олена про це знала, отже не могла б вийти замуж за співвбийника першого чоловіка). Гетьманівна Олена, як згадувалося вийшла замуж за Данила Виговського, Бихівського полковника.

Хитрий Тетеря самий простував до гетьманської булави. А що симпатій в Україні він не мав, то повів підступну працю над поваленням у першу чергу гетьмана Виговського, для тої цілі закриваючись обороною прав на булаву молодого Юрія Хмельницького, свого шваґра, бо бачив, що Юрій на звання гетьмана зовсім нездібний. Некритична старшина намовам піддалася; немалу ролю відограли також московські „єфимки" (так звалися тоді теперішні рублі). Через півтора року, без уваги на величезні заслуги гетьмана Виговського, як вождя і політика, його примушено булави зректися. Гетьманом став Юрій, а дійсним керівником України — Тетеря. Переяславською угодою, 17 жовтня 1659 року Юрій пристав на всі московські домагання: московські залоги в Україні побільшено; відобрано гетьманові право зносин з сусідами; київському митрополитові наказано бути під зверхністю московського патріярха (не Никона), від чого митрополит Діонизій Балабан рішучо відмовився. У відношенні до Виговських, Москва, по доученням Тетері, заборонила, щоб хоч один з імям Виговський був на службі у козацькому війську навіть рядовим козаком, не то старшиною. Зажадала також видати братів Данила й Василя Виговських, що не встигли виемігрувати закордон. І, по дорадам шваґра Тетері, Юрій видав іншого шваґра, Виговського з братом, на певну смерть. Обох їх вивезено у Московщину, ніби на заслання. Але до Москви їх не довезли... В Калузі ждав козацьких полковників суд. Обох взято на допити з тортурами. Впродовж двох тижнів їх щоденно колесовано, розтягано сустави, бито

нелюдським способом і нічого не видобуто. Дня 9 грудня 1659 року Данила й Василя Виговських врешті четвертовано, тобто —відрубано руки, ноги, язик, виколото очі, а на останку втято голови. Є вістки, що Христина Виговська мучилася з чоловіком разом і мабуть в Калузі вмерла. Виговська Олена мала вмерти коли побачила привезене покрадьки на Україну тіло чоловіка.

У 1663 році Тетеря діпняв свого, — став гетьманом Правобережжа. Юрій Хмельницький постригся у черці з імям Гедеона. Несповна через рік свого гетманування Тетеря зумів вбити Богуна, Виговського Івана і з десяток менш значних полковників, прим. Степана Дрозда. Та скоро переконався, що він всіми зненавиджений і погорджуваний. Тоді булави зрікся, виїхав у Польщу, 1665 року і там перейшов на римо-католицтво, певно у надії дістати сенаторство, або бодай каштелянство. Та на натурі Тетері швидко порозумілися й поляки. Так і не спікши ніякої печені у польській печі, Тетеря виїхав у Туреччину. Перейшов там на магометанство, отже змінив віру у четверте, бо був за молодих літ уніятом. У 1670 році в Адріанополі і вмер.....

Що сталося з Катериною Тетерею нічого невідомо.

ПРИСЬКА ЯНЕНКО - ХМЕЛЬНИЦЬКА

Тетериного типу людиною був його сучасник, гетьман з московської руки, Іван Брюховецький. Цей впродовж пять літ нищив Україну на користь Москви і з московською бояринею навіть оженився. Та швидко козаки заподіяли йому кінець. Гетьманом всієї України став „Сонцем Руїни" званий, наш найбільший гетьман, Петро Дорофієвич Дорошенко. Він змусив зректися українських земель Польщу, звільнив від москвинів і всю Лівобережну Україну. Але Польща й Москва порозумілися, та відомою Андрусівською угодою поділили Україну по Дніпру.

Перейнятий працею над звільненням і обєднанням України гетьман Дорошенко провадив війну на два фронти і скрізь бажав бути особисто. Його праця увінчалася б величезними успіхами, як би колодою під його ногами не була власна його жінка, Приська (Єфросинія), дочка стриечного брата Богдана Хмельницького, київського полковника Павла Яненка-Хмельницького. Цій жінці приписують сумну ролю в нашій історії...

Гетьман Дорошенко, це одинокий наш будівничий держави у повному того слова значенні. Як тільки його обрано гетьманом, зажадав він у поляків звільнення з Марієнбурської фортеці, увязнених по нашептах Тетері, київськ. митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського та архимандрита Гедеона Хмельницького (у тій же фортеці два роки відсидів полковник Іван Богун) і 28 липня 1666 року звільнення добився. Митрополит Іосиф став його найблищим дорадником у задумах обєднати Україну „від Новгород Сіверська й Путивля до Карпат і Сяну".

Миром у Бучачі Польщу змушено зректися української Галичини. А по смерти Брюховецького визнала Дорошенка своїм володарем Лівобережна, підмосковська, Україна. Великий гетьман переніс війну в етнографічну Московщину. І в самий переломовий час боїв довідався, що у Чигирині жінка його, яку він гаряче любив, його зрадила з другим. Чи це була правда, чи може провокація ворожих Україні й гетьманові сусідів, та й своєї заздрісної старшини — не знаємо. Засмучений цим гетьман передав провід бойовими операціями чернигівському полковникові, „мужицькому синові" Демкові Многогрішному, людині здібній і селянству українському, з якого вийшов, вірній. Але спокуса бути гетьманом бодай над частиною України завела Многогрішного до угоди з Москвою, що визнала його гетьманом Сіверським. Так обєднана Україна розбилася на дві частини, а відїзд Дорошенка з терену боїв довів обох гетьманів до заслання у Московщині. Україну зрада Приськi коштувала років зажертої війни, насильного переселення людей з одного берегу Дніпра на другий, грасування турецько-татарських і московських військ та часів, що перейшли в історію під імям Великої Руїни. А першою причиною тієї руїни була слабодухість гетьманши, розпещеної вигодами жінки, що й на найвищому становищі оказалася всеж звичайною жінкою.

З політично-державного боку осягів Дорошенка не доконав ні один з наших гетьманів. Особливо вигідною для України була його угода з Туреччиною, що давала абсолютну Суверенність і Соборність Україні у військово-політичному союзі з султаном Магометом IV (тим самим, до кого Сірко писав знаний зневажливий лист). Хоч умова і не входить в обсяг цієї книжки, приводжу її у скороченні, по причині, що серед українців

вона зовсім незнана. Заключено ту умову у Царгороді, 1669 р. українським послом до Туреччини, Михайлом Портянкою і генеральним писарем Лукою Бушкевичем, та великим визірем і самим султаном Магометом IV. Скорочений текст умови наступний: 1). Українська держава під кермою господаря і великого князя-гетьмана Петра, або його наступників, включає всі землі, де живе українська народність у більшости; цісар Туреччини зобовязується ті всі землі від ворожих Україні держав здобути. 2). Українська Православна Церква зістає у союзі з Царгородським і Східними патріярхами, як рівноправна одиниця у союзі Православних церков. 3). Туреччина не побирає ніяких данин з України. 4). Прислані в Україну турецькі війська стоять під владою господаря-гетьмана, або осіб гетьманом призначених. 5). Турецькі посли в Україну мусять володіти українською мовою. 6). Турецькі війська не будуватимуть в Україні своїх молитвенних домів, не братимуть ясиру, ні не переводитимуть будь-які реквизиції. 7). Туреччина й Крим не можуть заключувати ніяких умов з іншими державами без відома й згоди України. Умову святочно проголошено в осені 1669 року й ратифіковано султаном. А через два роки султан і гетьман Дорошенко, як рівний з рівним вїздили у здобутий від поляків Камянець. Та... Чого не доконала навіть зрада жінки, то довершили ревні москвофіли, кошовий Іван Сірко та гетьман з московської руки Іван Самойлович... Дорошенкових задумів не зрозуміли і його залишили. Тоді він, край не бажаючи руйнувати, влади зрікся у користь Самойловича і вмер на засланні 16 листопада 1698 року, переживши всіх своїх і приятелів і ворогів. Про долю Priськи нічого невідомо.

МАРІЯ МАГДАЛИНА МАЗЕПИНА - КАЛЕДИНСЬКА

Часи гетьмана Мазепи видали кількох визначних жінок. Деякі з них вчинили Україні медвежу прислугу, тож перейшли в історію з так званою „Геростратовою" славою, хоч таке опреділення не зовсім вдатне, — бо Герострат спалив алтар богині Артемиди можливо стративши щось дуже для нього дороге; спаленням її капища він кидав ненажерній богині визов і зневагу. - Нашими ж всякими Кочубеями руководила мабуть не так ненависть до Мазепи за родинну зневагу, як бажання ви-

служитися московському цареві, а може й дістати з його ласки гетьманську булаву.

Та були жінки й з позитивною діяльністю для України. До таких належить Марія-Магдалина Мазепина-Калединська, мати гетьмана Мазепи, що відзначалася гарячою прихильністю до православної віри, була сестрою Луцького Брацтва, а повдовівши — закінчила життя настоятелькою київського Флорово-Вознесенського манастиря й допомагала Мазепі своїми порадами.

Не знаємо, однак, звідки вона походила і з якого роду. Рід Мазеп-Калединських походив з Білоцерквівського повіту. До козацьких часів нічим не визначався. Перша згадку про діда гетьмана, Івана Мазепу, зустрічаємо у числі імен козацьких ватажків, що під Солоницею поляками були покарані на смерть. Мабуть та кара батька заставила Степана Мазепу йти по лінії польських бажань, бо одержав він село Адамівці за „сумєнне і цнотлівє" служби Польщі. Коли з Марією-Магдалиною одружився, та коли у них родився син, майбутний визначний гетьман — невідомо. Дату народин гетьмана Мазепи подають ріжно: одні 1640 рік, інші 1633, а дехто навіть 1629 роки. Крім Івана подружжа Мазеп мало ще дочку Олександру, матір сумної слави Андрія Войнаровського. Коли вмерла Марія Магдалина, точно невідомо, десь між 1700-1708 роками. Похована у Вознесенському манастирі, якого була ігуменнею.

МОТРЯ КОЧУБЕЇВНА

Другою жінкою, якої доля тісно звязана з долею Мазепи є знана Мотря Кочубеївна. Роля її у нас висвітлена аж занадто обширно; не завжди одначе правдиво. Але у нас все якось так —сумнівним героям присвячується аж занадто багато місця, з очевидною метою їх вибілювати. А про героїв кришталевої чистоти характеру, про яких давний культурний світ широко розписувався, до яких відчував подив і пієтизм, про них у нас не згадав ніхто; ніхто про них не знає, так, наче б і не було їх ніколи на цьому білому світі. Життя тих світлих наших героїв це праця для неодного письменника й історика будуччини...

Рід Кочубеїв походив від охрещеного ногайського татарина

Кучук-Бея, отже і назвище їх повинно б бути Кучук-Бей, а не Кочубей. Цей Кучукбей одружився з українкою. У 1610 році у них родився син Леонтій. Батько Мотрі, Василь, генеральний суддя, уродився у 1640 році. Про його донощицьку ролю можна ріжно думати. Бо, коли на гетьмана Мазепу доносив Кочубей, скажемо, за зведення дочки, то чим пояснити його доноси цареві Петру на гетьмана Івана Самойловича, з яким він через жінку був навіть споріднений? Мабуть руководила Кочубеєм і його прихильниками заздрість до гетьмана Мазепи й амбітні мрії про булаву. А приключка з Мотрею була лиш малозначучим інцидентом і лиш претекстом того, що сталося. Ця доба в нашій історії потребує безстороннього висвітлення, бо все,— що досі про Мазепини часи писалося, — занадто вже сторонниче — чи то підносить Мазепу попід небеса, чи навідворот —обкидає грязюкою. Мазепа був дитиною свого часу і ні на одне, ні на друге зовсім не заслужив. Був він діячем, що старався збудувати державу Українську, — отже старання добрі, —але підвалини до будови вибрав зовсім гнилі: будував Україну по зразках феодальних европейських держав, з кріпацтвом і безправям низів та повним свавіллям старшинської верхівки. Феодалізм у Европі формувався довгі сотки літ і вже освячений був традицією і церквою; мовляв —Бог створив панів з Адамової голови, а Іванів з менш шляхотних частин Адамового тіла. В Україні ж, від революції Хмельницького проти Польщі, запанувала відносна рівність станів і низи українські й чути не хотіли про те, що вони мають якомусь, нехай собі й своєї народности, панові підлягати. Тим то задуми Мазепи не вдалися, а по друге — витворився тип козацького старшини, що „за чини і жалованьє" потяглися з чолобитнею до Москви випрошувати собі дворянства й посілостей, ну й „хрещеної худібки", українських селян, а зокрема — заставляло їх записувати своїми кріпачками рідних сестер, як це зробив полковник козацький Крижанівський.

Мотра Кочубеївна уродилася у 1690 роках, це б то в ті часи, коли Мазепа був вже гетьманом; він же був її хрестним батьком. Коли Мотря підросла, старий, сімдесятьлітній гетьман в ній залюбився та хотів одружитися. Попередно Мазепа не зазнав подружного щастя. За молодих літ був жонатий з вдовою

польського полковника Фридрикевича, мабуть зза матеріяльних зглядів, бо на 15 чи 20 літ від нього старшою. Дітей з нею не мав, тож можливо, що й думка мати наслідника заставляла старого гетьмана на схилі віку думати про подружжа. Величезна ріжниця в літах (більше 50 років), ні те, що церква забороняє дружитися зо своїми похресницями, старому гетьманови до розуму не промовляли й він довів до того, що Мотря від батьків втікла та якийсь час з ним жила. Ображені зневагою Кочубеї, головно Кочубеїха, Любов Хведорівна (це імя не певне, бо у метриці графа Григора Орлика, сина гетьмана Пилипа, вона названа Вірою; невідомо, чи це була сама Кочубеїха, чи може її дочка), настроїла чоловіка і свого шваґра, полтавського полковника Івана Іскру (внука гетьмана Якова Іскри-Остряниці), проти задумів Мазепи, бо в ті пляни оба вони були втаємничені. З цього виник донос Кочубея Петру І. Але 20-літня служба гетьмана московському цареві і навіть приятельство, спричинили те, що донос окошився на самих доносщиках. У травні 1708 р. Кочубея й Іскру по тортурах видано Мазепі і в Борщагівці, коло Білої Церкви покарано на смерть. А опісля події в Україні пішли відомим в історії ходом.

В часі облоги й руйновання москвинами гетьманської столиці, Батурина, Мотря з матірю перебувала у обложеному місті і, по переказам, виявила себе „мазепинкою", хоча Мазепа й скарав на смерть її батька щойно кілька місяців передніше. Очевидно вона зісталася прихильницею старого гетьмана і після невдатного роману. З уваги на долю її батька її зоставлено на волі, але все населення Батурина нещадно вимордувано. Головних оборонців столиці, полковників Василя Чечеля і Йогана Рихарда Кеніґсена поранених захоплено в полон, і пізніще четвертовано. (Кенігсен вмер від ран, тож, щоб царський наказ точно виконати, четвертовано його трупа).

Про життя Мотрі після Полтавської катастрофи істнує кілька версій. Деякі приписують їй божевілля з причини смерти батька. Певно однак відомо, що вона вийшла замуж за сина генерального судді Федора Чуйкевича, Івана, засланого московським урядом в Сибір. Ходять перекази, що Мотря пішла за чоловіком і його батьком на заслання добровільно, але через якійсь час повернулась в Україну. Показували донедавна і мо-

гилу Мотрі коло села Диканьки під Полтавою. Певного однак невідомо нічого. Сумнів про заслання викликає також той факт, що рідний брат Мотрі перебував у московських царів у великій ласці; був членом так зв. „Малоросійської Колєгії", а через якійсь час з простого Семена Кочубея став князем, основником роду російських князів Кочубеїв, яких мабуть останний нащадок вмер кілька літ тому на еміграції в Парижі. Чейже улюбленець російських царів міг поклопотатися й про долю сестри. А зрештою, і самі прихильники задумів Мазепи у скорому часі в більшости „покаялися" й дістали ласкаве царське прощення, ранги і пенсії. Тоді то з звичайних наших Шеремет поробилися „їх сіятельства" графи Шереметєви, з Шувал — графи Шувалови та всяке інше титуловане дрантя. Ті ж, нечисельні, що не бажали ставати найнищими підніжками царя, погинули на шибеницях, або погнили по північних тюрмах.

ПАЛІЇХА, ПОЛКОВНИЦЯ ФАСТІВСЬКА.

Мотря Кочубеївна, а тим більше її мати це негативні особи в нашій історії, свідомі чи несвідомі спричинниці нашої національної катастрофи початків 18-го століття. Більш негативна чим позитивна й роля самого Мазепи з його 20-літною вірною службою цареві Петру. Мусимо знати, що Мазепа сучасниками був зненавиджений; що такий герой, як кошовий Кость Гордієнко, інакше Мазепу не звав, як гетьманом московським. Та й було за що... Адже часам Мазепи завдячуємо початки панщини на Україні, будову укріплень на р. Орелі й Самарі для перехоплювання втікачів на Запоріжжа — що втікали від своїх вже поневолювачів, козацької старшини — й запрохання у ті укріплення московських полків, бо реєстровики на втечу підданців дивилися крізь пальці, й не дуже втечу на Запоріжжа забороняли. Мав Мазепа ще й інші гріхи супроти України: чейже цар за дурно не нагородив би його титулом князя Римської імперії, й не дав би ордеру Андрія Первозванного, якого мав лише він самий. А поквитуватись з Москвою впродовж тих 20 літ Мазепа мав багато чудових нагод, — коли б лише хотів — тоді як у Москві йшла боротьба за владу між Петром і його сестрою, царівною Софією, підчас стрілецьких бунтів, коли збунтувало-

ся аж 16 полків, в часах довголітного перебування Петра закордоном, або й підчас повстань Астраханщини і Донщини, у 1706-8 роках, коли провідник повстанців, Кіндрат Булавин, на мілість Божу прохав у Мазепи піддержки. Очевидно у ті часи Мазепа не мав ще наміру від Москви й Петра І відриватися. Власне й українську програну під Полтавою треба завдячити попереднім гріхам гетьмана, бож з ним перейшло до шведів ледви три тисячі козацтва. Запоріжці зо своїм кошовим прилучилися вже пізніще, „для історії", тобто щоб заманіфестувати єдність Гетьманщини і Запоріжжа по 20-літній ворожнечі.

Ще одним з великих гріхів Мазепи було схоплення й видання московському урядові іншого славного героя Правобережної України, полковника Фастівського, Семена Гурко-Палія:

Після боротьби Самойловича з Дорошенком Правобережжа зовсім опустіло. Турки віддали Правобережну Пустош свойому васалові, молдавському господареві Івану Дуці, а цей призначив гетьманом Івана Драґінича. Та й Польща також призначила свого гетьмана, Степана Куницького. Війну з Драґіничем Куницький програв; військо за втечу скарало його на смерть, а собі обрало гетьманом запорожця, Андрія Могилу, що заселив Правобережжа й завів козацький лад. Організовано чотирі козацькі полки по взірцю Гетьманщини — Фастівський, Корсунський, Подільський і Брацлавський. Полковниками стали по ліські шляхтичі, Гурко-Палій, Самусь, Абазін та Іскра. Коли вже Правобережжа знову стало цвітучою країною, тоді потяглися туда польські магнати на „пустоші", а нові козаки почали їх по давному громити. Так тягнулося пару десятків літ. Особливо страшний погром наніс полякам Семен Палій, під Бердичевим, у 1698 році. Від тоді точилася безнастанна війна з польськими гетьманами. Коронний гетьман Сенявський у жовтні 1702 року вирізав у Немирові 17 тисяч населення. Провідників, між ними українського діяча й письменника, шляхтиче Данила Братковського, після мук вивішав. Такий стан довів найповажніщого з полковників, Палія до думки відорватися від Польщі й прилучитись до Гетьманщини.

Однак пляни Палія розходилися чомусь з плянами Мазепи. Чи гетьман бачив у Фастівському полковникові небезпечного конкурента на гетьманську булаву, — бо Палія скрізь любило

простолюддя — чи які інші мотиви руководили старим гетьманом, однак він відрадив цареві Петрові приймати Правобережжа під свою зверхність. А Петро ввязався під той час у війну з шведським королем Карлом XII і з Польщею вступив у союз. 1704 року Українські гетьманські й московські полки окупували Правобережжа. Мазепа, вдаючи з себе великого Паліевого приятеля, запрохав полковника до себе на бенкет і на тому бенкеті несподівано наказав гостя скувати та відослав у Москву. Звідтам заслано старого полковника у Сибір, а повернено в Україну через пять літ, по Полтавському розгромі. У 1710 р. він вмер, так Правобережжа більше не побачивши.

Дуже визначні люди звичайно мають посередних жінок. Але жінка фастівського полковника була під пару свойому чоловікові. Розумна, й добре освічена (наші історики Палія виводять не гіршим дикуном від Богуна!) славна Паліїха, „матиполковниця", як звали її козаки, не тільки управляла цілим Правобережжам, але в часі заслання чоловіка нераз провадила війну то з москалями, то з їх союзниками поляками, й оборонила Фастівщину від їх зазихань. Але більш докладних вістей про неї немає. Не знаємо, як вона звалася (мабуть Оленою), ні з якого роду походила. Правда, зберіглися її портрети по церквах Фастівщини, очевидно нею, або її чоловіком побудованих. На тих образах вона намальована зо своїми внуками, дітьми дочки й козацького охочекомонного полковника Танського. Одна з тих внуків була матіррю знаного польського героя, Тадея Костюшка. У мужській лінії рід Гурко-Палія видав кількох визначних російських генералів XIX і початків XX століть.

АНАСТАЗІЯ Й УЛЯНА СКОРОПАДСЬКІ

Наступник Мазепи на гетьманстві, Стародубський полковник Іван Скоропадський був жонатий два рази. Перший раз з дочкою обозного Чернигівського полку, Никифора Каленикова, з імени незнаною, а другий з Анастазією Маркович, правдоподібно вдовою якогось з полковників, а з роду Герциків. Від першого подружжа гетьман Скоропадський мав дочку Ірину, що вийшла замуж за генерального бунчужного Семена Лизогуба. Від Анастазії Маркович мав дочку Уляну. Доля Уляни

відмінна від долі багатьох інших жінок її часу. Була вона першою визначнішою українкою, яка пішла замуж за московського вельможу, мабуть вдівця, Петра Толстого.

Справа ця й досі зістає невияснена. Цар Петро вимагав в української старшини, щоб своячилася з московськими родами. Всупереч військовим правам і вольностям України, цар Петро, по Полтаві, попризначував москалів козацькими полковниками. Ніжинський полк одержав Петрів чура, Петро Андрієвич Толстой. Наші історики за це подружжа нападають на Івана й Анастазію Скоропадських, але здається, що вершителем долі й недолі України був у ті часи не гетьман, а всесильний князь Меншиков, колишній торгівець булками. Він то й настояв на подружжі Уляни з Толстим і, мабуть, гетьманша Анастазія.

Полковник Іван Скоропадський, однодумець Мазепи, який остаточно до Мазепи не прилучився по тій причині, що між Стародубським полком і Батурином врізалася глибоким клином сильна московська армія Меншикова, — обраний був гетьманом у віці 60 літ. Був він людиною тихою й лагідною, безсумнівним патріотом, і недоля України його боліла. Не раз заступався він за козацтво перед страшним царем; часто закликали його то в Москву, то в Петербург; столицею України зроблено мосгряничне з Московщиною місто Глухів, де поставлено московську залогу, ніби для охорони особи гетьмана, а вдійсности тому, що царь гетьманові не довіряв. Анастазія Скоропадська була знов особою практичною і вдома верховодила усім. З того повстала відома помовка про плахту й булаву. І дійсно, вона здержувала старого гетьмана, щоб той більш дбав за вигоди, а не клопотався військовими справами, бо „це ні одного гетьмана до добра не довело". Коли, 3 липня 1722 року гетьман вмер, вона не звернула гетьманських клейнодів ні іншого добра. Правда, спільно з гетьманом причинилася до будови манастиря у Гамаліївії пустині, недалеко Глухова.

Петро Толстой здобув довірря царя Петра тим, що привіз з Неаполю царського сина-втікача, Олексія Петровича, 26 червня 1718 р. покараного на смерть у Петропавловській фортеці з наказу батька-царя. За цю прислугу Толстого нагороджено титулом графа, надано Ніжинський полк і призначено начальником тайної канцелярії (тобто страшної Охранки, давньої Чеки

царських часів). По смерти Петра I титул у нього відобрано і разом з сином Іваном заслано на Соловки, де оба вони через два роки й повмирали у 1729 році.

Невідомо, чи заслано було й Уляну Толстую, та Анастазію Скоропадську, що також вмерла 1729 року. Але обі вони поховані у Глухівському Гамаліївському манастирі, отже, у всякому разі в Україну повернули. Належить ще зазначити, що російські письменники, славний Лев Толстой, та два Олексії Толстих є праправнуками гетьманівни Уляни Скоропадської (від її сина Івана Петровича, внук Андрій, далі Ілля Андрієвич, та Микола Ілліч, батько Лева Толстого, дядько одного Олексія і дід другого).

ГАННА ОРЛИКОВА

Полтавський погром змусив окруження гетьмана Мазепи й його самого емігрувати за межі України, зо своїм союзником, королем Карлом XII, одночасно. Багато козацької старшини залишилися на місцях рятувати рештки української автономії, а частина, яка вже занадто виявила свою неприхільність до Москви, пішла на злиденне емігрантське життя. Виемігрували: генеральний писар Пилип Орлик, свояк Мазепи по жінці, Прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний обозний Іван Ломиковський з братом, ген. бунчужний Федір Мирович, ген. осавул, Орликів шваґер, Григор Герцик, з братами Іваном і Опанасом, далі генеральна старшина: Нахимовський, Третяк, І. Максимович, Кузьма Довгополий, священик Партеній, кошовий Запоріжський Кость Гордієнко й багато менш значної старшини. Більшість старшини їхала на непевне будуче зо своїми родинами. В їх числі була й родина Орлика, — великого нашого гетьмана-емігранта.

Рід Орликів походив з Чехії. Вперше згадується ще у 1121 році з нагоди одержання титулу графа Станиславом Орликом-Лазіцьким. Впродовж віків одна галузь того роду емігрувала у Білорусь. Під 1592 роком згадується Ян-Криштоф Орлик, далі його син Степан під роком 1636, дід гетьмана. Батько гетьмана, Степан Степанович Орлик, що був вбитий 11 грудня 1673 року під Хотином, мав двох синів: — старшого Степана, який

вмер бездітним і Пилипа, майбутнього славного гетьмана-емігранта й борця за відбудову Козацької Української Держави. Він перебрався з Мінщини, у Білорусі, на Правобережну Україну. Пилип Орлик зістався сиротою, коли йому було півтора року від уродження. Вчився він у Могилянській академії у Київі; звідтам виніс знання кількох мов. По скінченні науки Пилип Орлик славним нашим митрополитом-борцем за права України, Варлаамом Ясинським, був запрошений на становище писаря митрополичої консісторії. Через кілька літ Орлик перейшов до Гетьманської Канцелярії; тоді, у 1698 році, одружився з дочкою полковника Полтавського Павла Герцика. Рід цих Герциків по родоводу графа Григора Орлика походив з Литви, а по записках Василя Кочубея походив з жидів, від вихреста Семена, що пристав до козацтва за Хмельниччини. Полковник Павло Герцик мав бути сином того Семена. Котрий з цих родоводів правдивий, судити трудно. Наші історики схиляються до Кочубеєвого.Та це, зрештою, неважне.

Родина Орлика в часі втечі складалася з чотирох дітей: дочки Анастазії, синів — Григора і Михайла, та дочки-немовлятка Варвари. (На еміграції родилося ще четверо дітей — син Яков, дочки — Марта, Марія-Ганна і Катерина). Найстаршій, Анастазії у час відізду у чужину минуло ледви 8 літ.

Першим етапом скитального життя високих втікачів були Бендери. Старий гетьман Мазепа несповна через два місяці по Полтаві вмер. Його небіж, Андрій Войнаровський заходився стати на місце дядька гетьманом України. Але старшина й особливо Запоріжці, при підтримці шведського короля Карла, обрали гетьманом генерального писаря. У днях 5-10 квітня 1710 року випрацьовано першу Конституцію України, що включала постанови про права населення, та Генеральну Раду при гетьмані, то б то Парлямент —з старшин, рядового козацтва й нижчих верств населення, —першу у Европі, бо европейські конституції установлені були виключно на користь шляхти й багатих верств населення, а не простолюддя. Войнаровський присвоїв тоді гетьманські клейноди і поважний державний скарб (коло 3-х барилок золота), на тій основі, що це, мовляв, приватне майно його дядька. Заходами короля й гетьмана почалася турецько - московська війна. Кримський хан пішов походом на

московські володіння, а гетьман Орлик рушив на Правобережну Україну. Міста піддавалися гетьманові без спротиву. Скоро українська армія зросла вдесятеро (виступило у похід коло 6 тисяч). Врешті, гетьман Орлик обложив Білу Церкву, де замкнулася сильна московська залога під командою ґенерала Анненкова (нашого ренегата). Невеликі польські відділи, що були з Орликом як союзники шведського короля, почали сварки з татарськими відділами, союзниками гетьмана. Завдяки тим непорозумінням здобути Білу Церкву не вдалося, а татари у відступі почали брати ясир (старанням короля і гетьмана, 31 липня 1711 року увесь той ясир звільнено). Московські війська в команді самого царя Петра загналися аж на р. Прут, та тут попали в пастку сильної турецкої армії. Доходило до полонення армії і царя Петра. Але 100 тисяч червінців турецькому везиреві зробили своє, тож московську армію з окруження випущено й війна закінчилася зрадливим Прутським миром. Одною з перших стать того договору було нахабне жадання царя видати гетьмана Орлика й старшину, правда великим везирем відкинене з тих причин, що Петро перетримував у себе ворога Туреччини, князя Молдавії Кантемира. Коли чутка про мир дійшла до табору емігрантів, — король і Орлик верхи кинулися здержати великого везиря, та опізнилися; прибули до турецького табору тоді, як московські війська на чолі з царем виходили з розвиненими прапорами з турецького окруження.

Московський цар, не доконавши бажаного по договору над Прутом, всеж не заспокоївся. Його дипломат, вихрест, барон Шафіров (Шапіро) то підкупством, то вмовлюваннямя спровокував турецькі нагінки на шведів і українців. 12 лютого 1713 року стався славнозвісний „калабалик", тобто напад 26 тисячного турецького корпусу на емігрантські табори. Польські союзники короля Карла його залишили, але не залишило козацтво на чолі з гетьманом Орликом і кошовим Гордієнком. Відділ у 300 чоловік цілий день відбивав напад. В бою короля Карла поранено й полонено з гетьманом разом. Малого Григора Орлика схоплено й вивезено закладником у Крим. Хан кримський Девлет-Герай Григора Орлика полюбив і обходився наче з сином, але духовенство криво дивилося на приязнь правовірного муслема з невірним, тобто християнином, отже треба було

держатися дуже обережно. В таборі настала страшна нужда. Генеральна старшина й гетьман одержували по 36 французьких су денно (коло 2 центи) і на той гріш мусіли з родинами вижити. Сама гетьманша, Ганна Орликова, випродувала останні річи, щоб велику родину якось виживити. Справа ускладнювалася ще й тим, що з табору не вільно було вийти. Через два роки, завдяки інтервенції Швеції, наші емігранти змогли виїхати. Карло XII радо запросив свого гідного союзника у свою державу. Однак через 2 роки він був вбитий, тож родини Орлика й старшини 10 жовтня 1720 року змушені були Швецію залишити; з дітей гетьмана зосталася у Швеції його найстарша дочка, Анастазія, що вийшла замуж за шведського генерала Штайнфліхта і як могла лиш, помагала рідні.

Сталося так на домагання Московщини, з якою Швеція провадила мирові переговори. Всеж королівська рада Швеції вважала себе зобовязаною виконувати умови покійного Карла XII супроти його союзників. Гетьманові Орликові надано рекомендаційні листи до королів всіх держав і австрійського цісаря з проханням справу Орлика й України піддержати. Король Фредерик II зокрема звернувся до свого родича, англійського короля Юрія I з тим самим проханням; звертався і до Людовиків XIV і XV французьких. Але заходи особливого успіху не мали.

13-літнього Григора Орлика зачислено було хорунжим шведської гвардії, та коли батьки з місця свого осідку в Істаді забиралися, —залишив шведську службу і Григор. Гетьман Орлик найшов пристановище для родини в одному з відлюдних манастирів сестер Уршулянок на Шлеську, а сам виїхав на побачення з англійським королем до Ганноверу. Опісля виїхав до козацького табору через Австрію. Австрійський цісар не то, щоб допоміг нашому гетьманові, а ще трохи не дозволив був московським шпигунам його арештувати й вивезти у Московщину. Під зміненим імям гетьман пробрався через турецько-польський кордон, та в Хотині турки його знов арештували і вже хотіли видати на вірну смерть московському урядові. Помогло заступництво французького представника у Царгороді: Орликові призначено за місце осідку місто Солунь (Салоніки) і там він, без права виїзду, перебув 12 літ. Листувався увесь час з королями західно-европейськьких держав у надії створити

союз тих держав проти Московщини. Його курьєром і представником став його син, Григор.

З проголошенням війни 1736 року старого гетьмана звільнено. Він виїхав у Крим з метою творити українські козацькі відділи. Звернувся листовно до Запорожців, щоб вони йому допомогли. Але на Запоріжжі повіяло вже новим духом. Листи гетьмана передані „нерозпечатаними" київському генерал-губернатору фон-Вайсбаху і фельдмаршалові Миниху. Ці листовно дорадили гетьманові покаятися, вернутись у Росію й одержати з ласки цариці рангу генерал-полковника та посілости. Гетьман пропозицію зіґнорував, а тимчасом Туреччину й Крим у цій війні погромлено. Після миру 1739 року українська державна справа почала тушоватися. Всеж старий Орлик з сином ще стараються піддержати інтерес до України, головно у Франції.

Життя гетьманича Григора, це наче казка. З відїздом батька у Туреччину він, під прибраним іменем, вступає на службу у Саксонську армію, в ранзі старшого лейтенанта. Опісля у польській службі, у Рівному, де переховувалися два генеральні старшини, Федір Нахимовський і Федір Мирович. (Саксонський електор був одночасно й польським королем, тому й армія обох держав була сполучена). По 1724 році Григор Орлик під імям Бартеля за 8 днів доставив з Парижа у Варшаву польського короля Станіслава Лещинського. 1730 року він їде до Царгороду, а звідтам, на доручення батька у Крим, на переговори з козацтвом. Слідуючого року відважується на очайдушний вчинок: таємно обїздить Гетьманщину, де повно вже було московських військ. Обовязки гетьмана України виконував у той час генерал російської служби, скотляндець з походження, Джеймс Кейт, людина, по відзовам самого Григора Орлика, добра й справедлива (виконував обовязки гетьмана після смерти Данила Апостола, 1734-1740 рр.; умер 1758 року генерал-фельдмаршалом короля Прусії Фридриха Великого, бо з царським урядом посварився). Українців Кейт шанував і співчував їх боротьбі за незалежність. Тому не вдіяв нічого, щоб Григора Орлика арештувати, хоча російський уряд визначив за його голову величезну нагороду, а зокрема наказав Кейтові доложити старань, щоб Григора живого чи мертвого схопити.

Генерал Кейт, по словах Григора у листі до батька, за кілька

літ гетьманування вдіяв для українців більше добра, чим хто інший за довгі десятиліття. Діяльність генерала Кейта й послужила причиною його усунення зо становища найвищого правителя України. Григор Орлик правдоподібно з Кейтом навіть бачилися. Пізніше, після смерти свого батька, Григор Орлик осів у Франції. У 1743 році він одружився з Оленою Ле-Брюн-Дентевіль, здобув рангу генерал-поручника французької армії й титул графа. Написав по французьскі коротку „Історію Козацького Народу", що й досі переховується, з документами його разом, в архивах замку Дентевіль. Приятелював з славним філософом і письменником Вольтером.

Граф Григор Орлик помер у наслідок одержаної у квітні 1759 року, під Бергеном, рани (у Семилітню війну 1756-63 рр.; ця війна провадилася між Прусією, з поміччу Англії, з одної сторони, та Росією, Францією, Австрією, Саксонією, Польщею, Швецією й Німецькими державами з другої), 14 листопаду тогож року, в приявности синів своєї сестри, Карла-Густава і Пилипа Штайнфліхтів. Олена Орлик пережила чоловіка на 16 літ (вмерла у грудні 1775 року).

З дітей Орликів — Яків і Катерина повмирали від злиднів ще малими. По смерті старшої дочки, Анастазії Штайнфліхт (у м. Кіль, 1728 року), її чоловік одружився з другою дочкою Орликів, Варварою. Третя дочка, Марта, пішла замуж за волинського шляхтича Держановського. Марія-Ганна, здається, вмерла пятнацятьлітною дівчиною, а син Михайло знімчився й дав початок австрійсько-німецькій галузі Орликів, що останний її представник умер кілька літ тому у Мюнхені.

Самий батько родини, гетьман Пилип Орлик, помогти своїм близьким не міг. Коли його задержано в Салониках, Ганна Орликова переїхала на життя в Галичину, до Станиславова. Яке було її життя свідчить хоч би й смерть від невигід трьох її дітей. У листах до чоловіка та сина вона гірко скаржиться на те, що знесилена недоїданням та важкою працею, але просити помочи ні у кого не хоче. Ті ж, кому не раз помагав гетьман Орлик, головно галицька шляхта, про заподіяне добро швидко забули. Помагав правда син Григор і зять. Та з причин війн і заколотів та поміч не завжди могла в Галичину й дійти.

Здобувши впливи у Франції граф Григор Орлик вихлопотав

від урядів Щвеції і Франції пенсію для матері. Залишати Галичини Ганна Орликова не хотіла, —бажала бути бодай близько рідного краю, між своїх людей, хоча ті люди платили їй за хліб каменем. Умерла вона у Станиславові, правдоподібно в манастирі, на шість літ переживши чоловіка. Гетьман Пилип Орлик умер у Ясах, 26 травня 1742 року у страшній нужді. Яка та нужда була велика, доказує те, що оригінал договору Туреччини й України перед Орликовою смертю забрав якійсь ясський жид за довг 12 франків (коло 60 центів), яких великий гетьман емігрант не мав спромоги віддати.

ЖІНКИ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ-МАЗЕПИНЦІВ

„Великий Ісход" української старшини по Полтаві не був би таким сумним, коли б не залишили вони на ласку москвинів своїх родин. Ті, що поспішили заявити Петрові І свою надлояльність одержали нагороди й посілости. Не всі однак були такими безхребетними і тому на їх голови посипався ряд переслідувань, конфіскати майна, заслань. Вживалося також метод, що їх вживають оба наші сусіди й тепер.

Всі родини, що залишилися в Україні, по вказівкам Шафірова арештовано й вивезено у Москву. Там держано їх у нелюдських умовах й силувано писати до батьків, синів та чоловіків, щоб вони „покаялися" й піддалися на царську ласку. Характерний лист горя й відчаю писала мати Федора Мировича, у якому згадує, що вони всі сидять заковані у московській тюрмі і благає сина піддатися, бо інакше всім їм загрожують страшними муками й смертю.

Обох Мировичок, матір Федора, Пелягію й жінку Олену, дочку генерального обозного Ломиковського, після довголітного увязнення заслано у Тобольськ, де вони у скорому часі й погинули. Одночасно заслано багато інших родин емігрантів, та про них жадних вісток не маємо.

Зісталися в Україні жінки всіх братів Ґерциків. Що з ними сталося невідомо. Є здогади, що їх також заслано у північний Урал. Дмитро Горленко, брати Ломиковські, Максимович та інші покаялися й 1718 року вернулись у Московщину. Горленко привіз з собою й гетьманські клейноди Мазепи, та це не помог-

ло. Поворотців завезли в Москву й залишили без засобів існування, а на Україну заборонили вертатись. Всі вони терпіли матеріяльну нужду; понижувались не раз, жебраючи від уряду грошей на хліб, про що зберіглися характерні слізні листи. Григора Герцика у 1720 році, у Варшаві, москалями схоплено й через довги роки тримано в Москві. Бунчужного Новіцького з жінкою арештував польський коронний гетьман Сенявський й також відослав на суд у Москву. Генеральний суддя Климент Довгополий вмер у 1719 році у Стокгольмі, а Федір Нахимовський і Федір Мирович не піддалися намовам ні погрозам, та ще в 1754 році переписувалися з Запорожцями в Туреччині, з Григором Орликом та гетьманом Кирилом Розумовським у справах закріплення новонабутої автономії України.

Погану ролю відгравало на еміграції подружжа Войнаровських. Ображений, що не його обрано гетьманом Андрій Войнаровський присвоїв собі, як вже згадувано, кілька барилок державного золота. Між Орликами і ним повстала ворожнеча. Войнаровський залишив табор у Бендерах, жив широко у Варшаві, Кракові й Відні, опісля схаменувся. На еміграції він і одружився, так як і дядько Мазепа, з вдовою, Ганною Забілою, з роду Мировичів, з якою мав сина Станислава й дочку. У 1715 році одержав від короля Карла XII зворіт поважної суми грошей, позичених у його дядька-гетьмана, щось коло 60 тисяч гульденів. Та у вересні 1716 року Войнаровський, зіставивши родину у Шлеську, сам поїхав до Гамбурга і тут його спіткала недоля.

Московський уряд зажадав був від влади міста арешту й видання небожа Мазепи. По відмові, московський резідент Бетіґер, 12 жовтня самочинно Войнаровського арештував. Через півтора місяця його відпроваджено до московського царя. Той зустрінув вязня дуже ласково, але... через два дні почалися допити. Войнаровського посаджено у Петропавловську фортецю, звідки через сім літ заслано воєводою у Якутськ, Сх. Сибір.

Ганна Войнаровська з дітьми перебралася у Швецію. Шведський уряд, помимо частих грошевих субсидій, подарував їй замок Тиннєльс. Дочка її вийшла замуж за шведа, а син, Станислав вчився у Вроцлавському семінарі, опісля в Люнці, Стокгольмі і Стразбурзі. Довгий час клопотав шведський уряд проханням надати йому титул графа (мабуть щоб зрівнятися титу

лом з Григором Орликом), та безуспішно. З листів Григора до батька видно, що Станислав Войнаровський дуже скоро зшведився. Про дальшу долю роду Войнаровських нічого більше не відомо.

До мазепинців належить також зачислити родини гетьманів Павла Полуботка, нашого гетьмана-мученика за Україну, та Данила Апостола. Далі —генерального обозного Василя Дунін-Борковського, Василя Жураківського, Василя й Семена Савичів і багато ще інших старшин, що їх роди або зникли, або перейшли у селянський стан, бо діди їх не плямили рук своїх людською кривдою. Та про них, а тим більше про жіноцтво тих родів нічого невідомо, окрім хіба річей, що переховувалися у чернигівському музею Василя Тарнавського. З родинних записів колишніх старшинських родів відомо, що Полуботкова звалася Марією і була сестрою Василя Дунін-Борковського. Мали Полуботки й одну дочку, також Марію. Шо сталося з ними після вивезення гетьмана у Петербург — не знати. Певно мусіли бути покараними й вони, бож коли гетьмана, генерального писаря Семена Савича, лубенського полковника Василя Савича і правителя гетьманської канцелярії Василя Жураківського викликано в Петербург, то вони, гетьман Полуботок особливо, так відчитали царя Петра І, що з двірця відпроваджено їх у Петропавловські каземати, де морено голодом та допитами. Гнівно докоряв Петрові Павло Полуботок, що цар неправдою керує Україною, що він негідний імени християнського монарха, а азійського сатрапа. Гетьман знає, що піде на муки й на смерть, що згине з голоду й холоду, та він боронить Україну, і готовий прийняти муки й смерть радше, чим бачити, як гине народ український.. Незадовго гетьман помер прикований до стіни каземату, 17 грудня 1724, а до 30 днів вхопило й молодого ще Петра. Київський митрополит Варлаам Вонятович у проповіди на панахиді по Полуботкові поставив його вище від мучеників перших віків християнства. Де за ці слова опинився — про те пізніще.

А величезна більшість старшини пішла у всьому на руку царському урядові. І вона мала своє визначне жіноцтво... Траплялися такі, що програвали „хрещену худібку" в карти, міняли на расових псів, не один десяток селян катувала кожна до смерти;

щоб Бог не почислив гріха, тією ж кріпацькою силою й потом будували церкви... Та сумнівно, чи Богові приємні були ті будови, поляти слізми виснаженого і обездоленого українського селянства. Бо чейже Бог не хоче жертв основаних на гнобленні й насильстві... Те жіноцтво, зрештою, не наше, а наших сусідів, тобто таке, що їх українські кости пообростали московським та польським мясом, а їх викривлені души втратили всякі чуття, крім вимог звірячого істновання.

ЕЛИЗАВЕТА ПЕТРОВНА ЦАРИЦЯ РОСІЙСЬКА

Життєписи жіноцтва козацької доби не були б викінчені, наколи не згадати ще про одну жінку, що хоч не була українкою з роду, то задля прихильности до свого чоловіка-українця, вдіяла для України багато доброго. Цією жінкою є дочка ворога України, царя Петра І, цариця Елизавета.

Уродилася вона 1709 року від другої жінки Петра І, колишньої наймички латишського пастора Глюка, Марти Скавронскої, яку примхи долі винесли на становище цісаревої величезної Російської імперії. Росла Елизавета віддалена від двора, бо в Росії по смерти Петра І і Марти - Катерини І зайшли великі зміни. Вже внук Петра від покараного на смерть його сина Олексія, Петро II, за три роки своєї влади позмінював сливе всі розпорядки свого діда. Але він діяв лише з ненависти, а не з бажання й справді полекшити народну долю. Відновлено, ледви у два роки по смерти гетьмана-мученика Павла Полуботка у Петропавлівський фортеці, й гетьманство в Україні, що правда, з обкроєною автономією, та за те гетьманом обрано людину, яка не заплямила себе здирствами чи надужиттям над народними масами — Данила Апостола. Він тільки сім літ гетьманував на Україні, але встиг зреформувати суди, де завелося було страшне хабарництво, впорядкував адміністрацію полковими округами і навіть наказав був зредагувати козацьке право. По його смерти, 1734 року (16-літній цар Петро II умер від віспи 1730 року) на Україні настало страшне лихоліття. Московською царицею стала Ганна Івановна, а правителем імперії латишський конюх Бірон, людина брутальна і в засобах неперебірлива. Коли усунено генерала Кейта, Апостолового наступника на ста-

новищі, правителем України став генерал Бібіков, від Бірона нічуть не відмінний. Наказано тоді, щоб всі податки з України йшли у Московщину. Розміщено по українських селах коло пів сотні московських полків, яких селяне власними коштами мусили утримувати, бо відділів постачання у ті часи ще не було. З України міліонами забірано худобу, коней, десятками міліонів пудів збіжжа. Сотки тисяч козацтва й селянства гинуло на півночі на непосильних роботах. Старшина, хоч як вона була лояльна, не оминула Сибіру. Навіть член св. Синоду, митрополит київський, Варлаам Вонятович був тортурований й увязнений на далекій півночі, правдоподібно на Соловках, за те, що сказав чулу проповідь з приводу смерти Павла Полуботка ще з перед кількох літ. (На Вонятовича доніс наш таки „патріот", архієпископ Теофан Прокопович). Позбавлено митрополита сану й суджено ніби то за те, що не відслужив молебну у „царський день", бо дійсні причини, як і все про Україну старанно затаювано.

Бувши від природи людиною добродушною, царівна Елизавета не цуралася селянства, часто влаштовувала вечерниці та ріжні забави з селянськими дівчатами, а особливо любила музику й спів. Ця прикмета звела її з українським козаком Олексієм Розумом.

Козацький рід Розумів походив з Козелецького повіту у Чернигівщині. Першим, знаним в історії козаком Розумом був Яків. Мав Яків двох синів — Івана і Григора. Григорові химерна доля судила мати невісткою російську царицю.

Мав він двох синів, —Олексія, родився 1709 року, та Кирила, род. 1722 року. Помер він у 1730 році, позіставивши вдову, Наталку на імя, та синів в умовах страшної Бироновщини.

Олексія Розум володів чудовим голосом. Якось почув його спів петербурський достойник. Він як стій забрав молодого козака до столиці й призначив до царської капелі. Опісля, коло 1735 року Олексій одержав звання царського бандуриста, та перейшов на службу до персональної капелі царівни Елизавети. Царівна зачарувалася голосом Олексія; з того виникла симпатія, а через рік російська царівна стала козачкою Розумихою. Як щоб не німецьке засилля і не жорстокости Бироновського режіму, то Елизавета ніколи не стала б царицею. Держа-

лася вона далеко від усякої політики і про престіл навіть не мріяла. Але французький посол, маркіз Шетарді та її персональний лікар Лесток її переконали, що вона має більше прав на престіл, чим Ганна Іванівна, а тим більше внук її, Іван Антонович Браунгшвейський, що його, по смерти Ганни, проголошено царем. До того ж намовляв Елизавету шведський король, що проголосив Росії навіть війну. 25 листопада 1741 року Елизавета стала на чолі військ, арештувала малолітнього царя, та його батьків, правительку Анну Леопольдовну і її чоловіка, принца Антона. Заслано їх на північ, у Холмогори, де вони помирали, а Іван Антонович усе життя сидів у казематі; згинув при спробі гурту старшин-українців під проводом Федора Мировича його звільнити й проголосити царем, у 1774 році, за Катерини Другої.

Слідуючого дня, 26 листопада 1741 року, Олексій Розум став генерал - фельдмаршалом імперії, графом Розумовським. Наступного відай літа, просто від волів, забрано Кирила Розумовського й вислано на науку за кордон. Памяткою казкової долі родини Розумовських була хатина у с. Росошках, Козелецького повіту з вирізаним на сволоці написом: „цю хату побудувала раба Божа Наталка Розумиха, року 1742" і величава камінна катедра у Козельці з написом на всю стіну: „Цей храм спорудила раба Божа, графиня Наталія Розумовська, року 1745". Ці дві будови одної і тої ж людини зісталися свідками примх долі аж до наших часів.

Від 1742 року обставини на Україні змінилися. Всі московські полки з України виведено. Відновлено київську митрополію з широкими автономними правами.(Після заслання митрополита Варлаама Вонятовича, митрополію київську скасовано, „щоб серед духовенства малоросійського заникли навіть спогади про давну Київську митрополію", як писалося в маніфесті Ганни Івановни і наступник Вонятовича, пізн. славний митрополит Рафаїл Заборовський мав титул звичайного епископа). Податки з України заборонено обертати на потреби Московщини. А коли вмер у 1745 році правитель України, Бібіков, то нового правителя вже не призначувано й кілька літ керувала краєм генеральна старшина.

1745 року 22-літного Кирила оженено з стриєчною сестрою

цариці Елизавети, княжною Наришкиною, призначено президентом Академії Наук і видано маніфест про відновлення гетьманства в Україні. Дальші події знані з нашої історії. Україна ще раз відродилася під зглядом державним. Але Розумовський не мав ні сил, ні здібностей Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Орлика чи Полуботка. Тому по смерти Елизавети гетьманство зліквидовано вже остаточно.

Українська старшина бажала наслідного гетьманства. Наколи б вони прохали на гетьманів чи королів України князя Петра, або княжну Августу, — дітей цариці Елизавети і Олексія Розумовського, — то безперечно, що облудна мужовбивниця Катерина, ще нетверда на престолі, того прохання не відважилась би знехтовати. Але старшина прохала задержати гетьманство в роду Кирила, що царської крові в собі не мав. Тож Катерина II два роки водила наших старшин за ніс обіцянками, аж поки нелітного князя Петра не отруїла, а Августу, ледви 15-літню дівчину силоміць пострижено у черниці й заслано на Соловки, та наказано тримати під замком усе життя (умерла вона 1810 року). А тоді, розправившися з небезпечними конкурентами, порадила Кирилові гетьманства зректися, у 1763 році, що той і вчинив. Що Катерина дітей цариці Елизавети боялася, свідчить її обходження з самозванкою, яка була зявилась в Італії під імям Августи. За нею вислано було цілу ескадру, під командою адмирала Олексія Орлова (брата царициного коханка), підступом заманено на поклад корабля й привезено в Росію. Там вкинено у вязницю на все життя.

Цариця Елизавета вмерла у 1761 році. Її чоловік пережив її на 10 літ. Що до Кирила Розумовського, то цей вмер 1803 року. Позіставив двох синів, Олексія, що був російським міністром освіти (1748-1822) і Андрія (1752-1836). Андрій був російським послом у Відні й там залишився на все життя. Перейшов на католицтво й знімчився. Останній з того роду, сотник австрійської кінноти згинув у Великій війні, 1915 року. З родом Олексія Кириловича був посвоячений (приходився йому внуком) знаний приятель Тараса Шевченка, кандидат на гетьмана, київський генерал-губернатор (свого часу був також генерал-губернатором Саксонії) князь Микола Репнін-Волконський, батько знаної Варвари Репніної.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Письменниці й Артистки

В початковому періоді української історії почала розвиватися й українська література. Правда, у нас принято вважати св. Кирила й Методія батьками нашого письма, в їх честь „Кирилицею" й названого. Виглядало б, що перед часами св. славянських апостолів в Україні ніякої письменности й не було. Однак самий св. Кирило, ще перед винаходом слявянської азбуки, у 860 або у 861 році, в подорожі в Хозарію, побував у Київі. І самий він пише, що найшов у Київі Євангеліє, написане „руською" мовою. Виходить, що якесь письменство істнувало в давній Україні... Чейже годі допустити, щоб знайдене у Київі Євангеліє писане було грецькими буквами, а нашими давними висловами.

Отже, можна думати, що грамотність у нас істнувала й раніще. Бо й справді, трудно повірити, щоб серед поган-дикунів, як нас виводять, раптом зявився великий письменник, митрополит Іляріон (1051-1071), — з його могутними „Молитвою за землю русько-українську", „Приреченням вірі", чи „Похвалою Володимиру" — чи Ярослав Мудрий зо своєю „Руською Правдою", —законом, що від нього є чому повчитися світові навіть у наших часах. Нічого не згадуючи про давне письменство, наша історія мабуть у дечому недописала, —так як недописуємо у багато дечому й ми тепер, зо своєю дрібною груповістю та ще дрібніщими амбіціями. А письменство наше, як і держава, істнували на сотки літ раніще, від часів, що прийняли їх за початкові. Багато дечого можемо довідатись про давну нашу літературу з праць арабських істориків давнини. Від них, приміром, знаємо про війни наших королів ще з біблійними жидівськими царями; від них знаємо також про звязки України з Грецією ще за 800 літ перед Христом (про продаж одної осе-

ні лише сімох мілюнів пятьсот тисяч бушлів пшениці грекам нашим королем Левконом II).

З початками грамотности народжувалась і література. Перші віки видали немало визначних письменників, головно духовних, приміром — митрополити Іоан II, Климент Смолятич, Лев; епископи — Лука Жидята, Кирило Турівський; черці — Теодозій, Нестор і Яков; ігумен Данило, Григ. Зарубський, Данило Заточник і велика кількість менш значних авторів давнини. Це все літератори духовні. Однак і світські автори у першому ж періоді розвою літератури дали такий, світового значення, архитвір, як „Слово про полк Ігоря". Найновіші досліди нашої давнини відкрили, що митрополитом Климентом Смолятичем (1147-1159) зорганізовано у Київі значний гурток письменників. Але про той гурток нічого більше не знаємо; не знаємо навіть про долю творця того гуртка, славного вченого і письменника, митрополита Смолятича; не знаємо навіть імени великого поета, автора „Слова про полк Ігоря"...

Вікова татарська, а далі польська неволя стремління до літературної праці знищила; відобрала можливість такої праці. Коли ж все таки щось творилося, — головно полемичні праці часів Берестейської унії, — то писалося воно як відповідь на писання противної сторони самими духовними, від найвищих достойників церкви почавши, і кінчаючи тихими черцями та священиками. Ті часи дали зо пять десятків більш і менш значних письменників, на чолі з Іваном Вишенським та архиепископом Мелетієм Смотрицьким.

Однак про жінок тих часів нічого не знаємо. Мабуть письменниць у нас і не було, хоч займалися переписанням книжок княжни Анна Всеволодовна та Предслава Полоцька. Можливо, що й самі вони що будь написали... Однак, перші знані спроби жіночої літературної праці походять від княжен Ольги Юрьївни Аскольдович-Овруцької (хоча та її родова хроника має значення більш родинне) та Софії Чарторійської. А пізніще настали бурхливі часи Козацької України, які менш за інші надавалися для тихої літературної праці.

Писалися ті давні праці не живою народною мовою, а зближеною до болгарської, церковно-славянською. Краса тих писань зза мови однак не тратиться, а від перекладу на сучасну

нашу мову ще набуває більшої сили й щирости. Коли візьмемо молитву Іляріона за землю русько-українську (здається одинокий переклад мій; за якісь інші бодай не чув), чи то в оригіналі, чи в перекладі, то переконаємося, що від неї віє такою могутністю, красою зворотів і щирим почуттям високої любови до України, народу і князя Ярослава, любови до прийдешних поколінь, що сльози на очі витискаються. Не дивується людина, чому молитва Іляріона читалася у всіх значніщих Богослужбах аж до 1685 року, а дивується чому іншому: чому вона забута тепер? Та щож... Не такі тепер часи, не такі й люди.

Опісля настав національний занепад. Верхи опинилися у сусідів, а низи поневірялися на панщині, у кріпацтві... За увесь той період маємо кілька праць: Літописи Самійла Величка, Самовидця та Грабянки і славну „Історію Русів", але.. Не знаємо, хто був отой „Самовидець"; певно не знаємо також хто був автором історії, а писалася вона вкінці XVIII віку. (Приписують —архієпископові Юрію Кониському, або Григорію Полетиці). Ці праці є світанком нашої нової літератури.

Батьками новітної нашої літератури є Іван Котляревський (1778-1843) та Григор Квітка-Основяненко (1769-1838). Ці два великі українці доказали „старшим братам", що мужицькою, хахлацькою мовою можна не лише сміховинки розповідати, — як у ті часи думали, — але й викликати найглибше духове зворушення; заставити людину — в залежности від того, які почування хоче викликати автор чи оповідач — плакати чи сміятись.

Відродження нашої літератури почалося з праць мужчин. Не минуло одначе й четвертини віку, а в літературі зайняли поважні місця дві жінки — Олександра Кулішева та Марія Марковичова-Жученко. Була ще й третя, —авторка знаної усім пісні „Ой не ходи Грицю та на вечорниці", молода дівчина, Олександра Псьол, з Полтавщини. Ту пісню дехто приписує навіть напів легендарній Марусі Чураївні, що мала б жити у часах Хмельниччини і за отруєння свого невірного жениха була засуджена на смерть, але помилувана гетьманом Богданом. Інші добачують в авторці Олександру Кулішеву. Про О. Псьол писав. Тарас Шевченко, запитував приятелів, що то за людина. Якшо була б це Кулішева, то Шевченко про неї не розпитував

би, бо ж з Кулішами був у приятельських взаєминах. А крім того Олександра Псьол написала де що більше (про це далі), хоча й не належить до першорядних наших авторок.

ОЛЕКСАНДРА КУЛІШЕВА (ГАННА БАРВІНОК)

Олександра Михайлівна Кулішева походила з значного шляхетського роду Білозерських, з Борзненького повіту у Чернигівщині. Завдяки освіті її батько займав виборні становища повітового комісара та маршалка шляхти (предводителя дворянства). Мати була дочкою козацького сотника. Крім Олександри, Білозерські мали синів — Василя, знаного Кирило-Методієвця, редактора журн. „Основа" й письменника, — Миколу, дослідника Південно-Руських, то б то Українських літописів та ще одну дочку, — Надію, матір нашої письменниці Надії Кибальчич І, й бабуню письменниць Надії Кибальчич II та Любови Яновської.

Уродилася Олександра Михайлівна у 1828 році, на хуторі Мотронівці, коло Борзни. В малих літах зісталася сиротою, але мати сама зуміла подбати за освіту дітей, зосібна дочок. Їх віддано до пансіону вдови по полковникові, Козакової, у с. Кропивне, Прилуцького повіту. Козакова була людиною добре освіченою (вчилася у Смольному інституті у Петербурзі, найкращій дівочій школі на всю тогочасну Росію), а крім того прихильно ставилася до щойно народжуючоїся української літератури. З пансіону Козакової сестри Білозерські винесли добре знання німецької та французької мов. По смерти Козакової обі дівчини перейшли в пансіон Принцляйна у Конотопі. Але через рік пансіон той влада закрила за „мазепинський дух" і освіта Білозерських на тому й закінчилася. Олександра мала тоді ледви 14 літ.

Дальші роки проминули у праці по господарству. Молода дівчина докладно вчиться мови, чому допомогло її сердечне відношення до простолюддя. Коли їй ішов 17-й рік, у Мотронівку приїхав, з братом Василем на вакації, Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-97). Там перебув він літо 1845 р.: впродовж цього літа написав свою „Чорну Раду". Молода дівчина мабуть бачила письменника вперше на житті, перейнялася до

нього симпатією, а симпатія переродилася в любов. За посередництвом приятеля, Василя Білозерського, Куліш прохав згоди на подружжа дочки у матері. Та справа ускладнювалася тим, що Білозерські походили зо старої шляхти, були людьми заможними, а Куліш — син збіднівшого козака з м. Воронiжа коло Глухова — не мав засобів, крім свого розуму й талану. Нічого й казати, що Білозерська, хоч як Куліша шанувала, але на подружжа дочки з ним не погодилася.

Десь через рік російський уряд вислав Куліша для вивчення славянських мов закордон. Перед виїздом у Західню Европу, Пантелеймон Олександрович поїхав на Україну, заїхав до Мотронівки і знов прохав руки Олександри. Мати погодилася. Відбулося весілля, на якому був бояриним молодого Тарас Шевченко; все заповідало щасливе життя. Багато говорилося на тому весіллі про майбутність Шевченка; радили йому поїхати в Італію для продовження малярських студій. Не було однак потрібних грошей. Молода Кулішева заходжується продати свої дорогоцінности і на ті гроші влаштувати Шевченка в малярську академію в Італії. Плянували навіть виїхати одночасно, але... За них поклопотався російський уряд... Шевченка арештовано на Дніпровому поромі під Києвом, Кулішів у Варшаві, Білозерського, брата Олександри, у Борзні... Виарештувано тоді коло сорок чоловік Братчиків Кирило-Методієвського братства на донос нашого таки землячка, студента Петрова, якому, до речи, братчики помагали. Олександрі Михайлівні варшавська жандармерія давала грошей на подорож додому, одначе вона їде за арештованим чоловіком у Петербург, бачиться з ним не раз у тюрмі, а після засуду Куліші їдуть на заслання до Тули, де на довший час і застрягають.

З листів Куліша довідуємося, що він без Олександри Михайлівни був просто безпорадний. Коли вони змушені були жити наріжно, на Олександрі Кулішевій лежав обовязок дбати про засоби на життя та видання праць чоловіка, а часто приходилося переживати й злидні. По за тими клопотами Олександра Кулішева перша з українських жінок почала літературну працю. Її оповідання „Лихо не без добра" і „Русалка" побачили світ щойно 1860 року. Пізніще зявилася ціла низка оповідань з селянського життя. як „Пяниця", „Молодеча боротьба", „В

осені літо", „Квітки з сльозами, сльози з квітками" й багато інших. Тема всіх більших оповідань Олександри Михайлівни Кулішевої взята виключно з життя селянок. Писала вона під двома псевдонимами — Ганна Барвінок і А. Нечуй-Вітер. На сороклітній ювилей її літературної діяльности, у 1901 році, видано збірку її оповідань. Наш письменник, Борис Грінченко в характеристиці літературного значення Кулішевої, поміщеної в „Літературно-Науковому Вістнику" назвав її Поетом жіночої долі. Імя це було останним признанням визначній сімдесятлітній письменниці. Через десять літ вона умерла у родинному хуторі у віці 80 літ. До памяти чоловіка до самої смерти відносилася з великою повагою. Свідчить про це хоч би перенесення до маєтку Кочубеїв хатини, у якій Куліш писав свою Чорну Раду, її заходами і більш як скромними засобами.

МАРІЯ МАРКОВИЧКА (МАРКО ВОВЧОК)

Другою з ряду нашою письменницею, сучасницею Ганни Барвінок, була Марія Маркович. Писала вона під чоловічим імям Марка Вовчка і сучасники, навіть Шевченко, довго й не думали, що під цим псевдонімом ховається жінка.

Марія Олександрівна Маркович родилася 1834 року в губерніяльному місті Орлі, в родині заможних поміщиків Вилінських, мішаного польсько-литовсько-українського роду. Змалку росла в розкішних умовах і це відбилося на її дальшому житті. Вчилася у дівочому пансіоні в Харкові. Наступних кілька літ жила у своєї тітки в Орлі. Україною ні українством Марія Олександрівна не цікавилася, аж до знакомства з відомим українським вченим і етнографом, Панасом Марковичем, українцем сербського кореня (1822-1867; брат Панаса, Іван, 1806-70 з сином Дмитром, 1848-1920, є визначними українськими письменниками й національними діячами; Панас Маркович був засланий російським урядом в Орел за приналежність до Кирило-Методієвського Братства). Знала дещо й про минуле України, від свого діда, який навчив її українських пісень.

Опанас Маркович зумів пробудити в молодій дівчині захоплення минулою героїчною боротьбою України з сусідами. Захоплення довело її до визнання себе українкою і до подружжа

з своїм учителем, Опанасом Марковичем, що сталося 1851 року, тобто тоді, коли дівчина мала 17 літ. Подружжа це не було дібраним: побіралися люди двох відмінних світоглядів і відмінного виховання. До того, Опанас Маркович був від дружини на 12 літ старший. Тому й подружжа щасливим не було і, як лиш проминули перші роки, закінчилося байдужністю не лиш до чоловіка, але й до українства та до розводу у девять літ по одруженні.

До збайдужніння немало причинилися злидні, у які Марковичі попали. В Чернигові, куда вони переїхали з Орла, у Марковичів вродилася дочка, але відай до року вмерла. Самий Маркович, людина з високою освітою, щоб мати хоч який будь заробіток, мусів прийняти службу в акцизному відомстві (мало до діла з виробом і продажею горілки) де служили звичайно урядниками люди переважно з сільської школи. З Чернигова Марковичі переїздять до Київа, далі до маєтку Тарнавського, Парафіївки, а врешті, через кілька літ злиднів і поневірянь, до Немирова, де Маркович добув становище учителя гімназії. У 1853 році родився у них син Богдан, пізніщий російський журналіст (1853-1915).

Гарна природа українського Поділля, композиції чоловіка, (Маркович написав музику до оперети „Наталка Полтавка"), національне українське окруження, а головне — безправне життя кріпаків — спонукали Марію Маркович пробувати своїх сил у письменстві. В Немирові написала вона перші оповідання — „Знай ляше" і „Викуп". Непевна, як прийме читаючий загал праці жінки, підписати ті оповідання жіночим імям не наважилася. Так повстав псевдонім — Марко Вовчок. Тодішний редактор „Основи", Пантелеймон Куліш, одержавши її оповідання довгий час не знав, що автором їх є жінка. У році 1857 Марія Маркович залишає чоловіка в Немирові, а сама вертає в Орел, звідки їде в Москву і Петербург. В столицях знакомиться з російськими визначними письменниками Тургеневим, Некрасовим, Чернишевським, Кавєліним та Писємським і попадає під їх вплив. Праці свої відтоді містить у „Русском Вєстнікє", очевидно по російські. Трохи пізніше їде з Тургеневим за кордон і живе в Парижі. Врешті, 1860 року з чоловіком розводиться.

Живе у Парижі виключно з літературного заробітку, зчаста

пишучи і по французські. Переписується водночас з російськими політичними емігрантами Олекс. Герценом, що видавав у Лондоні „Колокол” та Бакуніним і Лавровим, для яких пише революційні прокламації. Життя у Франції не було добрим. Марія Маркович грошам не знала ціни, тож одержавши за працю винагороду жила якійсь час вигідно, а опісля тижнями жила хлібом і чаєм, аж до наступної винагороди. Врешті, 1867 року вертається в Петербург. У Росії застає вона великі зміни на гірше. Журнал „Основа” був закритий. Опанас Маркович і Тарас Шевченко, — до яких вона в біді могла звернутися — повмирали. Однак знання 8 мов допомогло їй в праці над перекладами на російську мову европейської літератури. Сходиться тоді з російським критиком Дмитром Пісаревим, своїм братом у других, на спільне життя. Не було воно однак щасливим, бо Марія Маркович від Пісарева була на 7 літ старша. У 1868 році Пісарев утопився на її таки очах, — можливо з необережности. Від смерти Пісарева Марія Маркович перестає зовсім літературою займатися.

У скорому часі, вже зверх сорокалітньою, виходить замуж за російського урядника Лобач-Жученка і з ним їде на Кавказ. Впродовж 30 літ, до року 1902, вона нічого не пише і відай українством зовсім не цікавиться. Але прибувши у 1900 році на Правобережжа, у м. Богуслав, хоча й не навязує звязків з Українською Громадою, всеж 1902 року дає до друку у Київській Старині своє оповідання „Чортова Пригода”. В Богуславі жила вона впродовж сімох літ. Умерла 10 серпня 1907 року, на хуторі чоловіка, коло с. Нальчика на Кавказі, й там похована.

Перша збірка її оповідань вийшла 1857 року. Деякі з тих оповідань переклав на російську мову великий рос. письменник Ів. Тургенєв. Сама Маркович перекладала також з французької мови, головні праці письменниці Сталь-Гольстейн (1766-1817), яким надавала власні індівідуальні прикмети. Дехто порівнює Марію Маркович з американською письменницею Гарієт Бічер Стов, авторкою „Хатини дядька Тома”, але дехто пише, що Марія Маркович по українські взагалі нічого не написала, а праці, які вийшли під її імям, є працями її першого чоловіка, Опанаса Марковича. Тим власне пояснюють її мовчанку після розводу з чоловіком. Поправді судити трудно. Та чейже, коли б воно

так було, то Марія Маркович не могла б писати по українські перед своєю смертю, бож її другий чоловік на письменництві не розумівся, отже і не міг їй помагати. Треба думати, що й сама письменниця вважала б для себе пониженням приписувати собі чиюсь працю. Таке трапляється лише у наших днях...

НАДІЯ БІЛОЗЕРСЬКА

До перших українських письменниць, хоча може й не так визначних в порівнанні з Ганною Барвінок, належить також дружина видавця й редактора „Основи" Василя Білозерського (1825-1899), Надія, з українізованого німецького роду Ген. Родилася вона 1838 року. За Білозерського вийшла замуж коло 1860 р. Ця письменниця належить більше до істориків. Писала по російські історичні розвідки про українські землі та студію про Василя Наріжного, тепер забутого письменника, який писав російською мовою повісти з української історії, між іншим про гетьмана Мазепу.

Взагалі, ціла родина Білозерських визначалася в українській історичній і побутово-літературній ділянці. Бо й другий брат Ганни Барвінок, Микола, (1833-96), також зіставив працю по собі, що забезпечила йому місце в історії української літератури. Ця праця — досліди про так звані Південно-Руські, то б то українські літописи. Писали Білозерські переважно російською мовою не тому, що може українською володіли не зовсім добре, а по тій причині, що їх письменницька діяльність припала на часи найбільших нагінок і заборон на українську мову, отже друкувати щось по українські було неможливо. По друге — не було ще й українського читача.

ЛЮДМИЛА ДРАГОМАНОВА

Дружина і співробітниця Михайла Драгоманіва (1841-95), Людмила, з роду Кучинських, родилася 1842 року. Визначалася як талановита артистка в трагічних ролях, прим., в ролі Катерини в драмі Островського „Гроза". Помагала чоловікові у його працях, по при те перекладала твори українських авторів для російських видавництв і часописів, з метою перебороти упередження російських культурних верств супроти українства

й української літератури, обзнакомити ті кола з минувшиною України, показати красу і плинність української мови, її зворотів. Визначалася Людмила Драгоманова також як громадська діячка. Вона є ініціяторкою денних притулків для робітничих дітей в Україні і Росії. Думала засновувати їх по швейцарським методам, з якими вона добре обзнакомилася перебуваючи на еміграції в Швейцарії з чоловіком разом, однак безуспішно. Умерла Людмила Драгоманова у 1918 році.

Її дочка, Людмила Михайлівна Драгоманова вийшла замуж за професора Софійського університету в Болгарії, болгарського національного діяча, письменника й історика, автора солідних праць про Україну і перекладача творів Шевченка на болгарську мову, Івана Шишманова (1862-1928, походить з роду давного (963 року) болгарсько-македонського царя Шишмана), амбасадора Болгарії в Українській державі у 1918 році.

ТЕОФІЛЯ РОМАНОВИЧ

З відродженням українства, слідом за літературою, відродилося театральне українське мистецтво. Відродилося, а не заістнувало, як у нас пишуть, бо театральне містецтво істнувало у нас ще за часів Козаччини. Знаємо кількох авторів драм і комедій, чи там — як звали в давнину „інтермедій" — таких як св. митрополит Дмитро Ростовський, архієпископ Теофан Прокопович і кількох забутих світських драматургів. Відбувалися й вистави, переважно під відкритим небом. Основник театрів у Росії, Волков (часи цариці Елизавети), взорувався на український театр; виставляв і давні українські пєси, бо в Росії таких ще не було зовсім.

Відродження українського театру почалося щойно у 70-х роках минулого століття, в обох Українах одночасно. Великі заслуги над відродженням нашого театру в Галичині положила Теофіля Романович.

Побачила вона світ у Золочеві, 1842 року, в родині Рожанківських. Про діточі її роки мало що відомо. Замуж вийшла за буковинського суддю і пізніщого театрального діяча Михайла Коралевича. Романович — це її сценічне імя. У 1870 роках почала свою діяльність над відродженням національного театру

в Галичині з своєю сестрою Марією й чоловіком вкупі. В роках 1876-80 стає директором галицького театру. Ті роки загально вважаються за час найбільшого розвитку театрального мистецтва в Галичині, якого не осягнув він ніколи вже по тому, навіть у наші часи. Видійшла від праці зневірена, а місце її зайняли нові люди і нові, модерні методи. Опісля настала воєнна завеируха, революція; Зах. Україну поділено поміж Польщею й Румунією. Теофіля Кораалевичова прожила свої останні роки в Чернівцях на Буковині, де і вмерла, у січні 1924 року.

ОЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКОВА

В постаті Олександри Єфименкової бачимо чужинку по крови, людину з далекої півночи, що полюбила Україну, український нарід і все своє життя віддано для нього працювала.

Походила Олександра Яковлівна з старого роду Ставровських. Родилася в м. Холмогорах, коло Архангельська, 1848 року. Наша письменниця, Софія Русова, рід Ставровських вважає за московський. Це однак сумнівно, бо в Московщині такого шляхетського роду не було, а натомість були Ставровські і Ставровецькі в Козацькій Україні. Очевидно, що є це давний український рід, якого доля, чи властивіше наша національна недоля загнала у московську далеку північ і він там асимілювався.

У 1860 рр. царський уряд заслав на північ, до Холмогор, знаного укранського історика, співробітника „Основи", Чернигівського Листка" та „Київської Старини" і Автора принятих в Росії шкільних підручників, Петра Савича Єфименка (писав під псевдонімом —Петро Одинець, 1835-1908). Там молоді запізналися й подружилися. Вернулись в Україну коло 1870 років. Тавро політично-неблагонадійного закрило для Петра Єфименка двери всіх установ, чи наукових інституцій, тож він прийняв становище у Харківському Поземельному банку. Завдяки хворобі епілепсії (падачка) і на тому становищі працювати регулярно не міг. Удержання великої родини спало на плечи Олександри Яковлівни. Але доля її переслідувала скрізь. Старша її дочка, дуже здібна дівчина збожеволіла на 16-му році життя і в закладі божевільних скоро померла від добровільного виснаження. Син Тарас, перший учень ґімназії, також

час від часу показував прояви ненормальности. Олександра Яковлівна з жахом ждала проявів наслідної хвороби батька і у молодших дітей. Родина жила в злиднях, час від часу спомагана студентами Харківського університету, синами дідичів, що своє українське походження ще памятали.

У таких умовах довелося працювати Олександрі Єфименковій. Вона написала „Історію України", „Історію Українського Народу" і „Южную Русь". За ці праці Університет у Харкові надав їй титул професора і доктора історії. Придбані титули допомогли їй і матеріяльно. 1907 року Олександру Яковлівну запрошено Бестужевськими Вищими Курсами на катедру Української і Російської історії. Єфименки переїхали у Петербург. Через рік Петро Єфименко помер, але Олександра Яковлівна могла достатно удержувати родину зо своєї професорської платні. Великі надії подавала наймолодша дочка Єфименків, Тетяна, як талановита початкуюча поетеса. Українські вчені круги пророкували, що вона зрівняється з Лесею Українкою, але... Настали часи революції, Єфименкова з дочкою прибули в Україну. Маючи приятелів серед професорів Харківського університету, та нечисельних українських поміщиків, обі Єфименкові виїхали на село. 17 липня 1918 року (того ж дня вбито царську родину в Катеринбурзі), обох наших письменниць жахливо замордовано (порубано шаблями) пяними проводирями якоїсь, на жаль української, банди.

ОЛЬГА КОСАЧЕВА (ОЛЕНА ПЧІЛКА)

Третьою у хронологічному ряду наших визначних письменниць є Ольга Петрівна Косачева, сестра славнозвісного Михайла Драгоманіва, мати великої нашої поетеси Лариси Квітки (Лесі Українки) й письменника Михайла Косача, свекров письменниці Грицька Григоренка (Олександри Косачевої) та бабуня сучасного письменника Юрія Косача. Як бачимо, це вже другий український шляхетський рід, що всі його члени працюють на літературному полі.

Уродилася Ольга Петрівна 17 липня 1849 року, в Гадячі, на Полтавщині в вельмі освіченій і культурній родини Драгоманових (давного сербського походження), наскрізь українством

пересякненій. Вчилася у дівочому пансіоні в Києві, де перебував її брат Михайло, з яким приятелювала ціле життя. Коли Михайло Драгоманів одружився з Людмилою Кучинською, дівчина оселилася у брата.

Маючи 19 літ Ольга Петрівна вийшла замуж за предсідника зїзду мирових суддів, П. Косача і з чоловіком виїздить на Волинь, до міста Звягля (Новоград-Волинська). Там почалася її письменницька і громадська діяльність. Ольга Петрівна заприязнюється з селянством, записує від селянок пісні, що їх передала Лисенкові, перемальовує орнаментику та в році 1876 видає першу свою науково-етнографічну працю „Український Орнамент". Дальше життя у Рівному, Луцьку, Ковелі та в с. Колодяжному, на Ковельщині, її звязки з селянством ще поширюють. Вона починає носити національний селянський одяг, засновує українські громадські бібліотеки, а по при те багато пише. З поміччу дочки й сина перекладає сливе всі твори Н. Гоголя на українську мову. З малою Лесею у 1872 році виїздить до Відня, на довший час затримується в Галичині, й заприязнюється з основницею жіночого руху в Західній Україні, першою Західно-Українською письменницею Наталією Кобринською і приймає участь у її альманасі „Перший вінок", як працею, так покриттям коштів друку.

Від 1900 року Косачі перебувають у Києві. Там Ольга Петрівна, вкупі з Старицькими, Лисенками і малярем Мурашком влаштовують українські літературні вечерки. На святі відкриття памятника Котляревському в Полтаві й одночасно святі століття Української літератури, дозволено було промовляти по укранські лише галицьким делегатам. Але Ольга Петрівна заборону уряду знехтовала і промовляла українською мовою. В 1905 році вона, з Іллєю Шраґом, їде в делегації від українства до міністра внутрішних справ Вітте, задля скасування заборони на український друк. Як лиш цензурні умови трохи змінилися починає видання часопису „Рідний Край" зразу у Полтаві, а потому у Києві. Одночасно видає журнал для дітей „Молода Україна". З початком війни 1914 року ті органи були закриті російською владою.

Тяжкі часи революції й горожанської війни в Україні перебула Ольга Петрівна у свойому родинному місті, Гадячі, у молод-

шої своєї дочки, Оксани. Коли в Україні на постійно вже устаткувалася большевицька влада, у 1924 році стара письменниця переїздить до Київа (були це часи ославленої українізації українців), і одержує становище в Українській Академії Наук. Перебуває якійсь час також в Камянці Подільському. Умови нового життя впливали на Ольгу Петрівну відємно. В році 1930 вона умерла на 79 році життя.

Літературна спадщина Ольги Косачевої, або Олени Пчілки, як вона підписувала свої твори — велика. Побіч перекладів з інших мов, залишила вона кілька оригінальних пєс, оповідань, збірник поезій „Думки Мережанки", науково-етнографічну працю ;„Український Орнамент", спогади про Михайла Драгоманіва і свою автобіографію. Вона перша з українських письменників почала описувати в своїх творах і панське життя, бо її попередники, під впливами Народовольського руху писали виключно про селянство, так наче б всі селяне були якимись мучениками, а панські роди не заслуговували навіть на добру згадку. Знаємо самі знов, що скрізь у кожному народі і в кожній верстви знаходяться і високо-ідейні одиниці і останне дрантя. Тим то й тому нечисельному панству, що ще не зріклося українства наносилася нашими письменниками незаслужена кривда, яку Олена Пчілка й направила, бо після неї тематикою творів наших письменників і письменниць став побут усіх верств нашої нації. І віддавалося всім по заслугам — добром за добре і неприхильним за зле.

Дуже гарна постать Ольги Косачевої як громадської діячки дореволюційного періоду, зосібна її щира симпанія до долі селянок. Вона перша з наших діячок відвідує Галичину й починає проводити в життя нову і в ті часи дивовижну ідею —єдности українства Російської і Австрійської України — в тому напрямі працює з Західно-Українською письменницею, основницею жіночого руху в Галичині, Наталією Кобринською.

НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА

Український рух і українську культуру відродили у Східній Україні шляхетські і козацькі роди, очевидно лише ідейні одиниці з тих родів. Забите кріпацькими умовами селянство не ви-

дало ні одного діяча, за виїмком славного артиста Мих. Щепкина. Бо знати треба, що балачки про могутного Тараса Шевченка і кріпацтво, загально у нас приняті, кривдять рід Шевченків, а особливо кривдять його діда по батькові, співробітника Гонти й Залізняка, курінного отамана гайдамаків Шевченка-Грушівського. Під таким імям записаний у метриці і великий Тарас. Отже, Шевченки-Грушівські є поперше шляхетський українськй рід, а по друге і самому Шевченкові шляхетська гідність була привернена після скінчення ним Академії Мистецтв. Те, що його батько попав у кріпаки у 1783 році, справи зовсім не міняє. Адже російська Катерина II повернула у кріпаки сотки тисяч шляхетських і козацьких родів в Україні, й вийшла з того така дивовижа, що одне назвище носили і з одного роду походили і князі та ґрафи і їхні ж кріпаки... Зрештою, були й такі осібняки з українства, що записали собі кріпаками своїх рідних сестер і братів, дітей одного батька-матері... Дух бунту проти неволі й спогади про ще недавнє вільне життя панували в роду Шевченків в часах малолітства Тараса, бож від заведення в Україні кріпацтва, до його уродин, проминуло лиш 31 рік! Про шляхетське його походження писали, на основі документів, письменники Старицький, Кониський і проф. Дм. Дорошенко. Байки ж про мужицтво Шевченка, це лиш мета наших модерних панів масам приподобатися. Інша справа, що наш, часом неписьменний, селянин чи селянка своїми духовими прикметами є більшими без порівнання панами, чим не один з світових панів; є духовими аристократами, щирими, чесними, отвертими, людяними й високо-моральними. Модерне наше „панство з іванства" цими прикметами на превеликий жаль не грішить.

Галицька Україна утратила свою шляхетську верству на користь Польщі пару століть раніше, а козацького стану й не мала. З початком відродження Східної України стала пробуджуватись і Галичина, край, заселений „попом і хлопом" по висловах поляків. Провід у національному відродженні Галичини леперейшов до священничої верстви, його низів — сільського духовенства — бо вищі, „князі церкви" виклинали тих, що „видумують якусь нову українську націю", як це робив, прим., довголітний уніятський митрополит Мих. Левицький з своїм кли-

ром. А він був не одиноким...

Дочкою сільського священика була піонерка жіночого руху в Галичині, наша письменниця Наталія Кобринська, з роду Озаркевичів. Родилася вона в с. Белілуї, 1851 року, де батько її був парохом. Хоча родина бідною не була, однак малу Наталку до школи не посилають, на тій основі, що „жінкам освіта непотрібна", як думали тоді наші й не наші опікуни Галичини. На честь батьків Наталки треба додати, що й шкіл тих у Галичині для дівчат зовсім не було. Дівчина вчиться в дома, від братів-ґімназистів, а більше намагає самоосвітою. 20-літною дівчиною, виходить вона замуж за теолога, Теофіля Кобринського, людину культурну й доброї вдачі, але по шістьох роках подружного життя зістає вдовою і без найменшого матеріяльного забезпечення. Вона їде до батьків й живе у них, або з братами, все своє життя. На батькові кошти Кобринська виїздить на якійсь час до Відня, а звідтам, з своєю стриєчною сестрою Софією Морачевською, до Швейцарії, де знакомиться з Мих. Драгомановим, що зробив не неї надзвичайно велике вражіння. Він то й порадив молодій жінці зайнятися працею над піднесенням українського жіноцтва.

Кобринська вернула з Швейцарії з метою піднести жіноцтво до розуміння своєї людської гідности, а Галичина зустріла її модерною „Швейковщиною", тобто нерозумінням вищих потреб людини, кпинами й насмішками. Засноване нею перше українське жіноче товариство у Станиславові (1884 р.) довго не прожило, та й сама основниця мусіла задумів зректися і на якийсь час зійти з людських очей. В часі такої примусової бездіяльности навязує звязки з сестрою Драгоманіва, Ольгою Косачевою й обі задумують орґанізувати жіноцтво обох тодішних Україн. За підмогою Івана Франка і Ольги Косачевої (Олени Пчілки) Кобринська видає перший український жіночий альманах „Перший вінок". У тому „Вінкові" містять свої праці сама Кобринська, Уляна Кравченко, Олена Бажанська-Озаркевич, Марія Рошкевич — галичанки, та надніпрянки — Ганна Барвінок, Дніпрова Чайка, Леся Українка й Олена Пчілка. Кобринська помістила в альманаху свою першу повість „Пані Шумінська", оповідання „Пан Суддя" та чотири статті про стан жіноцтва в Галичині і жіночий рух. Ці статті станиславівський ча-

сопис „Зоря” зустрінув насмішками і ординарними лайками.

Наталія Кобринська працю всеж продовжувала, без уваги на хуліганства „рідної колтунерії”. У 1891 р. в Стрию, скликає вона масове жіноче віче з повіту, а в 1893 році тамже виходить збірник „Наша доля”, та в 1895 ще один, у Львові, під тою ж назвою — оба завдяки матеріяльній помочи Сх. Українських письменниць-дідичок. По при те, Наталія Кобринська їде до міністра освіти з петицією про дозвіл жіноцтву вчитися в університетах і заснування дівочих ґімназій, або ж дозволом приймати дівчат до істнуючих мужських. Одночасно клопочеться заведенням діточих захоронків по Галичині. За заходи одержує заплату — насмішки, докори і темні хуліганські вибрики тогочасної галицької еліти, навіть пань.

З думкою видавати жіночий часопис чи журнал, Кобринська у 1900 роках переїздить з Болехова до Львова. Прихильности задумам не знайшла; і те нечисельне жіноцтво, що все ставилося прихильно до її задумів від неї відсахнулося. Натомісць простолюддя починає цінити її працю. Воно б і помогло, та щож... само не мало, а працювало на пансько-жидівських ланах „за сніп”, щоб здобути кусок хліба.

Роки війни прожила Кобринська самітно у Болехові. Вмерла у 1920 році на самоті, як самітною й жила. Її смерть проминула для суспільства зовсім непомітно. Така вже доля тих, що щиро працюють для народу. Бо нарід, як дитина: хто наговорить більше приємностей, кричить про себе, того визнає і суспільство. І тому лише у нас розвелося так багато проводирів-галапасів.

Літературна спадщина Наталії Кобринської відай переважає кількістю попередниць. Зоставила вона наступні оповідання: —Пані Шумінська, Задля кусника хліба, Пан суддя, Виборець, Жидівська дитина, Перша вчителька, Ядзя і Катруся, Св. Миколай, Відьма, Рожа, Чортиця, Блудний метеор, Омен, Брати, та велику кількість публіцистичного матеріялу. Деякі з тих праць не надруковані ще й до тепер.

Зміст тих оповідань — народне життя, як нижчих верств, так сільської інтелігенції, учителів, священиків. Відзеркалюють дух останніх десятиліть 19-го віку й невідрадні галицькі обставини. По тематиці писань Наталія Кобринська є попередницею,

сказати б, духовою матіррю таких галицьких письменників, як Осип Маковей, Василь Стефаник і Марко Черемшина.

МАРІЯ САДОВСЬКА

Дві наші найвизначніші артистки, Марія Садовська і Марія Заньковецька належали до славної родини Тобилевичів. Три брати Тобилевичі, — Іван (драматург Карпенко - Карий), Опанас (артист Саксаганський) і Микола (Садовський; це дівоче назвище їх матері), поруч з Старицьким і Кропивницьким є творцями нового українського театру. Але ті три славні брати, власне завдяки неладам між артистками Марією Садовською і Марією Заньковецькою, розєднались так, що ніяка сила не могла їх погодити. Причина неладу між артистками — талановитість їх обох, та ще те, що одна з них була сестрою, а друга дружиною Миколи Карповича Садовського-Тобилевича.

Народилася Марія Карповна 1855 року, на хуторі батьків, у Катеринославщині. Батьки її заможні хуторяне, - шляхтичі дали дітям добру освіту. Зо своїми славними братами, Марія Садовська своє недовге життя посвятила розвою українського театру, хоч і приносив він їй більше смутку й розчарувань, чим втіхи, головно завдяки братовій, М. Заньковецькій. Її найкращі ролі, це Наталки, у „Наталці Полтавці", Варки в „Безталанній" та Харитини в „Наймичці". Коли дійшло до гострих непорозумінь між братами, Садовський зістався з дружиною, а Марія пішла у трупу Опанаса Саксаганського і Карпенка Карого. Жила однак недовго. У 1891 році, у віці ледви 35 літ, вона вмерла. Її місце у трупі Опанаса Саксаганського зайняла інша талановита артистка, — Любов Лінницька.

СОФІЯ РУСОВА

Софія Федорівна Ліндфорс-Русова, визначна наша вчена, патріотка і національна діячка, родилася в селі Алешня, Чернигівщина, в 1856 році. Батько її з походження був шведом, мати француженка. Коли Софії минуло 5 літ, на Україні знесено кріпацтво. Тоді ж вмерла її мати. Батька обрано було мировим посередником щойно заведених судів. Року 1866, Фед. Ліндфорс з дітьми, Марією і Софією, перебрався на життя до

Києва. Перші зерна любови до України в душу дівчат кинула їх нянька, селянка-українка, а далі, в київській ґімназії те почуття розрослося завдяки приязні з дочками нашого письменника Михайла Старицького.

По батьковій смерти обі Ліндфорсівни заложили у Києві діточу школу і яслі. Там учителювали. Софія Федорівна запізналася з ґімназійним учителем, Олександром Русовим і вони побралися. Сватав їх сам Михайло Драгоманів, а Микола Лисенко для молодих написав свою композицію „Золоті Ключі"..

Подружжа відбулося незадовго перед забороною українського друку 1876 року (знаний Валуївський, або Енський указ царя Олександра II), а наші національні діячі заходилися були якраз видати твори Шевченка. З тою ціллю Русових вислано у Прагу, щоб там твори Шевченка надрукувати. Коли Русови завдання виконали, перед ними стануло ще більше і небезпечне: — увесь наклад необхідно було нелегально перепачкувати у Східню Україну. Це і вдається, головно завдяки помочі українських галицьких кол. Подружжа осіло в Чернигові, далі переїхали на хутор.. Софія Русова, щоб бути помічною селянству, вчиться фельдшерству. Обоє вони друкують нелегальні потрібні видання у малій друкарні, що переховувалася на їх хуторі. Занепокоєна нелегальщиною російська влада взяла Русових на підозріння, перевела докладний трус і знайшла розібрану машину. Софію Русову арештовано, здається з дітьми (Михайлом, що мав 3 роки і півторарічною Любою), кинено у тюрму. Через 3 місяці звільнено і Русова поїхала до чоловіка в Одесу, де він зайняв становище вчителя у середній школі,

Дальше життя проминало то на волі, але під наглядом поліції, то по тюрмах, часто цілою родиною, тобто — чоловіком (1847-1915) і синами — Михайлом (1876-1909, укр. революціонером), та Юрієм (1895, професор Української Академії в Подебрадах), що в тюрмі відай і родився.

У часах відродження Української державности Софія Русова займала становище директора департаменту позашкільної освіти і в Камянець-Подільському університеті. На еміграції була головою Укранської Національної Жіночої Ради у Празі. Давала також лекції у Педагогичному Інституті ім. Драгоманова. Залишила важні спогади і численні приступно-наукові пра-

ці та підручники, приміром — Дідактика, Теорія і Практика позашкільного виховання, Початкова Географія, Географія Західної Европи і позаєвропейських країв, Позашкільна освіта, Український буквар, Серед рідної природи, Тарас Шевченко, Як болгари здобули собі свободу, Як люди живуть в Норвегії, Чехія і її національне відродження, Дніпро, Рабіндрадат Таґор і багато дрібніших. Умерла Софія Русова 5 лютого 1940 року в Чехословаччині.

НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ

Вже згадувалося, що родини Білозерських і Драгоманових видали Україні значне число письменників і письменниць. Одною з Білозерських по своїй матері, Надії Михайлівні, є Надія Матвіївна Симонова, дочка сестри Ганни Барвінок та директора земської ґімназії у Лубнах і українського письменника Матвія Симонова, співробітника „Основи" і Київської Старини, що писав під псевдонімом Номиса.

Надія Матвіївна родилася у Лубнах, 1856 року. Там відай і вчилася, під опікою батька. Замуж вийшла, правдоподібно, за вченого хемика, українського письменника Миколу Кибальчича (писав під псевдонімом Дорошенко; твердження про це подружжа непевне, однак рід Кибальчичів у ті часи здається більше мужчин і не мав). Микола Кибальчич за виготовання бомб, по атентаті на царя Олександра II, разом з графинею Софією Перовською, Желябовим та інш., російським урядом був покараний смертю, 1881 р., у віці 27 літ. Кибальчичі мали одну лиш дочку, урод. 1878 року, також Надію, знану авторку оповідань і поезій. Надія Миколаївна Кибальчич, замужня за лікарем, українським діячем, Козловським, померла у 1916 році, зовсім ще молодою, то не багато написала. Її мати, Надія Матвіївна писала під псевдонімом Наталка Полтавка. З праць матері велику популярність здобула пєса „Катерина Чайківна". Багато інших праць мабуть пропало у роках революції ще не друкованими. Умерла Надія Матвіївна у революційні часи, 1918 року.

Син, або небіж Надії Миколаївни Кибальчич-Козловської, у 1921 році був начальником артилерії Кронштаду і разом з

моряками-українцями під проводом Петренка, у березні того року підняв повстання, криваво здушене радянською владою.

КАТЕРИНА АНТОНОВИЧ

Катерину Антонович, дружину великого українського історика, Володимира Бенедикт. Антоновича (1834-1908), майже не знаємо. Вона належить до числа наших вчених-археологів й позіставила свої праці, що друкувалися в Літературно-Науковому Вістнику у Львові. Була дійсною членкою Літ. Т-ва ім. Шевченка. Походила з роду Мельників, правдоподібно з Галичини. Родилася 1859 року. Коли вмерла і де — невідомо, здається на еміграції.

Катерина Антонович небагато написала. Однак її роля у численних працях її чоловіка — надзвичайно велика. Вона помагала чоловікові у впорядкованні й редагованні матеріялів „Комісії для розбору давних актів", якої Антонович був секретарем і редактором. (Всього вийшло 50 томів в рр. 1863-90: Архивів Південно-Західної Русі — 35 томів і 15 томів оригінальних давних Актів). А крім цього помагала свойому великому чоловікові у збиранні джерел до його історичних праць і навіть у їх стилізації, цебто виглажуванні мови і зворотів. Була, отже, скромною помічницею нашого великого історика.

Син Антоновичів, Дмитро, до недавна був ректором Українського Вільного Університету у Празі, Чехословаччина.

МАРІЯ БАШКІРЦЕВА

Звичайно в житті так буває, що люди більш памятають не про тих, що на память заслужили, але про багатих — так наче майно є мірилом людських гідностей. Знаємо дуже добре одне: ще ні одна людина з високими духовими прикметами майна не доробилася, а доробляються звичайно люди у засобах неперебірчиві і з надзвичайно гнучким сумлінням; багатими бувають гідні люди хіба тоді, коли в багатій родині вродилися. Та й у такому случаю ті одиниці повертають своє майно на добродійні ціли, чи то інституції, чи для безпосередної помочі біднішим. Власне, коли б не багацтво, то більш як певно мало хто з українців знав би і про Марію Башкірцеву.

Марія Башкірцева — дочка багатого поміщика з Полтавщини. Родилася 1860 року. Є етнографічною українкою, бо рід її батька, як видно з назвища, походив з монголів-башкірів. Дівчина була слабовитою, тож — від 10 літ починаючи — все своє коротке життя провела закордоном —у 1872 р. в Італії, а з 1877, до смерти, у Франції. Без уваги на слабовитість Марія Башкірцева вчиться співу, а коли через грудну слабість тратить голос, учиться малярству у французській школі Ляпежа. За короткий час осягає великих успіхів і одержує від французького уряду нагороду — золоту медаль. У скорому часі вмирає, ледви на 24-му році життя. Її малярські праці знаходяться в Люксембургському музею в Парижі, однак ті праці українцям нашими сусідами попросту вкрадено, бо картини Башкірцевої фігурують у Люксембургському музею як праці російської, а не української малярки. Правда, свідомою українкою Марія Башкірцева не була, — тай чи багато було свідомих українок у її часи? На пальцях двох рук можна вповні перечислити... Всеж походила вона від українських батьків, хай собі монгольського кореня і Україну, українські звичаї, пісні, мову, любила інстинктово, то б то підсвідомо відчувала, що те все для неї рідне і дороге. Позіставила і літературну спадщину — свій знаменитий „Щоденник".

МАРІЯ АДАСОВСЬКА (ЗАНЬКОВЕЦЬКА)

Жінка Миколи Садовського, Марія Константиновна Заньковецька, чи властивіше Адасовська, уродилася в 1860 році в маєтку батьків, селі Заньках коло Ніжина (звідти її сценічне імя). Молодою, десь 17-літною, вийшла замуж за російського старшину, Хлистова і в часі російсько-турецької війни 1877-78 років в Молдавії їй прийшлося виступати на сцені з Миколою Тобилевичем, також воєнним старшиною, разом. Замилування обох їх сценою витворило обопільну симпатію, а далі і подружжа (пишуть, що Марія Хлистова з чоловіком розвелася, а інші знов, що повдовіла). Від 1882 року з братами Тобилевичами вона працювала в трупі Кропивницького в Полтаві, Київі та Петербурзі. Майже геніяльна по своїм здібностям, мала ваду— не могла терпіти біля себе якої будь талановитої суперниці.

До того вона була й малою на зріст. І хоч критика порівнювала її гру до гри Елеонори Дузе, найбільшої артистки світу, то всеж заздрість до сестри свого чоловіка, не менш від неї талановитої не давала Заньковецькій спокою. Марія Садовська, рівняючись з братовою таланом, була дуже гарної будови і героїчної статури, тож нічого дивного, що критика віддавала належне признання і її здібностям. Примхи М. Заньковецької розсварили Тобилевичів і Кропивницького зразу з Старицькими (знаним письменником і театральним діячем), так, що той втратив великі суми гроша, далі розсварили Тобилевичів і з Кропивницьким. Врешті Марія Заньковецька примхами почала розбивати театр рідних братів. Микола Садовський вже хотів в догоду жінці віддалити сестру, але за сестрою обстанув Карпенко-Карий, тим більше, що Марія Садовська була дуже тихої вдачі, і боротись з братовою не могла. У наслідку — замість одної театральної трупи повстало чотирі. Кожна мала по одному - двох талантів, а решта набиралася з посередних сил і на тому всі тратили. Спроби українських діячів, навіть таких меценатів української літератури й мистецтва, як Чикаленко чи Симирненко, братів помирити — закінчилися неуспіхом.

Марія Заньковецька до недавна ще жила на відпочивку у Ніжині, як заслужена артистка Радянської України. Про її діяльність часів істнування Української Держави та у Радянщині, на еміграції неможливо було роздобути певних вістей. Її чоловік, Микола Садовський з українським урядом кілька років перебував на еміграції у Польщі і Чехословаччині. Повернувши в Україну, жив у нужді. Помер 1933 року.

ЛЮБОВ ЯНОВСЬКА

Інша родичка Ганни Барвінок, Любов Яновська, з роду Щербачова, уродилася 1861 року. Життя її матері, та й її діточі роки, дають розуміння, чому українець чи українка не повинні входити у подружні звязки з особами ворожих українській нації народностей, спеціяльно наших північних і західних сусідів.

Мати Любови Яновської, сестринка Ганни Барвінок, вихована Пантелеймоном Кулішем, була отже свідомою українкою. Але, як то часто буває в життю, залюбилася у блискучого гу-

сарського ротмістра (сотника) Н. Щербачова, з походження великороса. Подружжа з ним довело матір до дому божевільних і передчасної смерти. Нелади виникли головно через те, якою мовою мають говорити діти. Мати обстоювала своє право, говорити з дітьми українською мовою і вимагала, щоб до неї зверталися по українські, а Щербачов українством погорджував і обстоював російську, або — не знати з якої вже причини — польську мову. За непослух малих дітей суворо карав. Вічний страх перед жорстоким батьком витворили у Л. Яновської обережність, а з другого боку завзяття. З малих ще літ починає описувати свої переживання погорджуваною батьком мовою; писання однак ховає, бо не вірить ще у свої здібности.

Вчилася у Полтавському дівочому інституті. Рідня бажала віддати дівчину до консерваторії, але її тягло до пера. По скінченні науки вийшла замуж за, 20 літ від неї старшого, героя Герцеговинського повстання проти турків, Василя Яновського. (Його спогади про участь у повстанні друкував Літ. Науковий Вістник у 1911 році). Яновський увів молоду жінку в поважні українські кола, бо й сам був діяльним членом Української Громади в Києві. Опісля, перебуваючи в посілости, коло Лубен, Яновська знакомиться з такими українськими діячами, як брати Шемети, Кононенки, Ішуніни, Черняхівські, Дорошенки, тощо.

Перше її оповідання, „Злодійка Оксана" було надруковане у галицькій „Зорі" без її відома. Опісля в київській Раді, Старині і галицьких виданнях друкуються її оповідання: „Смерть Макарихи", „Городянка", „Лісничий", „Мій роман", За високим тином", „Правда", „Штурм", „Два дні життя", „Чужий" і велика повість „Тайна нашої принцеси". Як драматург, написала Яновська значне число першорядних драм, таких як „Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває"; за цю комедію одержала літературну нагороду, 1903 р., — далі драматичні твори — „На Зелений Клин", „Жертви", „На сіножаті", „У передрозсвітному тумані", „Повернув з Сибіру", „Відьма" і „Лісова Квітка". Писала і на злободневні теми, приміром, такий фельєтон, чисто Твайнівського гумору, як „Наглядне обучення", у якому висміяла московську систему навчання українських дітей російській мові на букварях з образками, напр.: дитина бачить

на малюнку чоботи, рос. „сапоги” і читає по своєму — чоботи, отже букву „с” вважає за „ч”; бачить труну і напис „гроб”, а читає труна, отже „г” вважає за „т”.

Про життя Л. Яновської у Радянській Україні нічого не знаємо. Здається вона ще живе; бодай не приходилося ніде надибати вісток про її смерть. За радянських часів твори Яновської перевидано і видано два нові драматичні твори — „Людське щастя” і комедію „Четверта аксіома”.

ЛЮДМИЛА БЕРЕЗИНА-ВАСИЛІВСЬКА (ДНІПРОВА ЧАЙКА)

Відома під літературним імям Дніпрової Чайки, Людмила Олексіївна Березина вродилася дійсно коло самого гирла ріки Дніпра, в селі Збуріївці, на Херсонщині, у 1861 році. Батько її, парох того села, був людиною дуже суворої вдачи, а до того й матеріяліст, тож дівчина, з своєю сестрою Марією, немало в діточих літах натерпілися. Захист дітям, як і всюди, давала їх мати, людина лагідна і дуже добросердечна, що своєю незлобивістю перемагала навіть крутий норов о. Олексія.

Вчилася Людмила Березина в дівочій ґімназії в м. Одесі. По скінченні школи там же і учителювала якийсь час у народній школі, поки не зустрінула статиста Херсонського Земства, Теофана Василевського, автора „Записок українця з побуту між південними славянами” (писав під псевдон. Софрон Круть), свого пізніщого чоловіка. З ним переїхала в Херсон, познакомилася з родинами письменника Д. Марковича та Олександра Русова, що мабуть і піддали молодій жінці думку зайнятися літературою.

Перше її оповідання „Знахорка”, надруковане у 1885 році в Одесі. У збірнику „Степ”, в Херсоні, наступн. року поміщено її два вірші „Зоря” і „Бурун”. Далі її поокремі праці залюбки друкуються по ріжних українських альманахах, в галицькій „Зорі” та Літературно Науковому Вістнику обох видань —київського і львівського. Перший том поезій в прозі Людмили Василівської вийшов у 1919 році, а видавання дальших праць припинилося завдяки бурхливим часам горожанської війни. Повне видання її творів вийшло в Харкові, аж у 1930 році.

Останні роки свого життя провела Людмила Олексіївна у

старшої своєї дочки, Оксани, лікарки по фаху, в Германівці, на Полтавщині. Вмерла 13 березня 1927 року на запалення легенів. Зіставила сина і двох дочок, Оксану та Наталку. Оксана вчилася на медичному факультеті котрогось з університетів Франції. Молодша дочка, Наталка, вчилася на Вищих Педагогичних Курсах в Київі і до недавна займала становище в котромусь з радянських Інститутів Народної Освіти.

Творчість Л. Василівської обширна і ріжноманітна. Вона любила музику, красу природи і глибоко її розуміла. В українське письменство внесла нову до того течію, символізм. Природа нею оживлюється, перевертається в людську постать, прим., у „Скеля". Скеля, то скамяніла мати, що гордо прокляла непокірних синів. Далі — в „Дівчині Чайці", або в „Шпаках" таж символістика. Морська чайка перекидається в дівчину і суворо картає страхополоха, що боїться врятувати свого потопаючого брата; шпаки прилітають в Україну з теплих країв, а вітер з півночі нахлинув, замів снігом, затріщав морозом, але шпаки певні надії і віри в недалеку весну і співом весну сповіщають. Коли прирівняємо шпаків до тогочасного українства, то працю цю можна віднести до нашої національної весни, 1918-20 років. Взагалі у творчости Дніпр. Чайки відбивається три джерела —море, Дніпро та власні духові відчуття. Більш знаними серед читаючого загалу є її „Морські малюнки", „Христонос", „Чудний", „Мара", „Над Лиманом", „Кобза" (присвячена Лисенку). Твори з власних духових переживань всі оповиті сумом.

ЮЛІЯ ШНАЙДЕР-НЕМЕНТОВСЬКА (УЛЯНА КРАВЧЕНКО)

Співробітниця Наталії Кобринської, Юлія Шнайдер, уродилася 1862 року, у Миколаєві, Жидачівського повіту, в родині комісаря Шнайдера. Приходилася близькою своячкою письменникові Миколі Устіяновичу. По закінченні учительського семинаря учителювала в Біберці, Стопах, а від 1889 року у Василіянському інституті у Львові. Замуж вийшла також за учителя Нементовського і з ним разом довгі роки учителювала в Сельці, Дрогобицького повіту.

В ранній молодости Юлія Шнайдер не любила бідноти й нужди і з погордою від них відверталася. Та пізнавши людсь-

ке життя зблизька, вона по скінченні семинаря йде учителювати власне до нуждених галицьких сіл і починає працю над жіночим освідомленням. З 1884 року присвячує вона свойому народові багато сильних поезій, бо —як каже сама— Як можна думати про щастя, де нужда точить море сліз і крови? Та й самий наголовок збірника цих поезій „З пісень болю". Писати почала 1881 року під імям Уляни Кравченко, у „Зорі". Перший збірник поезій, „Прима вера" вийшов 1885. Далі слідують вже згадуваний збірник „З пісень болю", „З глибини", „Проліски" і „В дорогу". У творах У. Кравченко лунають заклики до освіти й боротьби, але взагалі немало чути й стогонів.

Уляна Кравченко — жінка з широкою літературною освітою. Знає вона Гайного, Шіллера, Ленау, Толстого, Шевченка і Франка. В творчости старається залишитись оригінальною, хоча й є схожість у мотивах з цими поетами. Попри літературну і педагогічну діяльність Уляна Кравченко є одною з піонерок жіночого руху в Галичині.

У роки по великій війні Уляна Кравченко писала менше. Пояснюють це тим. що поетеса втратила на війні сина, Юрія Нементовського, здібного маляра і письменника. Це без сумніву відбилося на її творчости. Правдоподібно ще живе; були рознеслися чутки про її смерть після окупації Галичини радянськими військами, однак ті чутки не були стверджені.

МАРІЯ ГРІНЧЕНКО (ЗАГІРНЯ)

Дружина одного з найвизначніших наших письменників і діячів, Бориса Грінченка, Марія Миколаївна, походила з великоруської родини Гладіліних. Народилася вона 1863 року, в місті Богодухові. Батьки її відай учителювали. По закінченні науки учителювала у Богодухівському повіті і Марія Миколаївна. На повторних учительських курсах зустрінулася з Борисом Грінченком, також учителем з професії і, року 1883, вони побралися, щоб працювати над народною освітою спільно. Якійсь час Грінченко вчив у школі, заснованій матірю української поетеси Христини Олекс. Алчевської, у їх селі. Грінченко вчив селянських дітей українською мовою; по цій причині наразився на переслідування владою. Учителювання був змушений тоді за-

лишити. Родина Грінченків опинилася без заробітків і без засобів до існування, тим більш, що не вміли вони кривити душею і не прийняли учительських становищ, пропонованих з умовою, що вчитимуть російською мовою. Через якійсь час, 1894 року, українські кола найшли для Грінченків працю в Чернигівському Земстві. В Чернигові Грінченки познакомилися з Шраґами, Русовими та багатьома іншими українськими діячами, і відтоді починається їх праця над культурно освітнім піднесенням селянства та збільшення письменницької діяльности.

Вийшовши замуж, Марія Миколаївна щиро перейнялася ідеями свого чоловіка, а Україну і до того любила, бож на Україні родилася і зросла. В Чернигові вона організує земські книгарні, впорядковує Шевченківський Музей. По при те пише оповідання для селян — „Мудрий учень, „Орлеанська дівчина", і багато інших. Перекладає твори Ібсена, Метерлінка, Зудермана, Твайна, Ендерсона, Амічиса, Бічер-Стоу, Доде, Тенісона, Толстого і Турґенєва, з мов — англійської, німецької, французької, фінської і російської. Написала також першу українську граматику, яка однак не була видана.

Праця Грінченків ставала сіллю в оці російському урядові тай своїм рідним „ревним малоросам". У Грінченків відбуваються часті труси, ревізії. Врешті і для Земства, установи самоврядної, Грінченки стали неблагонадійними. Їм запропоновано пошукати собі іншого заняття, що давало б засоби на життя. Справа погіршувалася ще й тим, що самий Грінченко і їх одинока дитина, дочка Настя, здібна початкуюча письменниця і революційна діячка, такаж як і батьки українська націоналістка, (1884-1909) догорали у сухотах. Славний наш меценат, Євген Чикаленко, Науменко, і ще кількох заможних українців зайнялися долею Грінченків, припоручуючи їм велитенську працю — редагування Українського Слівника, що й досі є одиноким нашим найповажнішим твором у галузі мовознавства. Праця над слівником забрала Грінченкам кілька літ.

По смерти чоловіка, 1910 року, Марія Миколаївна жила в нужді. 1919 року, у часах нашої самостійности, відділ Київської Академії Наук доручив Марії Грінченковій редагування Слівника живої української мови. Але по революції вона недовго й жила. Умерла 15 липня 1928 року.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

Поряд з Коцюбинським і Грінченком, що очолюють нашу літературу початків 20-го віку, стоїть постать Ольги Кобилянської. Родилася вона 27 листопада 1865 року в м. Гура-Гоморі, на Буковині, в родині дрібного урядовця. Батьки її хоча й визнавали себе українцями, однак в родині панувала німецька мова і німецька культура. (Мати Ольги Кобилянської походила з німецького роду Вертерів). Коли дівчині минуло вісім літ, її батьки переїхали зразу до Сучави, а далі до Кімполунгу, у Карпатських горах. З гір походять перші спроби письменницьких праць Ольги Кобилянської, німецькою мовою.

Життя у карпатських лісах витворило замкнутість характеру дівчини. Вчиться вона самотужки, бо скінчила лиш чотирі класи нижчої школи. Згодом, коли родина переїхала до Чернівців (Ользі Кобилянській було вже 25 літ), вона під впливом піонерського руху жіноцтва в Галичині, почала вчитись української мови. Німецькою мовою писала до 1886 року. Перший твір, „Людина", вислала до редакції німецького часопису. Твір той до друку не попав, але редактор заохотив її до дальшої праці. Пізніше той твір друкувався у галицькій „Зорі" в українському перекладі самої авторки.

Знакомство з Софією Окуневською-Морачевською, а через неї з Кобринською, заставило Ольгу Кобилянську перенятися ідеями піднесення жіноцтва на вищий духовий рівень. Наслідком була повість „Царівна", — здається автобіографічна, з усіми її відємними і додатними героями. Дальші часи рік річно приносили все нові й нові твори Ольги Кобилянської з західно-українського народного життя, переважно з життя нашої дрібної інтелігенції. Ті всі праці друкуються в Літературно Науковому Вістнику, Українській Хаті та Шляху. Після виходу в світ „Царівни" появляються більші повісти Кобилянської „У неділю рано зілля копала", „Через Кладку", „Але Господь мовчить", „Назустріч", — більші оповідання „Земля", „Вовчиха", „Покора", „Аристократка", „Юда", „Битва" та багато інших. По великій війні, хоча письменниця прожила вже поважний вік, зявляються її повісти „За ситуаціями" і „Апостол Черні". По за психічною аналізою характеру людини, су-

спільства чи будь якої верстви у працях Ольги Кобилянської трапляються чудові малюнки природи і її проявів. Належить зазначити, що у світовій літературі мало можна здибати жіночих імен, що дорівняли б Ользі Кобилянській. І як щоб наш нарід знаходився в інакших умовах, або хоча ми були трохи відмінними, то певно можна твердити, що твори нашої письменниці були б перекладені на всі культурні мови світа. А так, як тепер є, то тих творів не знають навіть і українські інтелігенти, вже про широкі народні маси й не згадуючи.

По великій війні письменниця стала занепадати на здоровлі. У 1925 році виїздить до Карлсбаду на лікування. У Празі була сердечно витана емігрантською українською колонією, але не обійшлося і без шиканів наших рідних „політикевичів", що кожну небуденну людину хотіли б заставити думати так, як диктує партійна програма тої чи іншої партії.. Повернувши — увесь час письменниця жила в Чернівцях.

Про останні роки життя Ольги Кобилянської певних вісток нема. Рік окупації Західної України радянськими військами, а далі зміна одного окупанта другим, без сумніву прискорили її смерть. Згідно останних вісток, умерла О. Кобилянська 28 березня 1942 року.

ОЛЕКСАНДРА КОСАЧЕВА (ГРИЦЬКО ГРИГОРЕНКО)

Невістка Олени Пчілки, Олександра Косачева родилася в м. Макарієві, Костромської губ., у Московщині, 1867 року. Її батько, учитель Київського Інституту, Судовщиков, хоча з походження був великоросом, однак українцям симпатизував і був навіть членом Старої Української Громади. За ту приязнь, особливо з Драгомановим, на него подано донос, наче б він у часі революційних заворушень у Київському Університеті, промовляв проти уряду. Наслідком доносу було заслання Судовщикова у Північну Московщину.З ним пішла на заслання його дружина, київська українка, з роду Хойнацьких.

По смерти Судовщикова, у 1868 році, Хойнацький забрав вдову з однорічною майбутньою письменницею на Україну. Оселив їх у родині Драгоманових, людей мало що не вбогих. Довелося боротися з злиднями. Судовщикова дає приватні лек

ції, далі стає виховницею дітей українського діяча Беренштама. Часто виїздить до Косачів на Волинь, або Полтавщину.

Олександра скінчила гімназію у Київі, опісля пішла на вищі жіночі курси. Щиро приятелювала з Лесею Українкою, О'Коннор-Вілінською, Л. Старицькою, взагалі, з усіми тими родинами, що очолювали укранський національний рух. Через кілька літ пішла замуж за брата Лесі Українки, Михайла і з чоловіком поїхала в Дорпат (Естонія), де Михайло Косач закінчував науку. Закінчивши університет, Косач одержав становище професора фізико-математичного факультету. Його дружина видала в Дорпаті (давн. Юріїв) збірник своїх оповідань „Наші люди на селі", під імям Грицька Григоренко.

У 1901 році Мих. Петрович умер в Харкові, куда його переведено. Як і її мати, Олександра Косачева зістається з малою дитиною без засобів істнування. Поступає тоді на правничій факультет і по скінченні дістає платну працю при суді. Однак праця над всякими адвокатськими кляузулями їй настільки не подобається, що Косачева працю кидає, переїздить в Гадяч і знову бідує на заробітки з домашного учителювання і літературної праці. Писала в „Раді", „Рідному Краю", „Молодій Україні" і „Літературно Науковому Вістнику". Врешті оселюється з свекровю, Оленою Пчілкою, у Могилеві Подільському. Живе з дрібних заробітків; здоровля підупадає і, після двох операцій, Олександра Косачева померла, 22 квітня 1924 року.

Яким було життя цієї талановитої письменниці, такою ж є і її творчість. Оповідання її майже всі сумні, надихані песимізмом, взяті з селянського життя, такого, яким воно було — з нуждою, безпросвітністю, моральним занепадом. Праці ті українська критика прийняла дуже неприхильно. Навіть Грінченко і С. Єфремів виступили проти авторки за те, що вона показує лише темні сторони селянського життя.

Твори О. Косачевої видано в 1930 році у двох томах, харківським видавництвом „Рух".

ВАЛЄРІЯ О'КОННОР-ВІЛІНСЬКА

В нашому суспільно-національному житті все якось складається так, що менших наших діячів чи діячок, чиї переконання

не розминаються з нашими груповими поглядами, ми зчаста занадто святкуємо. А вже коли якійсь вислів даного діяча надається на клич для нашої групи, то робимо з нього і пророка, генія, святого мученика за ідею, тощо. Але найбільш визначних наших діячів чи діячок, на жаль, забуваємо. Причини того „забуття" годі дошукатися. Люди звичайно підбирають собі божків з власнии прикметами і моральними гідностями. Адже навіть Богові надали усіх людських гріхів і слабостей. А друга причина „забуття" лежить у тому, що ми шануємо людей своєї суспільної верстви, а ненавидимо панів. Пан панові знов не рівня. Є пани з панів, нащадки давних наших князів, бояр, гетьманів чи козацької старшини і є пани з „підніжків" польських магнатів, чи російських царів і вельмож, що оте „панство" заслужили ціною зради власної народности і слухняним виконанням всіх ворожих розпорядків на шкоду Україні і українцям. Пан панові, отже, дуже і дуже не рівня...

Родова аристократія, бодай краща її частина, завжди відгравала додатну ролю у східно-европейських державах. Коли на заході Европи всі революційні рухи проти абсолютизму й безправя нижчих верств з правила очолювалися й переводилися так званими „санкюлотами" (довгоштаньками), тобто низами, то у Росії революційні рухи очолювалися титулованою аристократією. Візьмемо, приміром, декабристів: на чолі стояли в Росії князь Волконський (дід Варвари Рєпніної), та князь Трубецький, що походили від Володимира Великого і Гедимина. Далі старшину гвардейської кінноти Каховського, поета Рилеєва, з визначних шляхетських родин. Двох перших заслано на вічну каторгу, а останних обох повішено. На Україні повстання декабристів очолювали барон Пестель (повішений), нащадок Данила Апостола, Муравєв-Апостол (повішений) і ін. знать та найстарші полки піхоти й кінноти. У пізніших повстаннях чи атентатах на високопоставлених осіб беруть участь шляхтичі Желябов, Кибальчич, та графиня Софія Перовська (правнучка гетьмана Кирила Розумовського, повішена). Та навіть і самий Лєнін, чи Чичерин — це ніхто інші, як шляхтичі. З українців царським урядом повішено революціонера Дмитра Лизогуба, також з старого шляхетського й заможного роду (рідний брат премєра Української Держави часів гетьмана Павла Скоропад-

ського, Федора Лизогуба). Ось така додатна національна роля родової шляхти на Сході Европи. Про недавну службову шляхту того безперечно не можна сказати. Це були інші люди, жили іншими, — кажучи чемно — епікурейськими „традиціями” та ідеями.

До забутих невдячним суспільством наших письменниць належить і Валєрія О'Коннор-Вілінська, — літерат, що своїм таланом письменницьким дорівнює О. Кобилянській. Як видно з назвища, походила вона з зукраїнізованого роду ірляндцівемігрантів. (Здається правнучка одного з знаних ірляндських проводирів „чартистів” О'Коннорів). Сестра Валєрії Олександрівни, Ольга, здібна акторка і співачка, пішла замуж за найбільшого нашого композитора, батька української музики, Миколу Лисенка (його перша жінка). Родилася Валєрія О'Коннор у посілости батьків Миколаївці, Кременчугського повіту, у 1867 році, з братом-близнюком. Посілість батьків сусідувала з маєтками Лисенків і Старицьких, Гриньками та Жовнином. Всі три родини були близько споріднені. Так походили з Лисенків мати і дружина Мих. Старицького. Жіноцтво у роду Лисенків походило з О'Конорів і Луценків, а О'Конори дружилися знов з Старицькими і Лисенками, чи віддавали за них своїх доньок. Дівчина вчилася у київській ґімназії Ващенко-Захарьясевичової, з дочками письменника Мих. Старицького, Марією, Людмилою, Оксаною і Ольгою разом. У Старицьких, що приходилися їй дядьком і тіткою й жила. Особливо приятелювала з Миколою Лисенком, хоч був він від неї на 25 років старший.

Писати Валєрія О'Коннор почала малою ще, з Людмилою Старицькою-Черняхівською на спілку, а від 15 літ сама. Безперечно, що на її діточі праці мали вплив Старицький і Лисенко. У Старицьких вона влаштовує часті музично-драматичні вечірки, пише діточі пєси (перша з усіх українських письменників), які відограються виключно дітворою Старицьких, Лисенків, О'Коннорів та Косачів. Праці Валєрії О'Коннор містилися по ріжних надніпрянських і галицьких виданнях; складаються з чисельних поезій, пєс, новель, поем і більших белетристичних творів — повістей, романів, спогадів, тощо, з життя поміщицької верстви. З більшости тих праць друкувалися лише уривки, бо провідна повоєнна інтеліґенція свою нехіть до шляхетської

верстви посунула аж так далеко, що не дуже охочо містила праці, у яких родини шляхти виводилися у прихильному, щирому освітленні і з певним пієтизмом. Видані праці Валерії О'-Коннор пропали у революційні часи і здибати що будь дуже трудно, особливо на еміграції.

Валерія О,Коннор вийшла замуж за знаного українського народного діяча, Олександра Вілінського, свояка Марка Вовчка. У пореволюційні часи, по недовгому побуті у Відні, подружжа опинилося в Чехословаччині. Ол. Вілінський був професором Української Подебрадської Академії, від її заснування до своєї смерти, у 1928 році. Його дружину обрано було головою Української Секції Жіночої Ліги Мира і Свободи, а далі призначено головою науково-термінологічної комісії Подебрадської Академії, однак через заходи деяких партійців, те призначення відмінено. Застрашаюча нужда і слабе здоровля підтяли енергію вже поважної віком письменниці, вона всеж, живучи в убогій хатині, праці не кидає. Зявляються її твори — драма „Інститутка", дуже цікаві спогади „Старицькі і Лисенки" та великий роман-хроніка „На еміграції" (ніде і досі не друкований, мабуть пропав). З матеріяльної нужди письменниця стала тратити зір. Помочі прохати не хотіла, та чи й помогли б, при нашій емігрантській групковости, і —сказав би — перфідности. Зверталася — оскільки відомо з цілком певних джерел авторові цієї книжки — до груп на американскому континенті, з пропозиціями набути право на видання її праць. Чи то через скрутні матеріяльні обставини, чи то тому, що „бізнес із бізнес", але письменниці за всі її праці, що йшли у пару тисяч сторін, запропоновано смішно малу суму (щось 30 чи 40 долярів). Така пропозиція була звичайною зневагою письменниці. В зимі 1930 року Валерія О'Коннор закінчила життя, кинувшись під колеса переїзджаючого поїзду. Її смерть була наче протестом проти поступувань нашої інтелігенції. і інтелігенція це добре зрозуміла, бо не тільки в Европі, але і на американському континенті, старалася виправдатися у своїй непричасности до її смерти. Змасакроване тіло Вал. О'Коннор-Вілінської спалено у крематорії. (у Чехії палили лише бездомних волоцюг, та тих, що зазначили те бажання у заповіті).

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА - ЧЕРНЯХІВСЬКА

Визначна наша письменниця, Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська народилася 29 серпня 1868 року. Батько її, славний наш письменник Мих. Старицький (1840-1904), а мати, Софія Виталіевна, (1850-1927) , рідна сестра Миколи Лисенка, визначна українська акторка й помічниця свого чоловіка у творенні українського театру. Росла і вчилася Людмила Старицьз своєю кузиною, Валерією О'Коннор і рідною сестрою Марією вкупі (Оксана і Ольга померли у діточих літах).. З нею ж вкупі почала свої перші літературні спроби. По скінченні гімназії вишла замуж за відомого українського національного діяча, лікаря Ол. Черняхівського. (Один з організаторів і лідерів товариства „Тарасівців", що в 1893 році було криваво приборкане царською владою). Належала до нелегального „Товариства Українців Поступовців" і не раз була увязнена. Довший час працювала у київській „Раді", видаваній Є. Чикаленком.

Перші її літературні праці поміщено в альманаху Наталії Кобринської, вже не раз згадуваному „Першому вінку". Замолоду виступала також на сцені в трупі батька, у веселих дівочих ролях, вкупі зо своєю сестрою Марією (1865-1930), також визначною акторкою, пізніщою основницею і вчителькою музично-драматичної школи імени свого дядька, Миколи Лисенка в Київі. Про їх життя, на жаль, мало що можна довідатись.

Людмила Старицька-Черняхівська написала драми, як „Останній сніп", „Гетьман Петро Дорошенко", „Богдан Хмельницький", „Милість Божа", „Розбійник Кармелюк", „Каін і Авель", „Напередодні", „Жага" та істор. роман „Перед Бурею". Брала також діяльну участь у відродженні Української Державности, будучи членом Ценральної Ради й опісля, на вищих культурно-арміністративних становищах. По програній залишилася в Україні і примкнула до заснованої українськими національними діячами нелегальної „Спілки Визволення України", у 1926 році. Цю організацію большевицька влада викрила головно завдяки тому, що список провідників С.В.У. попав до рук польської контр-розвідки, а остання передала той список большевицькому Чека чи ГПУ. 1929 року тисячі, якщо не десятки тисяч рядового членства СВУ порозстрілювано, а

найчільніших провідників, з поважними науковими іменами, у числі 47 осіб, між ними і Людмилу Черняхівську, довгі місяці держано у слідчих відділах і врешті, на показовому процесі у Харкові всіх засуджено на довгі речінці тюрми. Людмилу Черняхівську засуджено на 10 літ і відай вивезено у північні тюрми. Від того часу по ній всякі чутки зникли. Сумнівно, чи вона ще живе, бо вже мала б цього року 75 літ.

Характерно, що ні про Валерію О'Коннор-Вілінську, ні про Людмилу Старицьку-Черняхівську не згадала ні одним словом наша діячка Софія Русова, у своїй книжці „Наші визначні жінки", хоча обширно написала про жінок-письменниць багато менш значних. Чи це прояв нашого партійництва — годі сказати; автор стверджує лише факт.

ОЛЕНА КИСЕЛІВСЬКА

До жіночої організації Наталії Кобринської відай одною з перших, записалася молода дівчина, Олена Сіменович. Від тих часів до тепер, впродовж 50 літ, Олена Сіменович, а по чоловікові Киселівська, стоїть на чолі жіночого українського руху в Галичині. Народилася вона 1869 року, в священничій родині. По закінченні освіти, дуже молодою вийшла замуж. Літературну працю почала в молодих літах нарисами й короткими оповіданнями. Багато подорожувала. Вже коло 20 літ стоїть на чолі видавництва журналу „Жіноча Доля", присвяченого виключно жіночим питанням і, за дуже рідкими виїмками, провадженого силами жіноцтва. Від 1930 року аж до окупації Польщі німцями, Олена Киселівська, як могла і вміла боронила прав українства у польському сенаті. Крім того, написала багато політичних стать, присвячених відносинам у Польщі.

З літературних праць Олени Киселівської знані: Великодне Свято, Зимові Вечорі, Діти на Сонце, В Зеленій Буковині, та більші праці, головно описи подорожів, як — Враження з дороги, В Горах, До Комор Довбуша, Швайцарія, Подорож по Поліссі й багато інших. Ол. Киселівська обїхала також всі Західні Українські землі у справах організації жіноцтва. Побувала в Північній Африці та на Американському Континенті. В 1930 роках обїхала українські колонії в Канаді. Про останні ро-

ки її діяльности нічого невідомо з причин війни.

Олена Киселівська вживала багато псевдонімів, як: Калина, Незнана, Олена Галичанка, Ол. Га, О. К. тощо. Праці містилися головно в Жіночій Долі, Ділі, ЛНВ, Неділі, перемиському Українському Голосі та по ріжних менших часописах.

ГАННА БОРИСОГЛІБСЬКА

Одна з трьох найздібніших наших артисток, Ганна Івановна Борисоглібська народилася 1 липня 1871 року, в місті Сєбеж, Витебської губ., у Північній Білорусі, де її батько, інженер шляхів Іван Сидоренко служив у залізно-дорожному відомстві.. Коли дівчині було шість років, батько помер. Мати з дитиною переїхала в Україну, мабуть до чоловікових батьків. Освіту Ганна Іванівна набула у Харкові; потому була якийсь час учителькою в Ізюмському повіті. Через півтора року вийшла замуж і з чоловіком переїхала до Славянська. Чоловік був банковим службовцем, бо доступ на державні становища неможливий був завдяки неблагонадійности. На аматорских виставах побачив Ганну Івановну знаний наш театральний діяч, Марко Кропивницький і запросив у свою трупу на головні ролі. Від 1888 року почалася її сценічна діяльність в українських трупах Кропивницького і Садовського, переважно в ролі Терпелихи. В революційні часи працювала в Українському Державному театрі, опісля на еміграції в Галичині і Чехії. Вернувши в Україну працювала в театрі ім. Івана Франка. 1928 року святковано 40-літний ювилей її сценічної діяльности. Тепер на відпочивку як заслужена Народна артистка.

Одна дочка Борисоглібської, Софія, замужня Горст, умерла в Києві. Друга дочка, Олена, визначна артистка, род. в Ізюмі. Діточі роки прожила в Петербурзі, в пансіоні Левашової, далі в Києві в Фундуклеївській дівочій ґімназії. В 1920 році заангажована на сцену Лесем Курбасом. Замуж вийшла за артиста Голицинського. Від 1921 року перебувала закордоном, в Німеччині, де переживала кілька літ і її мати.

ЛАРИСА КОСАЧ-КВІТКА (ЛЕСЯ УКРАЇНКА)

Найбільша наша поетеса, Лариса Косач, народилася на Во-

лині, у м. Новоград-Волинську (Звяглі), 24 лютого 1872 року. Батько її, предсідник зїзду мирових суддів, Петро Косач, білорус по народности, мати — славна наша письменниця й діячка, Олена Пчілка. Росла у лісах Волині, з дітьми селян вкупі, й іншою мовою, як українською, у діточих літах зовсім не говорила. До школи дівчина не ходила зовсім: українських шкіл в Росіийський імперії не допускалося, а до московської не хотіла віддавати дітей мати, тож вчила сама Ларису і старшого брата Михайла, пізн. українського письменника. Далі вчили приватні учителі. На 13-му році життя дівчина захворіла на туберкульозу костей. По вказівках лікарів починаються мандрівки то в Крим, то в Італію, то Єгипет для поправки здоровля. Живучи на чужині Лариса Косач тим болючіше відчуває свою відорваність від рідних земель і ту свою тугу виливає у високомистецьких поезіях. В останних роках життя дядька, Михайла Драгоманова, їздила і до нього у Болгарію, коли він жив у дочки та зятя. Мати й дядько впоїли у душу дівчини беззастережену любов до рідного краю, до волі і правди у світі. І дівчина, прийнявши імя Лесі Українки, виступає борцем за гідність людини, за її духову незалежність, впродовж всього свого недовгого життя.

Писати починає дуже рано, на 14-му році. Однак слабість підточує її фізичні сили. Ті часи зневіри і слабости Леся ховає від сторонного ока. Тому у взаєминах з окруженням надмірно була стримана й мало кого до себе зближувала; приятелювала однак з сестрами Старицькими, О'Коннорами та своєю пізніщою братовою, Олександрою Судовщиковою. Лише в останних роках перед смертю вийшла замуж за українського музику й етнографа, Климента Квітку (тепер член Всеукраїнської Академії Наук), що з співу дружини записав багато пісень. У 90-х роках минулого століття належала Леся Українка до українських соціялістичних товариств, хоча через слабість не могла проявляти якоїсь активности. Без уваги на слабість, з матірю та молодшою сестрою царською владою не раз була увязнена.

Під пером Лесі Українки оживають всякі душевні страждання. Її поеми-драми „Вавилонський Полон", „В дому роботи, в країні неволі" можна віднести до кожного поневоленого народу, зосібна до українського. Треба замінити лиш імя народу і

перенести давне у сучасність. До того ж типу належить віднести драми-поеми Лесі Українки, як „Руфін і Прискила", „В Катакомбах", „Йоганна", „Одержима", „Кассандра", „Камянний Господар", „Лісова Пісня", „У Пущі", „Магомет і Аїша", „На Полі Крови", „На Руїнах" і інші. Всі ці твори сильні думкою й чуттям. А писані вони у найвищому розвіткові недуги поетеси. Те саме можна сказати і про збірники коротких поезій Лесі Українки, як „На Крилах Пісень", „Думи і Мрії", або „Відгуки". Взагалі всі її твори мають високу містецьку вартість. У всій світовій літературі тяжко знайти бодай ще одну жінку-поетесу, щоб хоч у приближенні могла дорівняти Лесі Українці якістю писань, або й кількістю. У других народів була б вона першою і всім знаною, але у нас — мало хто з українців знає її біографію, а ще менше можуть похвалитися тим, що прочитали хоч кілька її творів.

З европейської літератури Леся Українка перекладала праці Гайне (його „Книгу Пісень", перекладала вкупі з поетом М. Славинським), Віктора Гюго, антени з індуської поеми „Ріг Веди", „Роберт Брюс" (скотляндська балада), „Самсон". І в перекладах тема та сама, — боротьба за волю. Перекладала з мов німецької, французької, англійської, італійської, та східних; самотужки вивчила сім чи вісім мов.

Вмерла Леся Українка 1 серпня 1913 року на Кавказі, у віці ледви 40 літ. Похована в Києві.

КАТРЯ ГРИНЕВИЧОВА

Одна з визначних наших письменниць, що літературну діяльність почали ще в 19-му віці, є Катерина Гриневичова. Народилася вона у Винниках, коло Львова, 19 листопада 1875 року в урядничій, відай, родині. Від трьох літ життя перебувала з батьками у Кракові; вчилася у чужій школі і чужими мовами. Української мови не знала зовсім. Десь вже дорослою дівчиною припадково побачила львівський часопис „Діло" у визначного польського письменника Артура Гурського і на його запит відповіла, що це мабуть перський, або ж турецький часопис. Гурський обзнакомив дівчину з минувшиною України і українського народу, дав їй зрозуміти, що й вона українка. Відтоді

вона зачала вчитися української мови з енергією неофитки. За короткий порівнюючо час мову вповні опанувала. Далі відбувся її переїз на життя до Львова, подружжа з українцем і приятельство з нашим велитнем, Іваном Франком та Василем Стефаником. У 1898 році у Літературно Науковому Вістнику поміщено її першу працю. Рік річно ті праці збільшуються; появляються її оповідання і поезії по ріжних галицьких виданнях. В роках 1909-1912 редагує Катря Гриневичова діточий часопис „Дзвінок". Роки першої світової війни вона працює в таборі втікачів у Ґминді, в Чехії. З більших праць К. Гриневичової до теперішної війни вийшли: збірник новель „Непоборні", спогади „З життя у Ґминді" та дві історичні повісти „Шеломи в сонці" і „Шестикрилець" — обі з часів творення Галицько-Володимирської Держави. Крім того багато її праць ще не друковано. До війни наших днів письменниця ще жила, хоча вже у поважному віці, 67 літ.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА

Всі майже наші письменниці походять або з сільської інтелігенції, або з шляхетсько-землевласницької верстви середнього достатку. Від усіх їх окремо стоять наші письменниці-поетеси Валєрія О'Коннор-Вілінська та Христина Алчевська, — обі представниці шляхетської заможної верхівки в Україні і, завдяки тій обставині, серед загалу майже незнані.

Христина Олексіївна Алчевська — дочка банкира, родилася в Харкові, 1882 року. Мати її, Христина Данилівна, знана українсько-російська освітна діячка, організаторка недільних шкіл. Два брати — Іван, світової слави український співак і Григор, компоніст мелодій і основник українського співацького товариства „Кобзар" в Москві.

Вчилася Христя Алчевська в родинному місті, в Першій дівочій харківській ґімназії. По скінченні курсу, у 1902 році, продовжувала науку на вчительських курсах в Парижі, Франція. Вернувши в Україну Алчевська стає вчителькою французської мови у тій же ґімназії, де вчилася сама. В роках 1914-15 вчащала до Харківської Художної Школи, яку однак не скінчила.

Родина Алчевських піддержувала близьке знакомство з ба-

гатьома визначними українськими діячами, зосібна з Грінченками. Не без впливу Грінченків зродилася літературна творчість молодої Христі. Перші її поезії надруковані 1905 року в Літературно Науковому Вістнику. Слідуючого року виходить перший том її поезій „Туга за сонцем". В роках 1907-12 твори Хр. Алчевської друкуються по ріжних надніпрянських і галицьких виданнях, а вкінці тогож, 1912 року виходить другий том поезій „Вишневий цвіт". В роках 1914-17 вийшло ще три томи поезій Христі Алчевської — „Пісні серця і просторів", „Встань сонце" і „Пробудження". Потім настали бурхливі революційні часи. Родина Алчевських з роскоші попала у безмежну нужду; виселені большевицькою владою з власного дому — тинялися по підсусідах; часто по кілька днів голодували. Ясно, що в таких обставинах Христя Алчевська писати не могла. До того й усі пять томів її праць розбурхані революцією маси знищили відай до одного примірника. За увесь час, від революції до своєї смерти, 1932 року, Алчевська написала лише 13 поезій, що містилися у радянському „Червоному Шляху". Якійсь час учителювала у семілітці (середній радянській школі).

В своїй молодости Христя Алчевська українством мало цікавилася. До українства навернулася головно завдяки впливам Грінченків і Ольги Кобилянської, що з нею приятелювала. Любовних мотивів у творчости Алчевської майже нема, так як не було їх і в її житті.

НАТАЛІЯ РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

Наталія Данилівна Романович-Ткаченко народилася 1884 р. у місті Сквирі, на Київщині. Вчилася у м. Златополі, Київі, а закінчувала освіту в Чигирині. Молодою дівчиною працювала в революційних гуртах. 1903-6 роки з чоловіком перебуває на еміграції в Галичині. У Львові знайомиться з Іваном Франком і під його впливом пробує сил в літературі. Оповідання „Життя людське" поміщене було в „Сіячі". Далі слідують праці „Чебрець зілля", „Під ясним блакитним небом", у Літературно Науковому Вістнику, „Промінь за водою", повість „В країні горя і руїни", „Стефан із Синевідська Вижнього" у Літературно Науковому Вістнику та „Марко й Мара" у Червоному Шляху. Письменниця й досі мабуть живе у Радянщині.

ЗНАЧНІЩІ ПИСЬМЕННИЦІ Й МИСТЦІ XIX СТОЛІТТЯ

Побіч вже згадуваних визначних письменниць-поетес, нарід наш видав велику кількість письменниць може й не так визначних, та всеж таких, що займають поважні місця у нашій літературі. Про них мало хто з українців бодай що будь знає. А їх праць — можна певно твердити — не читало навіть 50 тисяч на 50 міліонів українського народу. Степень же народної культури міряється власне тим, скільки і що читає загал. І коли західно европейські народи по минувшій війні видали за перше десятиліття сотки тисяч ріжних книжок, по кілька соток тисяч накладу кожної книжки, то українці за той же час спромоглися видати ледви сорок книжок з накладом від одної до трьох тисяч кожна. Та й ті припадали порохом і читалися хіба мишами. Таку „притичину" у нас люблять пояснювати бідністю. Але матеріяльно наш нарід зовсім не так вже й бідний; якщоб на книжку українську видавалася хоч одна десята частина того, що рік річно видається нашим загалом і інтелігенцією на гарячі напої, то з певністю ми б отой культурний світ наздігнали б і перегнали б; видавалиб сотки нових книжок щорічно... Тоді і письменники наші та письменниці дочекалися б видання всіх своїх праць.

Те, що говорилося про письменниць, можна віднести і до наших артисток, малярок, співачок, музик, та взагалі до всіх, що прислужилися нарòдові у будь якій культурній ділянці. Приглядаючись у наші часи до наших бідненьких вистав, по ще бідніших організаційних сценах, нехай кожний згадає, що вистави — це не тільки дешева розривка, як ми призвичаїлись думати, але й один з могутних засобів впоювання людської гідности, свідомости національної; засіб до пізнання нашої історії і нашого побуту. Так лише про театр не так вже давних часів думали наші батьки і діди, зводячи за театр часом і кількалітню боротьбу з урядами тих держав, між яких Україну поділено. Правда, — не всі письменники чи артисти заслуговують на добру згадку, так само і не всі вистави... Говорячи про них я маю на думці лише все конструктивне, будуюче. Кожний знає, що сміття на світі є досить скрізь і в кожній ділянці людсько-

го культурного побуту. Тим вище повинно цінитися всякий дійсно добрий прояв культурної діяльности як загалу, так і видатніших одиниць.

КАТЕРИНА НАЛЕТОВА. Перша з артисток українського нового театру. Виступала на аматорських виставах разом з письменником Ів. Котляревським. У своїй славній „Наталці Полтавці" та „Москаль Чарівник" Котляревський писав жіночі ролі приноровлюючись до характеру й уподобань Налетової. Опісля виступала вона на сцені з нашим великим артистом Михайлом Щепкиним. Налетова народилася 1793 року, умерла 1874.

МАРТА ПИСАРЕВСЬКА. Перша і найстарша з другорядних українських письменниць, Марта Писаревська уродилася у 1799 році. Замуж вийшла за українського письменника, харківського протоєрея, о. Степана Писаревського, автора опери „Купала на Йвана" і пісні „Де ти бродиш моя доле", що стала народною. (писав під імям Стецько Шереперя, умер 1839 року; його брат Петро, ум. 1841, також написав поему „Стецько"). Марта Писаревська написала один лише твір „Петрарчина пасія", досить високої мистецької вартости, що був поміщений в альманаху „Сніп" у 1841 році. Вмерла вона 1874 року.

ПСЬОЛ ОЛЕКСАНДРА І ГЛАФИРА. Олександра Псьол, авторка пісні„ Ой не ходи Грицю" написала ще кілька поезій, як „До сестри", „Свячена вода", та „Три сльози дівочі". Родилася 1817 року, умерла 1888. Її сестра Глафира, замужня Дунін-Борковська (1823-1886), українська малярка. Приятелювала з Тарасом Шевченком.

СТЕФАНІЯ ЛОБОДА. Дружина визначного українського національного діяча, інженера Віктора Лободи, з Полтавщини, Стефанія, з роду Пашківських, народилася 1827 року. Одночасно з чоловіком царським урядом була заслана у Перм, на далекій півночі. Сталося це вже після знесення кріпацтва в Росії й Україні і заведенні хвалених ліберальних реформ, у 1862 році. Стефанія Лобода зіставила між іншими працями дуже важні спогади про Тараса Шевченка. Писала під імям Кропивиної, бо творі її і справді пекли російський уряд тай суспільство наче кропива. Вмерла 1887 року.

ЗАТИРКЕВИЧ ІВАННА. Авторка байки „Калюжа”. Родилася 1829 року, умерла 1902.

ЛИТВИНОВА ПЕЛЯГІЯ. Дослідниця українського народного мистецтва, Пелягія Литвинова, з роду Бартошів, родилася 1833 року. Позіставила етнографічні праці „Український Орнамент” у двох томах та „Життя і звичаї Чернигівщини”. Умерла 1904 року.

МОЛОТКОВСЬКА ЛЮБОВ — артистка комик у Харківських театрах у 40 роках 19-го століття. Умерла 1866 року.

ПЕРЕВЕРЗЕВА НАСТЯ. Визначна акторка і антрепренер. Родилася в 1836 році. Виступала на сцені у трупах Кропивницького і Садовського. Незрівняна в ролі світових пань. Вмерла 1895.

ЗАГОРСЬКА МЕЛАНІЯ. З роду Хотович, подруга Опанаса Марковича, після розводу з письменницею Марком Вовчком. Визначна українська співачка й акторка. Від неї Микола Лисенко записав третій зшиток своїх пісень і з її голосу перекладав на ноти. Загорська народилася 1837 року, вмерла 1892.

СОКОЛІВНА КАТЕРИНА, з роду Северинова, родилася 1840 року. У 1871 році вийшов збірник її поезій „Зірка”. Умерла 1883 року.

ОЛЕНА КОЛТОНОВСЬКА. Російська письменниця, з українського роду Сяськів. Її чоловік Андрій, переклав на російську мову Шевченкового „Кобзаря”. У 1870 роках Олена Колтоновська співпрацювала у Київській Старині. Писала, між іншим, про діяльність Українського Театру в Петербурзі.

ШАБЕЛЬСЬКА ОЛЕНА, власне Монтвид-Толочинова. Родилася 1845 року. Писала російською мовою оповідання з українського народного життя, а по українські написала „Ніч під Івана Купала”. Умерла 1913 року.

СУЛИМА ТЕТЯНА, замужня Бичихина, написала оповідання і сценічні образи, прим., „Дячиха”, „На іменинах”, „Хавромантія”.

ЯВОРСЬКА ПОЛИНА. Написала по українські кілька віршів і поему „Марія”. Вмерла 1912 року.

КОСАЧ ОЛЕНА. Своячка Лесі Українки з батькової сторони, Олена Косач родилася 1848 року. Писала під псевдонімами Є. Ластівка і Зовиця. За участь у революційному руху, 1870 року заслана у Східню Сибір. Писала на тюремно побутові теми і з життя засланців. Повернула з заслання щойно у 1917 році, по першій революції. 1920 року вбита у Киïві.

КОВАЛЕВСЬКА СОФІЯ. Визначна вчена, професор математичних наук Стокгольмського університету у Швеції, (роки 1850-1891). Походила з українського роду Круковських. Замуж вийшла за Володимира Ковалевського, російського вченого, з походження українця. Крім науково-математичних праць позіставила спомини і повісти на українські теми, деякі шведською мовою. Здається, що Софія Ковалевська є одинокою жінкою українкою, яка займала становище професора університету у 19 столітті взагалі, а вже певно одинокою українкою і до наших днів, що стала професором столичного університету західно-европейської, передової держави.

МОЛЕНСЬКА Фернанда, з Мореловичів, род. 1850 року. Одна з основниць театру „Українська Бесіда" в Галичині у 1880 роках, спільно з чоловіком, Антоном.

СТЕЧИНСЬКА ЕЛЕОНОРА, з німецького роду Бломбергів, Визначна галицька акторка, дружина режисера театру „Бесіди" і автора кількадесять пєс, Андрія Стечинського. Мати визначної української артистки Софії Стадникової. На сцені з 1879 року. Родилася 1852, вмерла у січні. 1924 року.

САВИНА МАРІЯ, (1854-1915) російська акторка, виконувала українські ролі. Своїми впливами у російських театральних сферах багато помагала розвою українського театру в Росії.

ОСИПОВИЧОВА Антоніна, з чеського роду Скшиван, українська акторка театру „Бесіди" в Галичині. Родилася 1855 року, умерла 1927.

РАТМИРОВА ОЛЕНА —українська співачка у трупах Кропивницького і Садовського, донська козачка з походження.

СУСЛОВА Уляна, українська акторка в трупі Саксагансько-

го. Її чоловік, Онисим, український актор, автор кількох побутових пєс і спогадів.

ЗАТИРКЕВИЧ-КАРПИНСЬКА ГАННА. Властиво Ковтуненко, народилася 1856 року. Виступала на сцені в трупі Марка Кропивницького. Характерна в побутових ролях; у них дорівнювала акторкам з европейським імям. Умерла в часі голоду у Східній Україні, 1921 року.

РОШКЕВИЧ МИХАЙЛИНА і ОЛЬГА. Михайлина Рошкевич, замужня Іванцева, родилася 1860 року. Вперше помістила свої оповідання у „Першому вінкові" Наталії Кобринської. Писала на побутові теми з життя галицького селянства. Її сестра Ольга, замужня Озаркевич, (род. 1855 р.) зіставила етнографічні праці і переклади оповідань французського письменника Емиля Золі. Нею захоплювався Іван Франко у ранній молодости.

МАРІЯ ПРОСКУРІВНА. Марія Степанівна Семенко народилась в с. Кибинцях, на Полтавщині, 1860 року, в селянській родині, Має лише сільську освіту. Писати почала замолоду, однак довго ті писання не побачили світа. Перед 1914 роком вийшли друком три її повісти, — Улася, Пані Писарка і Від сіна до соломи. У радянських виданнях поміщено лише три малі її оповідання. Досі живе у Радянщині. Її син, Мих. Семенко — один з творців нового літературного напрямку, т. зв. „футурізму".

РОМАНОВА ОДАРКА. Одна з значніших українських поеток. Одарка Романова належала до нац. українських товариств, хоча особливою активністю не відзначалася. Вийшли у світ її збірник „Пісні, думи і легенди", „Пан та Чабан", „Сватання Мороза", тощо. Родилася у 1860 роках.. Перші праці надруковано в 1887 році в галицькій Зорі. Дальші праці друкувалися в ЛНВ, та ріжних альманахах. Умерла, здається, у радянських часах. Син її, хоча й визнавав себе українцем, але займаючи становище міністра в уряді України часів гетьманату, гостро виступав проти заведення української мови в українському уряді, називаючи її навіть собачою.

ІВАННА БІБЕРОВИЧОВА. Дружина галицького українського артиста Івана. Походить з роду Коралевичів (здається доч-

ка Теофілі Романович-Коралевичової). Уродилася 1861 року. Від 1876 року на сцені в театрі Романовичової. Артистичне імя — Ляновська.Чи ще живе — невідомо.

ДЕЙШ-СІОНИЦЬКА МАРІЯ. Визначна російсько українська співачка. Родилася у 1861 році на Чернигівщині. На російських столичних сценах співала виключно по українські. Згинула, правдоподібно, у революційному вирі 1917-20 років.

СТАНКЕВИЧ СОФІЯ — українська малярка, род. 1861 року.

БОЯРСЬКА ЄВДОКІЯ. Сценічне імя Богемської, походженням з Могилева на Дністрі. Народилася 1862 року. Від 1885 на сцені в театрі Мих. Старицького. Дуже здібна артистка, хоч була малограмотною, ледві вміла читати. Вмерла 1901 року.

КОМАРІВНА ГАЛИНА, дочка визначного українського діяча, чільного члена Одеської Української Громади, та впорядчика Українського слівника (виданий під фірмою М. Уманець і Спілка), Галина Комар уродилася 1862 року. Замужем за українським діячем петербурської Громади, Є. Волянським. Перша збірка поезій „Починок”, вийшла у 1887 році. До недавна жила у Радянщині.

ПОПОВИЧ-БОЯРСЬКА КЛЕМЕНТИНА. Народилася 1863 року с. Велдижі, в Галичині. Батько її був народним учителем. По скінченні семинаря учителювала в Жовквівському повіті. Свої літературні праці, оповіданнй й поезії містила в часописах „Зоря”, „Діло”, та журналі „Літературно-Науковий Вістник”. Перша праця поміщена була в альманаху Наталії Кобринської „Перший вінок”.

ОКУНЄВСЬКА-МОРАЧЕВСЬКА СОФІЯ. Кузина Наталії Кобринської, перша жінка лікарка в Галичині. Родилася 1865 року, умерла 1926. Зіставила оповідання і поезії. Захопилася письменством головно завдяки впливам Наталії Кобринської.

ОЛЬГА - ОЛЕКСАНДРА БАЖАНСЬКА-ОЗАРКЕВИЧ. Родилася 1866 року, умерла 1906. Знана галицька громадська діячка, основниця товариства „Боян” у Львові. Зіставила також вірші й оповідання.

РОДАКОВА ОЛЕНА, український історик і етнограф. Праці —історичні розвідки „ Українські козаки на Ладожському каналі", у 1896 році та „Золото у Старобільському повіті". Вмерла молодою, у 1910 році.

ЛЮБОВ ЛІННИЦЬКА. Учениця визначних наших театральних діячів і артистів Марка Кропивницького та Опанаса Саксаганського-Тобилевича, Любов Лінницька народилася у 1866 році. Першорядні ролі почала займати по смерти Марії Садовської. Коріфейка українського театру, хоча і їй доводилося немало перетерпіти від Заньковецької. Вмерла 1924 року.

ВОЛЬСЬКА ФРАНЦІШКА, з Лехно-Васютинських. Народилася 1868 року, вмерла 1930. Основниця громад українських католиків на Східній Україні у 1917 році та організаторка помочи галицьким вязням. Позіставила праці, переважно діточі оповідання.

ЯРОШИНСЬКА ЕВГЕНІЯ, буковинська письменниця, педагог і громадська діячка. Родилася 1868 року. Написала повість „Перекінчик", оповідання і байки.

ЗИНАЇДА І СОФІЯ ЛЕВИЦЬКІ. Зинаїда Левицька, дружина визначного українського письменника і діяча, лікаря Модеста Левицького (родився 1866 р., писав під псевдонімами Виборний Макогоненко і М. Пилипенко; написав також українську граматику), родилася 1870 року, померла 1919. Заслужена в літературі головно перекладами з французської і польської мов. Сестра Мод. Левицького, Софія (род. 1874 р.), переклала на французьку мову оповідання Н. В. Гоголя „Вечорі на хуторі коло Диканьки" зо своїми власними дереворитами. Доктор М. Левицький співробітничав у київській Раді. Займаючи становище земського лікаря у Радзивилові, на австро-російському кордоні, він, по доносам наших таки „землячків" Савенка та Пихно, за те співробітництво зістав з посади звільнений.

ЖУКОВЕЦЬКА ВОЛОДИМИРА. Учителька в Галичині. Народилася 1871 року. Написала кілька новель, віршів та повість з учительського життя „Іскаріот". Літературний псевдонім — Вільшанецька.

СОХАЧЕВСЬКА ЛІДІЯ, українська письменниця. Написала оповідання „Сашко" та поезії. Умерла 1911 року.

КОНСТАНТИНА МАЛИЦЬКА. Писала під псевдонімом Віра Лебедова. Народилася 1872 року. Позіставила оповідання і поезії , головно діточі. Довгий час редагувала діточий журнал „Дзвінок".

КОРВИН-ПАВЛОВСЬКА СТАНІСЛАВА. Писала під псевдонімом —Зірка. З праць її є більш знані „Казки баби Оксани". Розстріляна 1920 року большевиками у Київі.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА САЛОМЕЯ. Сестра Антона, родилася 1873 р. Найвизначніща сучасна українська оперова співачка. Найкращі ролі — Мадам Ботерфлай в опері Пучині, Саломеї і Електри в операх Штравса та Брунгільди і Ізольди в операх Вагнера.

ЛОПАТИНСЬКА ФІЛЬОМЕНА-ЮЛІЯ. Походить з Кравчуків, родилася 1873 року. Дружина галицького актора і письменника Льва Лопатинського. На сцені з 1890 року.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА МАРІЯ. З роду Слободів, дружина визначного українського письменника Антона Крушельницького. Родилася 1876 року. Визначна акторка й письменниця. Зіставила збірку оповідань „І хто ж вона була". Можливо, що живе ще у Радянщині, бо з чоловіком та дітьми виїхала туда у 1930 роках. Тим часом синів її розстріляно, а чоловік збожеволів.

ЖИГМАЙЛО ЛЮБОВ. Дружина українського вченого і історика, професора Василя Біднова, визначна громадянська діячка і письменниця. Родилася 1876 року. Її праці поміщувано у ріжних українських журналах і часописах. Писала і по російських поступових виданнях на українські теми. В роках першої світової війни при київській „Просвіті" заснувала їдальню для вивезених російською владою з окупованої Галичини селян-закладників. У часах самостійности — Голова комісії для вивчення Рідного Краю. По нашій програній боротьбі живе на еміграції в Чехії. Чоловік її займав становище професора у Подебрадській Академії.

МИРНА ЗИНАЇДА. Дружина Державного Секретаря України

часів боротьби, Івана Мирного. Народилася 1875 року. Членка Центральної Ради, культурно освітна і громадська діячка. По визвольній війні жила в Чехословаччині. Голова Союзу Українського жіноцтва. Праці Мирної — публіцистика й оповідання та переклади з французької мови.

ОМЕЛЬЧЕНКО МАРІЯ, род. 1875 року. Редакторка „Української Книги" у Чехословаччині. Праці — оповідання і статті.

СОВАЧЕВА АННА, дружина начальника санітарноої управи Української Армії, Василя. Родилася 1877 року. провадила театральні вистави в Україні, Галичині та Закарпатті.

ЛЮДМИЛА ВОЛОШКА (псевдонім). Родилася у 1879 році в селі Розважівці на Київщині. Батько був дрібним російським урядовцем. Перші праці містилися в журналі „Рідний Край", „Перша Ластівка", тощо. За радянських часів вийшов збірник її поезій п. н. „Пісні волі" у Житомирі.

ГОРСЬКА ОЛЬГА. Дочка співробітника українського театрального діяча, письменника і артиста Марка Кропивницького, Григора. За радянських часів — артистка Держ. Театру у Харкові.

ЗЕМЛЯК СЕМЕН, властиво Гелена Жебровська, з роду полька род. 1880, умерла 1924 року. Писала французською мовою повісти виключно з українського селянського побуту, наприклад — Під кнутом, Темняки, Нечиста сила, Осудовище та кілька інших.

КАБАРІВСЬКА ОЛЕНА. З роду Данилевичів, писала під псевдонімом —Люна Нерішена. Родилася 1880, умерла 1929 року. Зіставила сценічні образи для діточих вистав.

РУБЧАКОВА КАТЕРИНА, з Косаків, жінка Івана Рубчака, галицького комика і співака. Родилася 1880 року. На сцені від 1896. Вмерла молодою, 1919 року.

ШУХЕВИЧ ОДАРКА, замужна Старосольська, дочка Володимира Шухевича, українського письменника й діяча. Родилася 1881 року. Музичний педагог, голова кружка українських дівчат та редакторка жіночого журналу „Мета".

ДУЧИМІНСЬКА ОЛЬГА ОЛ. Письменниця і поетеса в Галичині й громадська діячка. Праці друкувалися у періодичних виданнях, переважно жіночих. Її дочка Оксана таланoвита молода письменниця.

ГОЛИЦИНСЬКА КАТЕРИНА. Українська революційна діячка і письменниця та вчений статист. Походить з роду Ярмутів, литовського кореня.. Родилася 1881 року. Замуж вийшла за артиста Голицинського і з ним разом перебувала кілька літ на еміграції в Галичині. Зіставила оповідання і статистичні праці про Волинь. Якійсь час працювала у київський Раді. Літературний псевдонім — Лоза. Через довгі роки була діяльним членом Революційної Української Партії 1900-14 років. Чи жива ще — невідомо.

З артисток Сх. України належить згадати співачку Київської опери Ольгу Петляш (дочка Марії Садовської) та драматичних артисток Надію Карловну Тобилевич-Тарковецьку і Софію Віталієвну Тобилевич (жінки письменника Карпенка-Карого).

ПИСЬМЕННИЦІ І МІСТЦІ XX ВІКУ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

В короткому огляді письменниць і мистців-жінок XIX століття зазначено багато таких, що живуть ще й досі. Однак вони почали свою працю ще перед нашим віком і тому духово належать до XIX століття. У цьому розділі подаються короткі дані про жінок, що визначилися на ріжних ділянках нашої національної культури уже в наших часах.

ПІДГІРЯНКА МАРІЙКА, замужня Домбровська, з роду Лєкартів. Учителька на Підкарпатті. Народилася 1881 року. Перший її твір поміщено у львівському Літературно - Науковому Вістнику, 1904 року. 1908 року вийшла збірка поезій „Відгуки душі". Крім збірки друковалися по періодичних виданнях поема „Мати страдниця", байки, оповідання та пєси „Вертеп" і „В чужім піррю". По першій світовій війні діяльна членка жіночих організацій в Галичині.

ДНІСТРЯНСЬКА СОФІЯ. Визначна західно-українська піяністка, народилася 1882 року. Виступала на концертах у Ґраці і Відні, в Австрії. Написала також нариси з музики.

КУЗЬМОВА МАРІЯ. З роду Колцуняків. Родилася 1884 року. Вчителька у Галичині. Зіставила дуже гарну повість з учительського життя „На стрічу сонцю золотому", збірку оповідань „Проти хвиль". Впорядкувала також діточу читанку для шкіл. Вмерла зовсім ще молодою, 1922 року, завдяки переслідувань польською владою.

ОЛЕНА І ОЛЬГА КУЛЬЧИЦЬКІ. Рідні сестри, родилися 1885-1887 роках. Олена — здібна українська малярка і граверка, а Ольга — артистка килимарка.

ЧИКАЛЕНКО-КЕЛЛЕР ГАННА. Дочка славного нашого діяча й мецената, Євгена Харлампієвича Чикаленка. Народилася 1885 року. Вчилася у Київі, та в Швайцарському Лозанському університеті. Замужем за німцем, д-ром З. Келлером. У часі війни була з чоловіком на засланні у північній Росії. По війні на еміграції. Представниця українського жіноцтва по ріжних міжнародних організаціях. Переклади з чужих мов на українську і з української на зах. европейські, та інформаційні статті про Україну у ріжних мовах. Переклала на англійську мову історію України професора Дм. Дорошенка, що була видана два роки тому в Канаді.

НЕВИЦЬКА ІРИНА. Жінка священика о. Омеляна Невицького у Злуч. Державах. Родилася 1886 року. Була редаторкою часопису „Народне Слово" у Пряшеві. Написала збірку оповідань „Дарунок", роман „Правда побідила" та інші оповідання і поезії. Її чоловік — один з провідників руху за зєднанням Закарпаття з українськими землями.

БЛАЖКЕВИЧ ІВАННА, з Бородієвичів. Народилася 1886 року, в Маличині. Низка праць для дітей. Організаторка галицького жіноцтва, кооперативна і просвітна діячка.

СОФІЯ СТАДНИКОВА. Дочка Андрія й Елеонори Стечинських, Народилася 1887 року в Тернополі. Від вісьмох літ життя виступала на сцені в театрі „Української Бесіди". Вчилася в інституті сестер Василіянок у Яворові. У війну, 1915 року на запрошення М. Садовського виїхала у Київ, там студіювала в театральній школі Муравєвої. Через три роки вернула

до Львова. Поляки пропонували їй становище в польських театрах, однак вона не погодилася, а вступила до трупи Йосифа Стадника і вийшла за него замуж. Дочка їх — також одна з визначних українських артисток. Аж до теперішної війни родина Стадників виступала у власному театрі.

ДОРОШЕНКО НАТАЛКА. Дружина професора Дмитра Дорошенка, народилася 1888 року. По скінченні ґімназії вчилася у драматично-музичній школі імени М. Лисенка у Київі. Організувала театри в Київі і Катеринославі, де визначалася й сама, як здібна артистка. Організаторка й директорка української ґімназії у Полтаві. Живе на еміґрації.

ЖУРБА ГАЛИНА. Одна з найбільш визначних сучасних письменниць. По професії учителька. Народилася 1888 року, коло м. Здолбунова у Західній Волині. Походить з Домбровських, дрібного шляхетського роду, замужня Нивінська. Перші праці друкувалися перед війною, у 1913-14 роках. У 1923 році вийшла в світ пєса Г. Журби „Метелиця", з часів повстанчої боротьби з окупантами Українських Земель. До теп. війни вийшли її інші сценічні праці, оповідання та дві повісти — „Зорі світ заповідають" і „Революція йде", нагороджені преміями на літературних конкурсах, як найкращі з повоєнних українських повістей. Теми — відгомін подій 1917 року в українському селі.

КОРОЛЕВА НАТАЛІЯ. Походить зо старого українського роду Дунін-Борковських. Родилася 1888 року. Замужем за українським письменником і діячем Василем Королевим, автором широкознаної повісти „Чмелик". Свої праці Наталія Королева містить по українських і французських часописах і журналах. Перекладала з чужих мов, прим., „Наслідування Христа" католицького святого Томи Кемпійського.

НИКОРОВИЧ-ГНІДА СИДОНІЯ. Буковинська письменниця, родилася 1888 року.Оповідання і повісти з народного українського життя. Видавала журнал „Самостійна Думка" в Чернівцях.

КУРИЛО ОЛЕНА, народилася 1890 року. Визначний український лінґвист, авторка шкільної граматики та „Уваги до української літературної мови".

КАТЕРИНА КОЗАК-ВІРЛЕНСЬКА. Народилася 1892 року, в с. Горожанне Велике, повіт Рудка в Галичині, в дуже вбогій родині. Зіставшись сиротою з малих літ тяжко працювала на поденщині; заробляла не тільки на своє удержання, але й молодшої сестри. На сцені з 1911 року в театрі Косака. Надзвичайно здібна артистка, але... До самої війни жила у надто невідрадних матеріяльних умовах. Чи ще живе — невідомо.

БОРЩАКОВА СОФІЯ. Дружина українського історика-дослідника, Ілька Борщака. Родилася 1892, умерла 1932 року у Франції. Помагала чоловікові у його дослідах над долею Мазепинців, крім того, спільно з французським письменником Рене Мартелєм, переклала по французські „Івана Гуса".

ПАРАНКЕВИЧ ІРИНА. Родилася 1893 року. Вчений фізик у Галичині. Згинула 1931 року з вини польської влади при невияснених і досі обставинах.

ВІКОНСЬКА ДАРІЯ, властиво Іванна Малицька. Дочка Володислава Федоровича, землевласника Вікна, звідки і повстав літературний псевдонім. Родилася 1893 року. Батько і дід Віконської вславилися великими пожертвами на українські культурні цілі. Найбільша її праця, це широкознаний твір „За силу і перемогу", високої мистецької вартости і сильний змістом, що мав вийти у 2-х томах. Однак, правдоподібно з цензурних причин досі вийшов лише перший том.

ДОЛЬНІЦЬКА МАРІЯ, українська малярка, дочка Дольницького Антона, судді вищого трибуналу у Відні. Родилася 1894 року.

СТЕФАНОВИЧ-ОЛЬШАНСЬКА МИХАЙЛИНА. Галицька українська малярка. Родилася 1895 року.

МОРСЬКА МАРІЯ, властиво Фесінґ, народилася 1895 року. 1919-21 роки артистка Державного Театру у Києві та Львові. Пізніще виступала в Ужгороді і Подебрадах. Сильна в драматичних ролях. Умерла 1932 року.

СКОРОПАДСЬКА ЕЛИЗАВЕТА, Дочка б. гетьмана, народилася 1899 року. Здібна малярка і скульпторка. Праці її охочо

містилися у часі національних вистав у Німеччині та Франції. Наші пресові органі замовчують про її діяльність головно завдяки тому, що вона є дочкою свого батька, б. гетьмана України, тобто завдяки політичним причинам. До війни жила в Німеччині.

САХНОВСЬКА ОЛЕНА, родилася 1902 року, український гравер.

СОФІЯ ПАРАФІНОВИЧ. Лікарка і письменниця в Галичині. Написала збірку новель „Ціна життя", та розвідки на медичні теми. Довгий час редагувала жіночій журнал в Галичині.

ЯБЛОНСЬКА СОФІЯ, українська письменниця-подорожник. Родилася 1904 року. Праця — Чар Марока.

КОЛЕССА ЛЮБОВ, замужня Філіпс, народилася 1904 року. Дочка українського історика, професора Львівського університету, Олександра Колесси. Світової слави піяністка. Замужем за англійцем, Трейси Філіпсом. Живе у Канаді.

ІРИНА ВІЛЬДЕ, псевдонім мабуть наймолодшої з наших письменниць. Не зважаючи на молодість вона дала вже значний вклад в українську літературу — ряд талановитих оповідань, як „Серце химерне" та повість з життя молоді — „Метелики на шпильках". Вже самі ці праці забезпечили Ірині Вільде солідне місце в нашій літературі. Походить з Буковини, з родини учителя, тай сама здається останніми роками почала учителювати. Дійсне імя ще не відкрите.

БОЖУКІВНА МИКОЛАЯ. До недавна учителька на Карпатській Україні, визначна молода письменниця. Праці — в періодичних виданнях. Після окупації Карпатської України мадярами, про Божуківну доходили вістки наче б вона умерла.

В Галичині та Західній Волині є ще значне число письменниць і поетес, що праці їх почали міститися по ріжних виданнях щойно в останних роках перед війною, хоч і не всі вони є дітьми XX віку. Так само є й артистки, вчені, музики, тощо. Значніші з письменниць — Олена Теліга, Х. Кононенко, Ір. Наріжна, Оксана Печеніг, Олена Цегельська, Наталка Левицька-Холодна, Марія Пеленська, доктор Марія Деркач, Лідія Буря-

чинська, Ольга Волинянка. З співачок: Дарія Бандрівська, Іванна Синенька-Іваницька, А. Остапчуківна, Іванна Шмериковська-Приймова, Марія Сабат-Свирська, Марія Сокіл-Рудницька, Ольга Лепкова та композиторка Стефанія Туркевич-Лисовська (опера „Мавка" та Богослужба). З музик —скрипачка Христина Колесса (молодша сестра піяністки), піяністки — Дарія Гординська-Каранович, Галя Левицька, Володимира Божейко, Ол. Волошинова, Д. Старосольська. Всі наші жінки-музики є водночас музичними педагогами. З музик Сх. України слід згадати Плятониду Щуровську (род. 1893 р.), та Ганну Ватич (род. 1899 року), професора французської мови у Камянецькому університеті.

З артисток — Підвисоцька, Марта Авсюкевич, Марія Гребінецька, Пелягія Барвінок, Тетяна Колесниченко, Анна Юрчакова, Таїса Квітка, Марта Миронівна, Ольга Олесь, Людмила Раїч, Ганна Терещенко, Надія Ткаченко.

Різбярки: Н. Писаренкова, О. Лятуринська. Малярки — К. Єлева. О. Зарницька. Гравери — Я. Музикова та С. Левицька.

З мовознавців — крім О. Курилової —визначається Л. Веселовська.

З фільмових артисток — Тамара Вишневська в Европі та Анна Стен в Америці, хоч обі вони до українства заледві признаються.

ПИСЬМЕННИЦІ І МИСТЦІ XX ВІКУ У СХІДНІЙ УКРАЇНІ.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО НАТАЛКА, український історик архивіст у Радянській Україні. Народилася 1884 року.

НАЛЄПИНСЬКА-БОЙЧУК СОФІЯ, родилася 1885 року. Артистка-гравер, професор мистецького інституту в Києві.

АНДРІЯНОВА ВАРВАРА, історик української і російскої літератури. Родилася 1886 року.

ДОРОШЕНКО ОЛЪГА. Організаторка діточих садків на Сх. Україні, педагог дошкільного навчання. Написала підручник для малих дітей. Родилася 1888.

ЗАРНИЦЬКА ФРОЗИНА, властиво Азгуріді, українська ар-

тистка, на сцені з 1889 року. Перебувала у другорядних трупах Суслова, Суходольського і Деркача.

ЧЕРЕДНИЧЕНКО-КОВАЛІВА Варвара Іванівна. Відай найбільш визначна з радянських українських письменниць. Писала під псевдонімами — Ольга Степаненко, Буки Аз, Тов. Авор, Параска Бідан. Народилася 1890 року у Києві. Батьки, Золотоношські козаки, переселилися були на Кубань; опісля однак вернулися в Україну. Вчилася у Катеринославі і на вищих жіночих курсах в Москві, в історично-філософічному факультеті. Перші праці — Грицева Неділя і Злидні поміщено в „Дніпрових Хвилях", видаваних проф. Дм. Дорошенком в Катеринославі. Перебувала у Києві, Полтаві й на Кубані. Якійсь час учителювала в Полтавському інституті, однак через слабість залишила. Написала зо дві сотки оповідань, кілька оповідань на теми жіночого питання в Радянщині, як — Зшиток Софії, Соняшник, та пєсу — Артистка без ролі.

ДУДАР ДОМИНІКА, українська поетеса, народилася 1890 року у Східній Україні. Крім поезій є автором розвідок про творчість Тараса Шевченка.

НЕДОЛЯ, властиво Введенська, Наталія Андріївна, родилася 1894 року в Кишиневі, Бесарабія, в робітничій родині. Освіту набула в дівочій ґімназії і музичній консерваторії. Вчителька по професії. Написала пєсу „Шахтярський гість", крім неї вірші і оповідання.

ЛИТВИНЕНКО-ВЕЛЬГЕМУТ МАРІЯ, Народилася 1894 року. На сцені з 1912 року в театрі Миколи Садовського. Оперова співачка. Від року 1916 в Петроградській опері, а від 1923 до тепер в Державній Харківській опері.

ЛИСЕНКО НАТАЛКА, небога Миколи Лисенка. З російської сцени перейшла на фільми у західній Европі. Тепер кінематографічна зірка з світовим імям. Однак, як і всяка „зірка" до українства мало признається.

НЕЧАЇВСЬКА Віра Йосифівна, псевдонім Плужанка, родилася 1895 року в Умані. Перша праця поміщена у Прилуцькому „Гаслі". Пише нариси й оповідання.

ОРЛІВНА ГАЛИНА, по чоловікові Поліщукова, жінка засланого на Соловки визначного українського письменника Клима Поліщука і спричинниця його заслання. Родилася в Лубнах, на Полтавщині, 1895 року в урядничій родині. З професії учителька. Вчилася у ґімназії і на вищих курсах в Москві. У 1919-20 роках артистка театру ім. Франка у Винниці. Від 1920 до 25 року на еміграції в Галичині, разом з чоловіком. Праці містилися по Львівських, Пражських та Віденських українських виданнях. Від 1925 року живе у Радянщині. Зо 20 її оповідань друкувалося по радянських виданнях. З чоловіком розійшлася і відай денунціювала його владі, наслідком чого Клим Поліщук згинув на засланні на Соловках.

ПАВЛЕНКО ОКСАНА, род. 1896 року, сучасна українська малярка.

ЖУРЛИВА ОЛЕНА Константинівна, власне Пашинківська. Родилася 1896 року в м. Сміла на Черкащині. Батько був учителем. Скінчила ґімназію у Київі і університет. Писати почала 1909 року, по російські і по українські. Праці містилися в Рідному Краєві, Олени Пчілки, ЛНВ, Українській Хаті, Робітничій Газеті, Глобусі, Червоному прапорі, та інших радянських видан нях. Вийшлов збірник її поезій „Металом горно". Велика скіль кість поезій Олени Журливої друкувалося по періодичних виданнях. Деякі перекладені на російську мову.

МЛАДА ЛИПОВЕЦЬКА, властиво Таїса Бельман, правдоподібно жидівського роду, італійська співачка. Авторка інформативних стать про Україну в італійській пресі. Переклала по італійські частину Шевченкового Кобзаря. В 1919-20 роках в Турині, видавала італійською мовою часопис, присвячений виключно українським справам. Родилася в Україні, 1897 року.

ЛАЗАРЕВСЬКА КАТЕРИНА, з шляхетського роду Лазаревських, небога Шевченкового приятеля, Михайла. а дочка українського історика, Олександра. Впорядкувала Археолоґичний Український збірник у 1927 році.

РОКОСОВСЬКА СОФІЯ, дослідниця волинського фольоклього ру. Родилася 1897 року.

РАДЧЕНКО ЗИНАЇДА, сучасний український музичний етнограф. Опрацьовала „Збірник пісень Гомельщини".

КОТЛЯРЕВСЬКА МАРІЯ, сучасний український гравер. Дереворити з побутового життя.

КРИВИЦЬКА ОЛЕКСАНДРА, драматична артистка, народилася 1899 року.

ПЬОНТЕК Л., родилася 1899 року у Лубнах, Полтащина. По скінченні ґімназії учителювала. Перші праці надруковані 1917 року. Написала значне число віршів і оповідань. Від 1923 до 1927 року жила в Канаді.

ГРУШЕВСЬКА КАТЕРИНА. Дочка найвизначнішого нашого історика, професора Михайла Грушевського, Катерина, родилася 1900 року. Переживала з батьками то в Київі, то у Львові, де проф. Грушевський займав становище в університеті. Переводила досліди по етнографії у Радянщині, та зредагувала працю „З примитивної Культури".
Взагалі рід Грушевських прислужився українській культурі. Батько історика, Сергій, директор учительського семинаря у Холмі написав підручник церковно-славянської мови, за царату принятий по всіх нижчих російських школах, а брат, Олександер Грушевський, визначався як діяч-вчений.

КОЗЛОВСЬКА ВАЛЄРІЯ. Українська вчена, археолог. Редагувала за радянських часів хроніку археолоґії й завідувала українським відділом доісторичної археології музею ім. Шевченка в Київі.

СВЕКЛА, Ол. Федоровна, родилася 1902 року у Балтському повіті. Скінчила радянську семірічну школу. Написала оповідання — Над Дністром, Байстря, Подарунок і Подяка, По той бік Дністра, За гріхи батька, Сліпа Марійка та багато інших.

ПЕРЕСІЧНА, властиво Попова, Катерина Федоровна. Родилася 1902 року, в Харкові. Скінчила тамже Медичний інститут. Праці — кількадесять оповідань.

ТРИПІЛЬСЬКА ЕЛИЗАВЕТА, сучасна українська різьбярка, спеціялізується в керамиці.

МИРЗА АВАКЯНЦ НАТАЛКА, з роду Дворянська. Сучасний український історик, професор історично-філологичного факультету в Полтаві. В останних роках займає катедру історії української культури у Харковському університеті.. Праці — Історія України, Читанка з Української історії та статті і розвідки з історії Лівобережжа.

ЗАБІЛА НАТАЛІЯ Львовна, псевдонім Лютнева, родилася 1903 року у Петрограді в урядничій родині. Вчилася у харківському інституті. Професія — вчителька. Написала оповідання і поезії — Війна війні, За Волю, — збірник поезій „Далекий Край", оповідання — Повість про червоного звіря, Романтична історія, Хуртовина та багато інших. Живе у Радянщині.

ГУМЕННА ДОКІЯ Кузьмівна. Письменниця Рад. України, народилася 1904 року в Жашкові, на Уманщині, в селянській родині. Вчилася в Інституті Народної Освіти, опісля стала вчителькою. Праці — оповідання — В степу, Леня, Савка, Пастухи, Іскорка та інші.

МАЦІЄВСЬКА Л. Народилася 1906 року. Артистка труп Дякова і Певінської, опісля в театрі „Тверезости" в Одесі. Від 1918 року в українському театрі ім. Шевченка, а від 1925 в державному драматичному театрі в Одесі.

З інших письменниць Радянської України заслуговують на згадку — Барабаш Тамара, Башличка Марія (псевдонім Голота Петро), Н. Бойкиня, Бузько Галина, Бутенко Ганна, Бутович Тамара, Вільна Олена, Власівська М, Войцехівська Т, Войчак Варвара, Волошина Людмила, Галич Марія (збірка оповідань), Герасименко Марія, Ґорґола Марія, Гордієнко Марія, Дмитрова Л., (драматург), Дорина Галина, Думка Євдокія, Жежко Ганна, Зазуля Олександра, Зорина Олександра, Іваненко Оксана, Іванова Тетяна, Іванченко Софія, Ілієнківна Зоя, Казановська Олена; Кардиналовська Л., Катранова Анастазія, Кахновська Катря, Коваленкова Л., Козловська Л., Комарова Г., Крат Наталя, Курицька А., Луговиківна М., Могилянська Ладя, Олексієва Н., Омельченко Олена, Чабан Ольга, Чайківська Зоя, Черняхівська Вероніка, Шелест Марія, Шпота Олена, Яволовська Н., Яковенко Марта, Ярова Настя, Безмоґа М., Друкарева

Ганна, Ільтична М., Ковалевська Марія, Лопатина С., Пригара Марія, Полонянка Д., Раковська, Симоновська Л., Скарга Ніна, Сліпкова О., Смуга М., Степова Віра, Суровцева Полина, Тополя Марія, Троянкер Раїса, Турчанська Лариса, Турчинська А., Романовська Марія, Романченко Тетяна та велике число інших. Однак про них годі зібрати ближчі відомости. Та й написали вони одні більше, другі менше, а декотрі написали по парі віршів чи оповідань і на тому заспокоїлися. Велика більшість з цих письменниць — учительки. Не виключено однак, що між перечисленими трапляться агентки страшного ГПУ, бо між радянськими українськими письменниками агентів є аж забагато, а де які навіть на командних становищах у військах ГПУ, чи там НКВД. Слід згадати, що й Микола Хвильовий час від часу підписував свої менші твори жіночим псевдонімом (Юлія Уманець).

Про життя письменниць чи містців Радянщини годі що будь певного сказати, бо й вістки звідтам не так легко у світ діставалися. Деякі відомости взяв я з „Літопису Української Літератури" видаваному Харківською Книжковою Палатою. Але у Літопису не згадується, яка доля зустріла ту чи іншу письменницю. Без сумніву, не одна з них пішла туди, куди пішло сотки тисяч свідоміщих українців — на заслання, у ріжні допри, або й на смерть. Характерно одне: ніяка з українських письменниць Радянщини не виписувала таких панеґіриків на хвалу влади і всесоюзного диктатора, як письменники-мужчини, з легкої руки Рильського, Сосюри, Фальківського та інших, що всеж таки не врятувало декого з них від розстрілу.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Культурно-Громадські і Національні Діячки

Року 1764 зліквидовано автономний устрій України. Через ледви 20 літ скасовано козацькі війська, селян повернуто у безправних кріпаків, а старшина козацька, за свою згоду на скасування решток автономії, одержала „дворянські привилеї". Ті, нечисельні, що наважувалися піднести голос в обороні прав України — гнили по московських казематах, без уваги на те, як високо у суспільстві вони ні стояли б. Митрополити —Вонятович, Мацієвич, Лещинський, Канючкевич, погинули в казематах, або Сибірі; мордувалася у тюрмах нижча козацька старшина, — про низи й не згадуючи: селян катовано просто на смерть. Але, одержавши привилеї і становища в державі, українська шляхта далі тужить за колишніми козацькими правами і всякими шляхами намагається їх здобути. У 1791 році бачимо одного з шляхти, Василя Капніста у Прусії, на переговорах про поміч Україні проти Москви, з пруським міністром Герцбергом. Шукалося помочі і у Франції. Інші українці, як князь Олександер Безбородько, канцлєр Російської імперії, вистарався у царя Павла І привернення козацького суду та деяких старих козацьких прав. Однак ненадовго, бо царя Павла, з відома його сина Олександра, задушено, а самий Олександер у кермі державою наслідував свою бабуню, Катерину II.

Початок XIX століття в Україні довів до того, що Ол. Павловський, автор першої української граматики, зазначив, що він зробив це для збереження бодай спогадів про українську мову, бо вважає, що мова українська незабаром зовсім заникне. Те саме писав ректор харківського університету І. Рижський. Обо вони не передчували навіть, що якраз у ті часи настала доба Відродження України, започаткована скромними працями Котляревського і Квітки-Основяненка.

Початок Відродження стався одночасно з діяльністю великого полководця, цісаря Франції, Наполеона Бонапарта. Його реформи у Франції та блискучий підбій Европи посіяли жах між феодальними російськими сатрапами. В Петербурзі боялися франкофільських настроїв українських вищих кругів. І справді, по Україні йшли чутки, що Наполеонові війська у Західній Україні поводилися з людністю більш як лагідно. Тай Наполеон був Україною зацікавлений; доручив генералові Бертельсу опрацювати план походу на Україну, возив з собою у походи „Енеїду" Котляревського, а історикові Лєзюреві доручив написати „Історію Козаччини", видану тоді ж у 30 примірниках для членів генерального штабу великого цісаря-завойовника.

В Україні про це знали. І нічого дивного, що Василь Лукашевич, маршалок шляхти у часі війн Росії з Наполеоном, прилюдно пив за його здоровля; що шляхтич Я. Магеровський бажав прилюдно, щоб Наполеон Росію зруйнував, а й простолюдин, Федір Гуцан, зрікся служити у рос. війську, бо „не буде воювати проти французів, а зброю оберне на москаля".

Настала війна 1812 року. Українська шляхта зменшила число рекрутів у четверо, неохоче давала гроші на війну... А на становища навмисне обирала таких людей, що були у Петербурзі у неласці, або до становищ зовсім непридатних. Готувалися зустрінути Наполеона з хлібом і сіллю..

І зустрічали.. Могилевський архиепископ, Варлаам Шишацький перший присягнув Наполеонові й Україні. Привів до присяги і значну частину населення міста. Тихий архимандрит Смоленський, Євтимій, зустрів Наполеона з процесією (оба гірко відпокутували). У відвороті з Москви, Наполеон старався пробитися на Україну, та його військам доїхала кінця жорстока північна зима. Пізніщі заходи Наполеона над утворенням з України незалежної держави, (проєкт графа Отрі), не зреалізувалися з причини катастрофи самого Наполеона.

Думки про державу всеж не кидали навіть тих українців, що займали в Росії найвищі становища. Приміром, Д. Трощинський, сенатор і довголітний міністр, домагався привернення Україні старих вольностей, доводив цареві і уряду, що історичних прав України на власне державне життя — хай собі в злуці з Росією — не сміє нехтувати ніхто.

Найповажніше до прав України на волю ставився генерал-губернатор князь Микола Рєпнін-Волконський — нащадок чернигівських князів Ольговичів — жонатий з внукою гетьмана Кирила Розумовського, Варварою. З його доручення написана одна з перших історій України Дмитром Бантиш-Каменським. Рідний брат засудженого на вічну каторгу декабриста, князя Сергія Волконського, Рєпнін ворожо відносився до царя Миколи I і навіть не приїхав на царську коронацію. Україну обороняв від незаконних податків, заходжувався створити окреме від російського українське військо, приборкував нелюдяних поміщиків, що суворо обходилися з кріпаками, бо й самий зо своїми підданцяви обходився по людяному. За заходи ті наші землячки, як прим., князь Віктор Кочубей, правнук генерального судді Мазепи, а в ті часи президент Державної Ради і премєр-міністр добився того, що князя Миколу Рєпніна звільнено з становища генерал-губернатора України та віддано під нагляд поліції, без права виїзду з свого маєтку Яготина, у Пирятинському повіті на Полтавщині. (Там гостював у него не раз Тарас Шевченко).

Дальші часи витворили в Україні таємні незалежницькі товариства. Головою руху був Василь Лукашевич, звільнений з державної служби за неблагонадійність, а в роках 1825 маршалок шляхти Переяславського повіту. Його вивезено у Петербург й посаджено у Петропавловську фортецю. Опісля, до смерти віддано під нагляд поліції у Баришполі. Тодіж арештовано інших поміщиків, як катеринославського губерніяльного маршалка шляхти Дмитра Олексіїва, губерніяльного суддю Гр. Тарнавського та навіть брата Віктора Кочубея — Семена, великого землевласника.

Такий стан існував на Україні після повстання декабристів. Московщину і москвинів шляхетська верства ненавиділа. Найкраще ту ненависть, чи властивіше погорду, виявляє помовка, що повстала власне у тих часах: — Дуже хороший чоловяга, але... москаль". Далі повстає товариство „Зєднаних Славян", засноване братами Борисовими (один з них архи епископ) та І. Горбачевським. Завданням товариства було створення союзної республики з славянських держав. Кирило-Методієвське Братство додало до того завдання національну нашу ідею.

Повстання декабристів в Україні сталося у два тижні після невдалого повстання у Петербурзі. Недовго перед тим (1784 року) повернені у гусарів, уланів та драгунів колишні козацькі кінні полки, зосібна Чернигівський та Київський кирасирські, (тоді звалися по імени командантів), під Білою Церквою відбивалися від інших російських полків впродовж двох днів, 28 і 29 грудня 1825 року. До повставших прилучився 47 Чернигівський полк піхоти. Повстання закінчилося розгромом. Самих убитих в бою було зверх 800 чернигівців. Поранених віддано судові й вивішано. Рештки полків або вивішано, або заслано у Сибір на вічну каторгу. Заслано і полкового священика Чернигівського полку, Данила Кейзера (умер на каторзі у 1858 р.). Повстання відбулося з відома і мабуть за тихою згодою генерал-губернатора князя Миколи Рєпніна-Волконського, бо від того часу цар Микола І не на жарт почав вважати Рєпніна кандидатом на становище „малоросійського" гетьмана, хоч — поки самий не зміцнився на престолі — починати які будь заходи проти справедливого й загально злюбленого правителя України й боявся.

У році 1830-31 вибухло у Польщі й на Правобережжі поновне повстання. Для противаги полякам у Правобережній Україні, розумний генерал-губернатор сформував вісім українських козацьких полків. Такі заходи Рєпніна рос. уряд залякали і його усунено з становища (1835 року), а ним сформовані полки вислано на Кавказ й прилучено до кубанських військ.

Через десять літ повстало Кирило-Метод. Брацтво з широкою програмою федерації славянських держав під проводом України. Наші ж землячки постаралися донести про сепаратизм „малоросів" до відома Петербурґу. Братчиків розіслано у ріжні московські провінції.

Не поспіло затертися враження з діяльности Кирило-Методіївців, як знову, 1855 року, підчас невдалої Кримської Війни вибухло повстання т.зв. Київської Козаччини. Закінчилося воно страшними екзекуціями й масовим засланням повстанців та їх родин у Сибір. Одночасно йшли репресії і в Росії. На каторгу пішли російські поступові діячі, українці з роду — Олексій Якубович, Михайло Петрашевський-Буташевич, славний письменник Федір Достоєвський й тисячі інших.

Немало заслано у Сибір і стихійних українців та українок. Де кого звільнювалося по всяких амністіях, але ці амністії примінювано до російських засланців. Українці ж, особливо коли їх заслано за сепаратизм, ніяким амністіям не підлягали.

Друге польське повстання 1863 року та війна з Туреччиною 1877-78 років поновно зірвали українців до визвольної праці. Але й тоді опинювалися проводирі на засланні — в Петропавловській або Шлісельбургській кріпости, чи в Сибірі. Засилано інтелігенцію й селян, засилано і великих земельних власників, поміщиків. Та засилано і звичайних селянок, що ледви чи вміли навіть читати.

Між засланцями тих років надибуємо українців — Степняка-Кравчинського (згинув під поїздом, втікши до Англії), Дебагорія Мокрієвича, Остапа Козачковського, члена Старої Київської Української Громади, Володимира Мальованого з дружиною, (сестра письменниці Надії Кибальчич-матері), поета Павла Грабовського, Григора Іванченка, Миколу і Марію Ковалевських, лікаря Леона Зеленського, Володимира Малявського, Семена Олійничука, Артима Ястрембського, Григора Попко, ви значного українського діяча, лікаря Опанаса Михалевича, Миколу Колодієвича-Сидоренка, Ол. Коваленка, ґімназійного учителя Ромашко-Романовського (втік у Америку), Якова Стефановича (проводир повстання 1878 року). Багатьох інших, студентів університету, як Дмитра Лизогуба, або Івана Ковалевського розстріляно чи повішено. Українця Гаркушенка покарано смертю за участь у змові проти царя Олександра III...

Однак діяльність всіх тих революціонерів, за рідкими виключеннями, приносила українству шкоду, бо відривала здібні сили від українського грунту. Правда, у ті часи панувало переконання, що все зло походить від самодержавної монархічної системи; коли ж російський нарід звільниться від самодержавя, то „братному" укранському народові не ставитиме перешкод у його культурно-національному розвою. Життя, тим часом, довело мильність такого переконання.

Вже 1862 рік, наступний по реформах Олександра II і знесенні кріпацтва, приніс розгром щойно заснованих українських громад в Київі, Чернигові, Полтаві та других містах. Рік той зазначився засланням на північ свідомих українців, — письмен-

ника Олександра Кониського, Петра Єфименка, Строніна, Віктора і Стефанію Лободів... По знесенні кріпацтва зачався й культурно національний рух, що видав таких діячів, як Володимир Антонович, Мих. Драгоманів, Павло Житецький, Іван Нечуй-Левицький, Кость Михальчук, М. Старицький, Павло Чубинський, Ф. Вовк, Лопачевський, Рудченко, Русов, Смоленський, Комар, Трохим Зиньківський та інші. Вперше навязано звязки з Галичиною і Буковиною, одначе... Дуже швидко рос. уряд добачив сепаратизм у невинній культурній роботі. Перший донос про небезпеку української культури для цілости російської імперії зробив Михайло Юзефович, полтавський дідич, батько члена Української Студентської Громади, Бориса Юзефовича. Наслідок — заборона українського друку — не забарився... Відомий Валуївський, чи Емський указ заборонив друковати по українські навіть белетристику. Заборонено співати нашого традиційного „Гриця" інакше, як у перекладі на російську чи французьку мову. (З того перекладу вийшла нісенитниця; співали — „Ой не хаді Ґрішка да на пікнік", а інші слово „пікнік" замінювали на „жюрфікс"). У часах „диктатури серця" фельдмаршала Лоріс-Мелікова з гіркою бідою вдалося роздобути дозвіл на українські вистави, та й то лиш завдяки тому, що вистава українських пєс у Петербурзі подобалася Лоріс-Мелікову і самому цареві.

Для того, щоб всеж щось діяти на національному ґрунті українські діячі старалися драконські закони якось оминути; мусіли творити „нелегальні організації для легальної роботи", як говорив Є. Чикаленко. Часи Олександра III позначилися в Україні загальним підупадом національного духа, так, що здавалося — українство вже не відродиться. В цю власне чорну добу знайшлися нечисельні одиниці, яким суджено було вивести наш національний рух на певний шлях, такі як Є. Х. Чикаленко, В. Симірненко, Л. Жебуньов, та В. Леонтович. Те, що український народ не завмер дорешти — завдячуємо власне їм, та їм подібним, що видали величезні суми на розвій і поширення національної свідомости в масах, підтримували всякий почин в культурно-національній ділянці, а головно і в першу чергу Є. Чикаленку. Без Чикаленка, як і без Шевченка, не могло б бути нашого національного зриву 1917-20 років...

КНЯЖНА ВАРВАРА РЄПНІНА - ВОЛКОНСЬКА

Серед значніших наших жінок початків Відродження України одне з перших місць належить княжні Варварі Миколаївні Рєпнін-Волконській. Не відзначалася вона якоюсь особливою громадською діяльністю. Аристократка з походження — вона жила замкнено, тим більше, що не була щасливою у життю. (У ранній молодости вбито її жениха. Це вплинуло на княжну так, що вона усе життя вбиралася у жалібну одежу й жила наче черниця). Про неї знаємо головно завдяки її заходам над звільненням з заслання Тараса Шевченка і її про Шевченка спогадам.

Родилася княжна Варвара у 1808 році. Батько її (род. 1778, умер 1845 року), з нащадків Володимира Великого, чернигівських князів (від Олега Святославича, знаного Гореславича), завдяки небуденним здібностям, ще в молодих літах займав вищі военно-адміністративні становища, а підчас війн з Наполеоном і окупації німецьких держав російсько-українськими військами, маючи ледви 36 літ від уродження, був призначений генерал-губернатором Саксонії. Коли, після миру, російські війська з Німеччини забиралися — вдячне за його людяність і справедливість населення саксонської столиці піднесло ген.-губернаторові солідний подарунок (щось 50 тисяч марок). Князь Рєпнін відповів, що він вдоволений тим, що населення окупованої держави його цінить, але від дарунку відмовився, а порадив роздати ті гроші столичній бідноті. При тогочасному хабарництві і крадіжках державного майна навіть найвищими урядовцями, цей шляхетний вчинок князя Рєпніна викликав враження у всій Европі. Мати княжни, Варвара Олексіївна, внука гетьмана Кирила Розумовського. Про князя-каторжанина, С. Волконського вже згадувалося. Назвище Рєпнін одержав батько княжни Варвари з розпорядку царя, по своїй матері, бо рід князів Рєпніних був у мужській лінії вимер.

По розгромі Наполеона, від року 1816 до 1835, князь Рєпнін займав становище генерал-губернатора України. Добре освічений, лагідний і справедливий, він вважав себе українцем, а своєю батьківщиною — Україну, тож і заподіяв українству, а зокрема селянству, багато добра. Найкраще схарактеризував

князя Миколу великий рос. письменник Лев Толстой у своїм творі „Війна і Мир" під імям князя Андрія Болконського. По заходам „землячка", князя Віктора Кочубея, звільнений з становища і засланий у Яготин, свій маєток, князь М. Рєпнін зчаста запрошував до себе Т. Шевченка. Між Шевченком і княжною Варварою виникла щира приязнь, однак Шевченко не наважився княжні освідчитись, бо дуже велика вже була суспільна ріжниця між обома. За прихильність Шевченко присвятив княжні свою поему „Безталанна".

Тим часом опинився Шевченко на засланні у приуральських степах. Князя Рєпніна вже не було в живих. Княжна Варвара прохала брата вставитись перед владою за засланого поета. Однак брат не був подібний ні на батька, ні сестру і долею мужицького, та ще й „малоросійського" поета поклопотатись не схотів. Княжна Варвара сама тоді вдалася до начальника жандармського корпусу, ген.-адютанта Орлова й начальника штабу, німця, генерал-лейтенанта Дубельта з проханням злагіднити засуд поета. Але нащадки Катерининських коханків справедливости не розуміли... Княжні Варварі загрозили засланням у Сибір, наколи вона буде клопотатися долею бунтівника. Вдавалася і до нового царя. Олександра II, однак також безуспішно. Зневірена в справедливість найвищої влади, княжна Варвара решту життя прожила віддалена від людей, у батьківському маєтку на Полтавщині. Вмерла дуже старою, у 1891 році. Позіставила спогади про Шевченка, навіяні щирою прихільністю й шаною до його долі.

БЛАВАТСЬКА ОЛЕНА, народилася 1831, вмерла 1891 року. Українська подорожниця, основниця теософічних кружків у Англії, Індії та Південній Америці. (Теософія — пізнання Бога на основі філозофічних роздумувань і добачування таємничого прояву Божої сили у світі; теософія визнає Бога вищим, чим, скажемо, загально принято у християнських церквах).

ГРАФИНЯ ЕЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ

Від самих початків нашого національного відродження з поміж української шляхти окремі одиниці співчували українському рухові і йому допомагали. До таких одиниць належать —

батько й син, Василі Тарнавські, основник ліцею у Ніжині, князь Олександер Безбородько, основник колегії, Григор Галаган, Олександер Лашкевич та Елизавета Милорадович.

В особі Елизавети Милорадович виступає представниця найбагатшого в Україні роду Скоропадських (тітка бувшого гетьмана). Родилася вона на Полтавщині, у 1832 році. З малих літ цікавилася минувшиною України. Опісля, попавши під впливи українських письменників, у 1860 роках була діяльною членкою Полтавської Української Громади. Замуж вийшла за графа Милорадовича, українця сербського кореня. (правдоподібно за сина визначного героя війн з Наполеоном, вбитого на становищі Петербургського генерал-губернатора, гвардейським старшиною-декабристом Петром Каховським). По розгромі українських громад, порозумівши, що у російській Україні нашому національному рухові не дасть поширюватись уряд, підтримувала матеріяльно підпольні українські видавництва, засновувала школи й підпомагала національний український рух в Галичині. Одноразово пожертвовала девять тисяч гульденів на заснування Літературно-Наукового Товариства імени Т. Шевченка у Львові. Вмерла Е. Милорадович у 1890 році.

МАРІЯ КРУКОВСЬКА, з роду Будзінських в Галичині. Вчителька, родилася 1839 року. Визначилася подаруванням майна просвітним українським установам в Тернопільщині.

ЯКОНОВИЧ АЛЬВИНА, властиво Винницька, галицька громадська діячка. Родилася 1842 року. Дарувала значні реальности для рідних шкіл у Станіславівщині. Коли вмерла — невідомо.

ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА

Одною з перших наших діячок є Христина Данилівна Алчевська, мати поетеси Христі Олексіївни та світової слави співака Івана Алчевського, що не раз виступав і в Києві, з Тобилевичами разом. Народилася Христина Данилівна 1843 року, в Харкові. Вийшовши замуж за Харківського банкового діяча і фінансіста, Олексія Алчевського, частину свого великого майна зуживала на культурно освітні цілі. Зредагувала три томи „Що

читати народу?” у російській мові, заснувала й утримувала вла сними засобами недільну школу для неписьменних. До тої шко ли зїздилися учительки зо всеї України і Кавказу для практики навчання дорослих неписьменних і повернувші на місця своєї служби старалися заснувати такі школи у себе. Російська влада до діяльности Алчевської ставилася неприхильно, через те власне Х. Алчевська не дозволяла вчити українською мовою Б. Гринченкові, бо боялася, що уряд заборонить її широко-розповсюджену культурно-освітну діяльність. Була також діяльним членом харківських українських товариств, що збиралися то в Алчевських, то в Філоновичів і там святкували потайки національні свята, писали всякі петиції і оборони на процеси проти українців, тощо. Свою працю „Що читати народу” возила Алчевська на світову виставу у Парижі і здобула за неї признання від видатних авторитетів по народній освіті ріжних західно-европейських держав. Померла Христина Данилівна Алчевська у 1920 році, внаслідок злиднів і довгого недоїдання, спричинених окупацією України московськими большевиками.

ОЛЬГА ГРАБАР. Головна обвинувачена на процесі за зраду Австрії, Ольга Грабар має сумну славу. Походила з москвофільської родини Добрянських. Дочка Адольфа Добрянського, співробітника знаного москвофільського діяча, священика Івана Наумовича, Плошанського та інших. Народилася 1846 року. Замуж вийшла за посла до крайового сойму у Будапешті адвоката Емануїла Грабаря, що від 1861 року, переслідуваний урядом Австро-Угорщини, жив у Росії. Брат Ольги Грабар, Мирослав також жив у Росії і навіть був урядовцем у Міністерстві Внутрішних Справ. Взаємини з ними і довели Ольгу Грабар до процесу за державну зраду. Суд одначе звільнив родину Добрянських від вини.

МАРІЯ КОВАЛЕВС!КА

Марія Ковалевська, громадська і революційна діячка, походила з аристократичного російського роду Воронцових. Народилася 1849 року. Замуж вийшла за Миколу Ковалевського, од нодумця Мих. Драгоманіва та визначного члена Київської і Одеської Української Громади. (Микола Ковалевський написав

також популярну Історію України під псевдонімом І. Маркевича та „Спогади з заслання", що були надруковані у Літературно - Науковому Вістнику у 1901 році). В молодих літах обоє Ковалевські приєдналися до революційної, загально російської партії „Народної Волі", одночасно з Желябовим, М. Кибальчичем, Перовською та іншими були в центральному виконавчому комітеті партії. 1879 року членів виконавчого комітету висліджено й викрито. Подружжа Ковалевських засуджено на вічну каторгу й вислано по етапу в Східню Сибір. Десять років засланці відбули на каторзі. Там Марія Ковалевська і згинула, 1889 року. Микола Ковалевський у 1883 році з заслання повернув, здається нелегально. Умер у 1897 році. Член Центральної Ради, український діяч М. Ковалевський — це здається, син засланців, чи небіж.

СКАРЖИНСЬКА КАТЕРИНА. Українська поміщиця з Полтавщини, власниця с. Круглик, Лубенського повіту. Заснувала історично-етнографічний музей, який подарувала Полтавському губерніяльному земству. Крім того визначалася добродійністю; помагала матеріяльно незасібним учням.

ОЛЬГА РОЗУМОВСЬКА

Українська революціонерка, Ольга Розумовська, замужня Желтоновська, родилася на Поділлі, у 1850 роках. Належала до гуртка Ромашка-Романовського в Одесі, коло 1878 року. Про її діяльність мало що відомо, тим більше, що самий Романовський втік на американський континент, а його гурток не мав виразно українського обличча. До того ж гуртка належав і розстріляний за збройний опір поліції, 1878 року, студент І. Ковалевський. Згинула правдоподібно на каторзі. Їй приписують переклад „Історії одного селянина" Еркмана-Шатобріяна, однак мабуть помилково, бо працю ту переклав на українську мову знаний наш письменник, Модест Левицький.

ШУХЕВИЧ ГЕРМИНА. Родилася 1852 року. Дружина Володимира Шухевича, українського діяча й письменника, мати Одарки Старосольської. Організаторка українських жіночих товариств та голова організації жінок „Труд" і Клюбу Русинок.

СОФІЯ ПЕРОВСЬКА. Революційна діячка, російсько-українського аристократичного роду. Правнучка гетьмана Кирила Розумовського, дочка графа Перовського, генерала російської служби й дослідника Середної Азії. В ранній молодости побачила, як вели закованих політичних засланців в Сибір. Це вплинуло на Софію Перовську так, що вона приєдналася до рос. революційної партії „Народної Волі". Засуджена на смерть по атентаті на царя Олексанра II, повішена одночасно зо своїм чоловіком Желябовим, Кибальчичем та іншими у 1881 році, у віці 28 літ. Частинно українками з походження були російські революціонерки Віра Фігнер (пробула 20 літ увязнена в казематах Шлісельбургської фортеці за атентат на генерала Трепова) і знана „бабуня російської революції", Катерина Брешко-Брешковська. Обі вони мучилися не за українську справу, тож і не мають для українців особливого значення, тим більше, що до українства відносилися вони неприхильно.

СІЧИНСЬКА ОЛЕНА. З роду Ган, дружина о. Миколи Січинського, галицького священика й громадського діяча. Родилася 1854 року. Відогравала значну ролю в українському жіночому рухові. Мати Мирослава Січинського, сучасного українського діяча й журналіста, що в 1908 році виконав атентат на намістника Галичини, графа Потоцького. Вмерла 1930 року.

НАТАЛІЯ ОБРЕНОВИЧ, королева Сербська. Дружина сербського короля, чи властивіше князя, Милана Обреновича, (1854 -1901), мати короля Олександра I, Наталія Обренович, була київською українкою з походження — дочка старшини. Вона українством зовсім не цікавилася, ані до него не признавалася. Ставши королем, син її одружився з вдовою сербського старшини, Драґою. У 1903 році військо зробило переворот, короля Олександра і Драгу вбито, а королем Сербії став князь Петро Карагеоргієвич. Умерла Наталія Обренович у Парижі, у 1921 році. Переживала великі злидні.

З українського роду походила також княгиня Марія Карагеоргієвич, жінка генерала російської служби, князя Арсенія, брата сербського короля Петра (діда теперішного короля). Взагалі сербський королівський рід виховувався і служив у Росії; дехто, як недавний реґент, князь Павло, у Росії й родився.

Княгиня Марія Карагеоргієвич визначалася добродійністю.

ВАРВАРА ІЛЯШЕНКО

Революціонерка, Варвара Іляшенко родилася у Полтавщині, в селянській родині, 1855 року. Перебуваючи прислугою у місті вступила у члени революційної організацій і відзначалася активністю. Мабуть її брат, Севастьян, з нею разом перепачковували у Східну Україну видані закордоном твори Шевченка. В політичному процесі, 1879-1880 років обоє засуджені по 15 літ каторги і досмертне заслання. Як довго Іляшенки жили в Сибірі й коли повмирали — невідомо.

АННА ПАВЛИК

Одною з піонерок жіночого руху в Галичині є Анна Павлик, сестра українського вченого і діяча радикального напрямку, Михайла Павлика. Родилася вона 1855 року в Галичині. Пробивалася в світ власними силами, бо походила з бідної родини. З братом одночасно співпрацювала з Іваном Франком, аж до часу, поки брат не розійшовся з ним в поглядах. Як і її брат, Анна Павлик була нагальної вдачі і завдяки тому мала багато ворогів серед інтелігенції, та особливо серед галицького духовенства. Злидні українського селянства під опікою польських землевласників спричинили те, що радикально настроєні люди вели пропаганду соціялізму. Анна Павлик за агітацію у Коломийщині та Косівщині у 1877 році була арештована. Слідуючого року відбувся голосний соціялістичний процес, на якому особливо визначився поляк, прокуратор Михальські обвинуваченнями Павликів трохи не в державній зраді. Анна Павлик редагувала соціял. орган, „Друг". До своєї смерти, 1928 р., належала до соціялістичного жіночого гуртка.

АГАТА ІЩЕНКО

Популярна в українських кругах, революціонерка Агата Іщенко, подібно Варварі Іляшенко, походила з селянської бідноти. Родилася 1858 року. Служила прислугою у значніших наших національних діячів у Києві й Одесі; навчилася грамоти, й

не раз виконувала доручення революційних партій. Викрита — разом з нашими діячами була заслана у Східну Сибір. Звільнена у часах вже згадуваної „диктатури серця” фельдмаршала Лоріс-Мелікова, — до речі, з походження армянина, — у 1880 році. Коли і де померла — невідомо.

ТРЕБИНСЬКА МАРІЯ Михайлівна. Українська діячка, з роду Євреїнова. Родилася 1862 року. Організаторка і провідник українського театру у Східній Україні та меценатка. Дала значну суму гроша, між іншим, на доставу у Київ тіла помершого закордоном українського письменника й історика, Василя Миколаєвича Доманицького.

ДОБРОГРАЄВА ОЛЕНА. Одна з перших українських культурно-національних діячок, Олена Доброграєва, народилася 1864 року. Перебуваючи на вищих жіночих курсах у Києві заснувала український гурток. Від 1886 р. член літературно-наукового т-ва у Львові, де редагувала додаток до часоп. „Батьківщина”. Провадила діяльність вкупі з Франком і Драгомановим. Умерла молодою, у 1888 році.

МАРІЯ БІЛЕЦЬКА

Дочка секретаря староства в Галичині, Марія Білецька народилася 1864 року, в Тарнополі. Дівоче назвище Білінська. Не скнчивши семінаря вийшла замуж за богослова Лісецького, однак незадовго втратила двох синів і чоловіка, греко-католицького священика. Тоді вернулася у Львів, здобула звання учительки, а в останному році 19 століття вийшла у друге замуж за проф. В. Білецького. Обоє учителювали у першій дівочій школі у Львові. Обрана була головою Клюбу Русинок, що перетворився у сучасний Союз Українок. Співпрацювала з Н. Кобринською, К. Малицькою, та Герміною Шухевич у їх змагах до створення сильної жіночої організації й здобуття для жіноцтва людських прав.

В роках війни та після неї М. Білецька працювала в комітетах помочі інвалідам та голодуючим. З утворенням товариства опіки над інвалідами, кілька літ займала становище голови тієї інституції. Також писала на ріжні теми в Галицьких пресових органах. Умерла 1937 року у Львові.

ОЛЬГА ФРАНКО

Мало що можна написати про жінку нашого великого письменника Івана Франка. Біографи Франка про його дружину майже не згадують, а коли і згадують мимоходом, то виводять її якоюсь ненормальною людиною, як зрештою виводять ненормальним і самого Франка.

Походила Ольга Франко з київських українців-католиків, Гнатовичів-Хоружинських, — здається одного роду з колишнім гетьманом Демком Многогрішним, бо й його назвище було Гнатович. Родилася й виховувалася в Київі. Була активною членкою українських товариств; часто виступала у театральних виставах, аж поки не перейнялася ідеями Толстого. Відтоді стала вести просте життя. Сестра її була замужем за українським діячем Е. К. Трегубовим.

Іван Франко одружився з Ольгою Хоружинською у часах першого свого приїзду у Східну Україну, 1886 року, і одружився зовсім несподівано для свого окруження. Переслідування Франка австрійською владою, тяжка фізична, а потім і психічна слабість безсумнівно важко відбилися й на характері його дружини. Не знала вона утіх, не хотіла навіть добре вбиратися. Як і чоловік, переслідувалася привидами, галюцінаціями й потребувала уважного лікування. Однак лікуватися не було за що, та й ті всі, що по Франковій смерти проголосили його трохи не пророком, за життя ігнорували і вважали за якогось антихриста. Дійшла та ворожнеча до того степеня, що коли кандидатуру Франка на Ноблівську премію визнали австрійські університети, академії та весь вчений австрійський світ, то голова українських парляментаристів заявив урядові від імени галицьких українців, що Франко премії не заслужив і кандидатуру його було знято. Цей один факт свідчить, як відносилася до Франка галицька еліта.

Подружжа мало четверо дітей: синів — Андрія (ум. молодим у 1913 році), Тараса і Петра та дочку Ганну. В часі світової війни й революції Ганна Франко перебувала у Східній Україні. Ольга Франко по смерти чоловіка жила безвиїздно в Галичині. Умерла правдоподібно від нужди, вже після окупації Галичини німцями, у 1941 році.

МАРІЯ ЧИКАЛЕНКОВА

Коли приходиться говорити про наш культурно-національний рух від 80-х років минувшого століття, аж до революції 1917 року, то прийдеться лише ствердити, що увесь той рух, вся праця, — культурно національна, політична і навіть економічна, регулювалася і приводилася до одного спільного знаменника — поширення українських національних ідей — одною людиною. Тою людиною, великим нашим національним діячем, що полюбила рідний край „не лиш до глибини душі, але й до глибини кишені", є Євген Харлампієвич Чикаленко. Подібною йому були його дружина й діти; бо лише при підтримці родини людина може доконувати таких великих діл, яких доконав Є. Х. Чикаленко. Тож і його заслуги у відродженні нашого національного життя у великий мірі є заслугами також і його дружини, щирої послідовниці і помічниці у всіх його замірах.

Євген Чикаленко походить з козацько-шляхетського роду Годорожіїв-Чикаленків, з Херсонщини, а по матері з Краєвських. Крім него у батьків було ще двоє дітей, син і дочка Ганна, що повмирали у діточому віці.

У Харкові, Євген Харлампієвич одружився, 1883 року, з Лубенською козачкою, курсисткою Марією Вікторовною Садик, (родилася 1864 року). Дівчина мала всего сім десятин землі посагу, а дядько Чикаленка, Петро Іванович, наглядів братаничу дружину з багатого шляхетського роду, що мала 1200 десятин землі, тож подружжу не був радий. Літо по весіллі Є. Чикаленко провів у жінчиних братів. Працював на полі так, що всі думали, що він син селянина.

1885 року Чикаленків, за звязки з українськими поступовими діячами, ще тих часів, коли Є. Чикаленко вчився у Харківському університеті, — віддано під нагляд поліції на пять літ. Чикаленки виїхали з Полтавщини у Перешори, Ананіївського повіту, на Херсонщині, свій родовий маєток. Живучи в селі під наглядом, Чикаленко написав свої славні „Розмови про сільське господарство". Однак російський уряд не дозволяв їх в українській мові надрукувати. Дозвіл видав міністр хліборобства Єрмолов, після пятьлітної тяганини і довгих суперечок в Раді міністрів. Праці Чикаленка дозволено було видати, як спе-

ціяльний вийняток, з огляду на поважну потребу такої літератури. Тих „Розмов" вийшло шість книжок і розійшлося близько міліон примірників, — наклад, якого не осягнув мабуть навіть „Кобзар" Т. Шевченка. За ці праці земські установи українських губерній нагородили автораількома срібними медалями та великою золотою.

Живучи в Перешорах Є. Чикаленко вступив у члени Одеської Української Громади, що була в звязках з Народовольцями. Громада виховувала на свій кошт дітей політичного засланця, Володимира Мальованого (хоч, що правда, ті діти виріcши навіть до українства не признавалися) та виплачувала сталу пенсію вдові М. Драгоманова. Живучи ощадно, Чикаленки, 1895 р., коли вмерла їх найстарша дочка Євгенія, 10-літня дівчинка, вжили її посаг на українські національні цілі. Для вшановання її памяти призначили вони для Київської Старини тисячу рублів на премію за написання Історії України; другу тисячу руб. дали Чикаленки за повість Данила Мордовця „Дві Долі". Далі взяли вони на себе оплату авторів у Київській Старині. Зявилося завдяки тому значне число українських письменників, а Київська Старина по змісту дорівнювала найповажнішим російським науково-літературним публікаціям. Майже всі наші довоєнні письменники початки своєї творчости завдячують власне родині Чикаленків. Однак Чикаленки тим не огряничилися. Вони пожертвовали 25 тисяч руб. (величезні у ті часи гроші!) на будову Академічного Дому у Львові, з тим, щоб першенство давалося незаможним студентам з Східної України, що хотіли б студіювати в Галичині. (Але побувавши сам в Галичині й пізнавши обставини і прикмети тогочасної інтелігенції, головно погоню за посадами, — Чикаленко не радив Наднiпрянським студентам в Галичину виїздити). У 1904 році вони ж влаштовують у Львові літні університетські курси для галицького студентства і всі видатки покривають власним коштом.

В році 1897 у Київі завязалася Українська Загальна Організація. Після зняття гласного, тобто явного надзору поліції, Чикаленки виїхали у Київ. Землю виддавали селянам в користання за четвертину, тобто за четверту частину збору власникові землі. Цим набули лютих ворогів у сусідах-дідичах. По набуттю маєтку Кононівки, на Полтавщині, Чикаленки переїхали на

життя у Київ і були прийняті, 1900 року, до Старої Київської Української Громади і до Виконної Ради Загальної Української Організації. Його заходами, слудуючого року відбувся зїзд Українських Громад. Після зїзду у склад Організації увійшли громади Київська, Петербургська, Одеська, Чернигівська і Полтавська. Заснувалися нові громади в Ананьєві, Винниці, Житомирі, Елизаветграді, Камянці, Катеринодарі, Лубнах, Москві, Радивилові, Ромнах, Севастополі, Смілі і Херсоні. У Київі заснувана перша Українська книгарня.

Ще рік перед зїздом Українських Громад студенти Д. Антонович, Мих. Русов, Бон. Камінський та Лев Мацієвич (летун інженер, згинув 1910 року у жовтні; перша летунська жертва у Росії), засновали Революційну Українську Партію, й випустили брошуру „Самостійна Україна". Адвокат М. Міхновський, з соціяльною програмою РУП не погоджуючись, у скорому часі заснував Українську Народну Партію, а Р.У.П. перемінилася в Українську Соціял Демократичну Робітничу Партію. Консервативні діячі з Заг. Української Організації до Революційної Української Партії віднеслися з упередженням, але Чикаленко довів їм, що краще, щоб українська молодь йшла у свої соціялістичні партії, чим йшла до партій російських і для України безпотрібно пропадала. Дав він Рев. Українській Партії 1000 рублів, на які РУП видавала часопис „Селянин".

Ось так Україна, завдяки помочі Чикаленків, здобулася на організовані групи усіх політичних відтінків. Наслідок тої помочі вперше виявився у серпні 1903 року, на ювилею Ів. Котляревського та в грудні тогож року, на ювилею М. Лисенка. У обох святах приняли діяльну участь всі Українські Партії та делегації з Галичини. Вперше поставлено тодіж домагання автономії України. Слідуючого року Загальна Організація перемінилася в Українську Демократичну Партію, з програмою, що побіч справ звязаних з автономічним устроєм України у межах Російської імперії, жадала 8 годинного робочого дня, безплатного навчання і націоналізації шкіл та навіть пенсії для старих. Старі діячі програми не хотіли прийняти задля уступу про вивласнення великих посілостей у користь селян. Чикаленко доводив, що земля раніще чи пізніше належатиме селянам, тож краще погодитися з селянами й віддати землю за заплату. Цей

розумний і тверезий голос не був почутий. Навпаки, — польсько-російсько-німецькі землевласники на Україні Чикаленків люто зненавиділи, обзивали „зрадниками клясових інтересів". А харківський губернатор Катерінич, нешлюбний син царя Олександра II, хотів Чикаленка заслати у Сибір адміністративним порядком, тобто без слідства й засуду. Склалося так, що Є. Чикаленко, великий землевласник, мусив навідуватись до своїх посілостей нелегально, ховаючись.

Революція 1905 року не знесла заборон на українську пресу. Коли перед тим, у часах керми Україною генерала М. І. Драгомирова, були можливости ведення національно-культурної діяльности за „тихою згодою" генерал губернатора і командуючого військами округу в одній особі, то з усуненням Драгомирова утиски збільшилися. Ол. Пчілка, Ілля Шраґ та інші домагалися скасування заборон на українську мову й друк від тогочасного премєра й міністра внутрішних справ; Є. Чикаленко подав від себе меморіял у тій же справі до міністра хліборобства. Перебуваючи якійсь час у Петербурзі, Чикаленко порозумівся з грузинськими, естонськими, литовськими і латишськими представниками і спільно домагалися автономії для своїх країв. Революційні події заставили обєднатися українські партії. Маніфестом 17 жовтня заведено конституцію, однак і тоді заборон на друковане українське слово не скасовано. Натомість прокотилася по Україні хвиля жидівських погромів. У Київському погромі поранено ледві 17-літного старшого Чикаленкового сина, Левка, що осуджував громил.

В Україні, зразу ж по конституції, почали видаватися явочним порядком зо 20 часописів і журналів. Влада всі ті українські видання заборонила; деякі на першому ж числі.

З 1 січня 1906 року Є. Чикаленко, В. Симірненко та В. Леонтович почали видавати щоденник „Громадська Думка" і журнал „Нова Громада". Сконфісковане було перше ж число. Арештовано й редактора, нашого письменника й історика Сергія Єфремова. Однак, хоч часопис дав за рік 30 тисяч рублів страти, яку покрили Чикаленко й Симірненко з власних засобів (Чикаленко продаючи землю), то „Громадська Думка" спричинила те, що у Державну Думу обрано свідомих українців, як Івана Тарасенка, (батько розстріляної большевиками

повстанчої курьєрки, Марусі Тарасенко), І. Шраґа, М. Біляшевського, Вол. Шемета, Павла Чижевського, А. Грабовецького, Гавр. Зубченка, і Миколу Онацького. В Петербурзі Думська Українська репрезентація почала видавати „Українский Вестнік” для обзнакомлення членів Думи з українським питанням.

Як це ні дивно, ставлення до українства проводирів жидівського населення було більш як негативне. До поступових українських організацій належало тільки двох, жидівського роду осіб, — адвокат В. Беренштам та професор В. Перетц. Натомість редагована й видавана жидівськими діячами російська преса, як „Реч”, (ред. Гессен), „Київськая Мисль” (ред. Кугель) чи „Одесскія Новості” коли й не йшли в парі з усякими чорносотенцями, „землячками” Савенками та Пихнами, то всеж українське питання обходили мавчанкою, так, начеб його не істнувало. Поза тим вся жидівсько-російська преса на Україні була носієм великодержавницьких російських ідей; це ніби у подяку за утиски, „черту оседлости” і погроми...

В редакції Громадської Думки дехто з партійних співробітників завів „явку” російських революціонерів. Поліція перевела трус і в серпні 1906 року часопис закрито. Одначе наш письменник Грінченко ще раніше, на всякий случай, здобув запасний дозвіл на видання щоденника „Рада”. Тим дозволом скористався Є. Чикаленко, і в січні 1907 року вийшло перше число, яке також було сконфісковане. В. Леонтович докладати до часопису відмовився, а Чикаленко і Симіренко видали 15 тисяч рублів і так істнування часопису на кілька місяців було забезпечене. Редактором „Ради” став М. Павловський, а С. В. Петлюра секретарем.

І так кожного року, до війни, Чикаленки докладали 10-12 тисяч рублів річно. Продавали землю, заставили будинок у Києві, щоб покривати щорічний недобір. Що місяця давали по 50 рублів хабара київському цензору і по 25 рублів двом його помічникам також з року в рік. Це відношення однак не міняло: конфіскати, штрафи, арешти відповідальних редакторів відбувалися стало. У прикрих хвилях українській діяч, Леонід Жебуньов віддав на „Раду” 500 рублів, ним призбираних на лікування. Адміністратор „Ради”, Максим Синицький брав з платні лише на прожиток, та були й солідно оплачувані такі

працівники, що їм неможливо було звернути навіть увагу за щоденне спізнення.

Видавши дозвіл на часопис, влада робила перепони для осіб на державній службі „Раду" передплачувати. Духовним забороняли архієреї, учителям інспектори та міністерство освіти, а селянам пристави й поліційні урядники. Пошта не хотіла приймати підписних грошей на часопис, а часто густо „Раду" нищила. Були жертвенні люди в усіх верствах, що давали по сто і двісті рублів таємно; були селяне, що платили передплату і прохали часопис не висилати за для нагінок на них з боку влади. Таких всеж було мало; зокрема недописала інтелігенція. Тому то наклад Ради ніколи не доходив більше десятьох тисяч. Особливо впікся прихильникам Ради начальник Київської Охранки, тої Чека царських часів, Кулябко-Корецький. (Він свого часу був в нар. комісаріяті справедливости Радянської України). Цей хорунжий резерви цензурував приватні листи навіть таких Київських генерал-губернаторів, як генерал кінноти М. Драгомирів, або пізніший воєнний міністр Сухомлинов. І вони, щоб уникнути Кулябкової цензури, писали до своїх родин на чужу адресу. Щож говорити про громадянство? Кулябко мав владу кожного заслати без суду й слідства у Східню Сибір, або на Камчатку...

Роки реакції принесли закриття Просвіт у цілому ряді українських міст, ліквідацію українських партій. З гіркою бідою здобуто дозвіл на заснування Українського Наукового Товариства, з умовою, що воно „політикою" не займатиметься. У 1907 році арештовано цілий ряд українських діячів — Лисенка, Чикаленка, О. Пчілку, Л. Українку, Л. Драгоманову, Яновську, Ямпольську й багато інших. Ямпольська була дочкою генерала, що більше, й чоловік О. Пчілки, Петро Антонович Косач мав у ті часи рангу відповідаючу генералові. Однак в Росії з становищем не числилися. Чикаленко пише, що аж після арешту він порозумів зміст сказаного П. А. Косачем побажання, що найбільшим здобутком конституції буде той, коли знесуть Охранку.

У 1908 році заснувано нелегальну організацію Товариство Українських Поступовців (ТУП), що замість розвязаних українських партій взяло на себе догляд над культурно-національним

рухом. Головою ТУП обрано Чикаленка. У ті часи по всій Україні виходило до 20 періодичних видань і часописів. Крім того, у Москві С. В. Петлюра видавав у російській мові журнал, під назвою „Украінская Жізнь". Часто доходило до того, що „Рада" мала закритися зза браку засобів на видання. Однак, аж до війни 1914 р. Чикаленко утримував часопис власними засобами, оплачуючи великі недобори. Закрито „Раду" аж з проголошенням війни 1914 року.

Війна принесла розгром організованого українського життя. Кількох редакторів українських часописів, як приміром, редактора „Української Хати" Богацького, заслано у Східню Сибір. Арештовано й заслано проф. Грушевського, та старшу дочку Чикаленків, Ганну з її чоловіком. Про Чикаленка чорносотенці пустили нісенитницю, наче б він брав участь у нарадах Вільгельма II і Франца-Фердинанда у Конопішті. Сподіючись заслан ня, хворий Чикаленко виїхав у Фінляндію і приїздив в Україну лише нелегально, на короткий час. У маєтках і в Київі у Чикаленків відбувалися часто труси та протоколи.

Тим часом настала революція 1917 року. У перших днях революції, останній редактор „Ради", Андрій Ніковський на завіщані Симірненком 300 тисяч рублів почав видання Нової Ради. У перших же по революції днях Рада ТУП, на внесок Чикаленка ухвалила створити автономний український уряд, Центральну Раду. Головою Ц. Ради обрано самого Чикаленка, у той час поважно хворого. До Ради поприєднувалось багато демагогів, що поспішили здобути впливи на хід подій. Почали творитися дрібні партії і кожна хотіла мати як можна більше делегатів у Центральній Раді. З поверненням з заслання Грушевського Чикаленко передав головування йому. Опісля прийшли до впливів Винниченко та С. Петлюра. Чикаленко бачив, що йде до війни з Московщиною, тож радив голові Секретаріяту Винниченкові творити армію з синів заможніших селян. Однак Винниченко творив „соціялізм" і вважав, що Україні ніяка армія непотрібна.

Часи першої українсько-московської війни та окупації Київа бандами Муравєва - Коцюбинського перележав Чикаленко хворий. Пропоноване йому, за гетьманату, становище міністра хліборобства не міг прийняти. У січні 1919 року, хворий, ви-

їхав Чикаленко у Галичину. Поляками був інтернований у Мостиськах і Перемишлі. Бідував, але помочі ні від кого приймати не схотів. По звільненні виїхав до Відня, а опісля осів у Чехословаччині. Замість вдячности за довголітню віддану працю над відродженням Української Нації, найшлися люди, як Микита Шаповал, що в пресі грубо його лаяли. Останні роки життя прожив наш великий діяч у страшній нужді. Врешті дочка, Ганна Келлер, умовила його приїхати у Швайцарію. Чикаленко погодився, але по кількох операціях шлунка вже не міг їхати; вмер, 20 грудня 1929 року. Тіло його спалено у крематорії.

Подружжа Чикаленків мало шестеро дітей. Синів — Левка, Петра й Івана, та дочок Євгенію, Ганну і Вікторію. Дочки і старший син жили у Зах. Европі, то в Німеччині, то в Швайцарії. Молодші сини большевицькою владою були заслані на страшні Соловки. Петро Чикаленко умер в дорозі, в Курській пересильній тюрмі. Коли і в яких обставинах умерла Марія Вікторовна Чикаленко — нема певних вісток. Перед большевицькою революцією ще жила.

ЛЕВИЦЬКА МИХАЙЛИНА. Походить з Смуків. Учителька і провідниця жіночого руху в Буковині. Родилася 1879, вмерла 1922 року.

ЛЕВЧАНІВСЬКА ОЛЕНА. Громадська діячка на Волині. Родилася 1881 року. Від 1922 року сенаторка у Польщі.

МАТЮШЕНКО МАРІЯ. Дружина українського політичного діяча, лікаря Бориса Матюшенка, походить з Гоженків. Родилася 1882 року в Уманщині. Вступила у члени революційної української партії в Києві, де визначалася активністю. Якійсь родич її чоловіка, Опанас Матюшенко, був одним з проводирів повстання Чорноморської флоти, на Потьомкині. Після розгрому й розстрілу лейтенанта Шмидта — утік закордон. Через два роки вернувся, був опізнаний і у 1907 році повішений російською владою.

ДОМІНІКА ОГІЄНКОВА

Одною з найбільших наших патріоток сучасности є дружина колишнього міністра Освіти Української Народної Республики,

професора доктора Івана Огієнка (теперішного Холмського і Підляшського архиєпископа Іляріона) Домініка Данилівна, з роду Литвинчуків. Народилася вона у місточку Брусилові, Радомишльського повіту на Київщині. 4 січня 1882 року, у два дні пізніще від народин свого чоловіка. Мати її походила з давного українського шляхетського роду Жураківських, який був свого часу зовсім спольщився, але вже дід Домініки перейшов на православіє й виховував дітей на ідеях Т. Шевченка. Мала дівчина, у шкільному віці знала вже Кобзаря напамять. Вчилася у містечковій школі — була все першою ученицею. Опісля якійсь час учителювала. Бувши учителькою — своїми невеликими засобами утримувала кількох убогих учениць. Замуж вийшла 1907 року. Бажала здобути вищу освіту і, в 1918 році, як тільки відкрито перший Український Державний Університет, Д. Огієнкова записалася студенткою, не зважаючи на свої 37 літ життя. Однак воєнні події науку продовжувати перешкодили, тим більше, що й Уряд був змушений столицю залишити.

Революційна доба в Україні поставила її чоловіка Ректором Українського Державного Університету у Камянці. Сталося так, що виїзджаючи у січні 1919 року з Київа, професор Огієнко, старався попередити усіх своїх співслужбовців, щоб негайно виїздили з Київа, бо столицю окупують большевики. Але за тими клопотами забув найголовніше у наші часи — банкові вклади. І заможна родина прибула у Камянець з тим лише, що мала на собі. Домініка Огієнкова, замість докорів чи нарікань, одобрила вчинок чоловіка. Так само і Камянці Д. Огієнкова уможливила науку в університеті не одному десяткові незаможних студентів, видаючи їм грошеву поміч.

З призначенням професора Огієнка міністром Освіти і Віроісповідань становище його дружини стало ще більш відвічальним. У них перебувають відай всі українські міністри, яких треба було і примістити і нагодувати, що в тодішних обставинах, коли з усіх сторін підходили до Камянця червоні й білі москалі та поляки, було справою дуже нелегкою. Не одного з наших міністрів доводилося Огієнкам переховувати.

Коли Камянець зайняли поляки, уряд УНР виїхав в Польщу. Головноуповажненим Міністром Українського Уряду Головний Отаман С.В. Петлюра призначив Огієнка. Розбещена польська

салдатня, тай офіцери, допускалися страшних надужить. Проф. Огієнко вставлявся завжди за покривджених перед командуючим самою польською армією, генералом Краєвським. Чого не можливо було добитися у бутного генерала офіційною дорогою, то здобувалося приватною, запросивши генерала на обід. І цікаве явище: у часах, коли вже більшість наших ненько любців з „чемности" цвенькала по польськи, то Д. Огієнкова зверталася виключно до всіх по українські і бутний польський високий командант мусів розуміти гайдамацьку, коли вже не „кабанську" мову. Так само заходами Огієнків зліквідовано ганебну подію — арешт Уряду Української Народної Республики, з премєр міністром І. Мазепою на чолі, у лютому 1920 року, польською офицернею.

Через рік Огієнки опинилися в Винниках під Львовом, без найменших засобів на життя. Поміг митрополит, А. Шептицький, дорučивши проф. Огієнкові працю. Далі стався переїзд у Варшаву, праця над перекладами Богослужб, діяльність над українізацією церкви українських епархій у Польщі і професура в університеті. Багатьом з українських політиків на еміграції, що жили на польській ласці, становище Огієнків не давало спокою. Доноси і провокації спричинили те, що проф. Огієнка позбавлено університетської катедри. Знову настали чорні, безвиглядні дні. Рідні політикевичі погрожували навіть висланням Огієнків за межі Польщі. Піднялися напади в „Ділі" та „Назустріч". У злиденних умовах Домініка Огієнкова набула невилічиму слабість — рак хребта. Хвора, більше лежачи, помагала чоловікові у його наукових і мовознавчих працях, в редагованні „Рідної Мови" і журналу „Наша Культура", збірала до них матеріяли. „Українці чести не знають", гірко висловлювася Огієнкова, особливо тоді, коли повернулися свідки з процесу за вбивство С. В. Петлюри. Бо і справді, цей процес, а головне поведінка на ньому наших всяких „батьків народу" був компромітацією й оплюгавленням усього українського народу і його ідей та змагань. На цей процес змобілізузував свої сили увесь світовий Ізраїль, а наші політики вислали свідків, що не знали мови, нікому не були відомі. А могли б вислати людей, яких світ знав і з ними числився; людей, що нагороджені були найвищими французськими боєвими нагоро-

дами, — Ордером Почесного Легіону, — як світової слави артилеріста й воєнного письменника, генерала Сергія Дельвига, генералів Володимира Синклера, або Всеволода Петрова-Вертера. На процесі вбивника С. Петлюри ніхто не заперечив наклепів про погроми, яких покійний рішучо не допускав. Ніхто не боронив права України на незалежне життя...

Умерла Домініка Огієнкова 19 травня 1937 року, по довгій і важкій слабости. Зіставила завіщання, у якому синам своїм, — Анатолю і Юрію та дочці Лесі наказує усе життя працювати для українського народу, не дає дітям благословення, коли б вони дружилися з чужинками чи з чужинцем. Смерть її проминула непомітно для загалу; ніхто не згадав, хто вона була. Згадав чужинець — Варшавський митрополит Діонизій. Він зложив хрест з жовто-блакитних квітів, відслужив панахиду, й наказав нічого не брати за місце на кладовищу, бо поховано це заслужену українську діячку, дружину Ректора Універстету й міністра Української Народної Республики.

Глибоку ідейність Домініки Огієнкової характеризує найкраще такий случай. В часах УНР Держава набула право на видання праць її чоловіка за 7,500,000 карбованців. Проф. Огієнкові запропоновано ті гроші заміняти на чужу валюту, що не тратила вартости. Але його дружина спротивилися заміні, мотивуючи тим, що міністр Української Держави не може міняти грошей своєї держави на чужі, бо це його понижувало б. І гроші залишилися незміняними, щоденно падаючи в ціні. Таких міністрів Українська Республика мала дуже мало, — мабуть ще одного лише, Вяч. Липинського, що бувши послом у Австро-Угорщині залишив свойому наступникові 70 тисяч долярів державних грошей, не скориставшись з них ні центом, хоча й був хворий і без засобів. Інші панове міністри ще насміхалися з його „глупоти", тобто з його чесноти й безкорисности та відданности Україні.

ОЛЬГА ПЕТЛЮРОВА

Про дружину Головного Отамана військ Української Народної Республики, Ольгу Петлюрову відомости у нас скупі, тим більше, що й С. В. Петлюра до революції був малознаним. По-

ходила вона з роду Більських, правдоподібно духовного. Родилася 1884 року. Замуж вийшла у 1909. Подружжа мало лише одну дочку, Олександру, що вмерла у Франції, в листопаді 1941 року.

Перед війною 1914 року С. В. Петлюра працював якійсь час у київській „Раді". опісля, працю залишивши, перебував на Кубані та в Петербурзі. В роках 1912-14 редагував у Москві український журнал російською мовою „Українская Жізнь", що був одиноким інформатором про Україну поступових кругів російського громадянства. Успіху журнал не мав, тож Петлюрам доводилося переживати злидні. До того у Москві ж засновано журнал „Промінь", що виходив до революційних часів. У війну С. В. Петлюра служив в Союзі Земств і Міст на Західному фронті. Ця організація обєднала всі поступові елементи російської держави і з її рядів сформувалися революційні уряди національних держав, повставших на зламках імперської Росії.

Українська національна революція поставила С. Петлюру на чоло Слобожанського Гайдамацького Коша та Військового Секретаріяту Центральної Ради. У часах Гетьманату обрано його головою Київського губерніяльного земства. Негативне відношення до уряду діячів Українського Національного Союзу спричинило арешт багатьох громадських наших діячів, між ними й С. Петлюри. По звільненні з тюрми він виїхав до Білої Церкви на організацію повстання. А далі події пішли відомим кожному читаючому українцеві шляхом.

Директорія, а пізніще уряд УНР, не могли чи не хотіли виразно стати на бік чи то селянства, чи заможніших верств українського народу. Умірковані українські круги, що мали адміністративну практику, від керми Україною усунено, а замінити їх не було кому. Поширилася знана отаманщина. Військом командували колишні підстаршини; губерніяльними комісарями ставали колишні волосні писарі... Безперечно, серед них могли бути дуже гідні й ідейні люди, але більшість з них, це були звичайні зарозумільці й демагоги-карерісти. Наприклад, губерніяльний комісар Поділля, Боднаренко, що ввечері на імпрезі зо сцени присягався згинути за „Неньку-Україну", вночі, захопивши 800 тисяч ще царських рублів, втік до Румунії. Стало те, що боротьба за визволення була програна. Недобитки армій

опинилися за дротами у польських таборах, там же опинився й уряд Української Народної Республики.

Дійшло до того, що С. В. Петлюра був змушений перебувати в Польщі під прибраним ймям Степана Могили. Заходили можливости, що бувшого голову Української Держави віролом ні польські союзники, ніби то на жадання большевицького уряду, мали вислати на вірну смерть у Радянщину. Радянцям без сумніву захопити Петлюру бажалося, бо він здобув собі таку популярність, як ніхто інший з українців, став наче б втіленням українських національних ідей. Однак, завдяки приятельству з творцем польської державности, Йос. Пилсудським (до речі — литвином з походження), Головному Отаманові дана можливість нелегально виїхати у Францію.

Оселившися у Парижі Петлюри гірко бідували. І коли значна частина високих українських урядників та міністрів виїхали закордон ще у січні 1919 року з великими сумами державного гроша, то Головний Отаман вважав ганебним користатися державним майном персонально. Жив у біді, та не заплямив свою гідність. Що більше, не дозволяв і свойому братові, полковникові Олександру Петлюрі зайняти поважне становище у польській армії. Коли поляки у друге пропонували О. Петлюрі рангу полковника польської армії, відрадила те становище прийняти Ольга Петлюрова, — бо ж полякам ходило не про піддержку, а про те, щоб брата голови Української Республики перед світом скомпромітувати, а тим самим зневажити й українські визвольні змагання.

Сімома стрілами большевицького агента, Шулима Шварцбарта, 25 травня 1926 року С. В. Петлюру замордовано. Вбито того, хто був ворогом насилля над жидівством. А вбив ніби местник за „наруги й терпіння" Ізраїля, якраз у ті часи на спілку з комуністичною Москвою криваво пануючого над переможеним Українським Народом.

Про вбивство С. В. Петлюри світ думав ріжно. Були такі, що старалися впевнити, наче б для України потрібно було жидівських жертв. Приводили у доказ давніші погроми на Українських землях (організовані російськими чорносотенцями, які у властивій Росії погромами не займалися лише тому, що жидам в Московщини жити зовсім заборонялося, отже їх там не

було).Але жертв ні погромів Україна не потребувала. Навпаки, жидівський меншости, як і всякій іншій, надано було автономічні права. Значна кількість жидівських національних діячів займала високі становища в урядах Української Держави, а кількох було міністрами. Наприклад — Рафес (за большевиків, на становищі голови Чека в Київі з садистичною насолодою заставляв повзати перед ним на колінах жінок своїх колишних співтоваришів з Уряду УНР), брати Б. і Соломон Гольдельмани, А. Марголін, Винавер, Гутнік, Ржепецкі — мали становища міністрів чи дипломатичних представників УНР. Погромів, — виключаючи Проскурівський, який влаштував отаман Семесенко, збунтувавшись проти уряду УНР — зовсім не було, тай Семесенка через кілька місяців пізнано, віддано воєнно-польовому судові й розстріляно. Отже винний поніс кару. На карб українців почислено погроми жидів Деникінською армією та відділами Булак-Балаховича. Тож не погроми були причиною вбивства Петлюри, а що інше... Ще 4 червня 1920 року „Жидівська Трибуна" (Ля Трібюн Жюїф) писала, що українські жиди Росії не зрадять (комуністичної звичайно)... І нічого дивного, що як лиш рознеслася вістка про злочин Шварцбарта — йому запропонували свої послуги і Х. Раковський, і французські комуністи — адвокати Леон Блюм та Торес (останного французський воєнний суд заочно засудив на кару смерти за дезерцію від служби в часі війни, 1940 року).

Процес над вбивником тягнувся довго. Розрахований він був хіба на безкритичність дезорієнтованої власне жидівською пресою громадської думки Франції. А українці не змогли поставитись відповідно вимогам часу. Та й чим вони розпоряджували у злиденних емігрантських умовах? За вбивником стояв змобілізований грошовитий Ізраїль, стояла величезна держава, комуністична Росія. Тож в перших днях процесу українска, позиваюча сторона обернулася в обвинувачену і суд відбувався не над злочинцем-вбивником, але над вбитим Головою Української Держави, над Українським Народом і над його змаганням здобути собі вільне місце серед інших народів. З жидівської сторони свідчив проти українців навіть Марголін, міністр праці в уряді УНР та представник України в Англії. Старався бути безстороннім свідком відомий жидівський діяч-сіоніст,

В. Жаботинський. Однак його швидко перетягнено на бік оборонців вбивника. Свідчив за Шварцбартом і наш Винниченко. На процесі всякі Винавери й Кулішери та Милюкови, доводили, що большевізм нічого з жидівством спільного не має. Але на томуж процесі виявлено пролиття рік української крови Чекою, російською офіційно, але змістово жидівською, від Стеклових, Свердлових, Зіновєвих, Каменєвих, Урицьких, Володарських і Юровських починаючи (це все прибрані імена), а кінчаючи Кагановичами, Ліфшицями, Беля Кунами. та тисячами інших членів жидівської народности. Виявилося тоді, що в Києво Печерській Лаврі, тисячелітній українській святині, розмістився Союз жидівських інвалідів та жидівський діточий захоронок, і розмістився так міцно, що ні радянська Українська Академія Наук, ні навіть Народні Комісаріяти Радянської України довгий час не могли їх звідти викурити. Врешті решт процес увірвався, бо самі кращі представники жидівського народу побачили, що вони стоять на краю безодні, що викриваються такі темні діла їх соплеменників над українським народом, що вивести їх на світову арену без великої шкоди для жидівства — неможливо. Тоді почалася спекуляція на „ідіотизмі ґоїв", як говорив Троцький. Процес увірвано, без уваги на протести адвоката О. Петлюрової, Кампінкі. Увірвано, щоб врятувати вбивника від гільотини. Далі впливи на французський суд і політичний світ спричинили звільнення вбивника від вини. Присуджено вдові С. В. Петлюри лише одного франка (5 центів) відшкодовання.

Ольга Петлюра, згідно останним вісткам, живе ще у неокупованій частині Франції. Усі роки тяжко працювала для утримання себе і хворої на сухоти дочки. Підчас окупації Парижу німецькими військами залишитися не бажала, хоч залишилися на співпрацю з німцями всі російські еміґрантські групи. Це є добрий доказ усім нашим „приятелям", що причеплюють українцям марку германофілів та погромщиків. Українці не бажають нічиєї опіки над собою і до всіх окупантських сил відносяться однаково. До тогож у нас з усіма опікунами ще не вирівняні давні історичні порахунки й кривди. Колись, як Україна здобуде незалежність, тоді між нею і її всіми сусідами, чи то державами, чи національними меншинами у складі Української Дер-

жави, повстануть щирі відносини. А поки що нас ділять ріки української крови і сліз та міліони трупів наших рідних.

ГУЗАРЕВА ОЛЬГА. Буковинська громадська діячка та провідниця жіночого руху в Буковині. Родилася 1885 року. Перекладала також дещо з української мови на німецьку.

ЦЕГЕЛЬСЬКА ОЛЕНА. Родилася 1887 року, з роду Кизима. Українська галицька діячка, співробітниця галицьких часописів. Писала під псевдонімом Галя.

ЦІПАНОВСЬКА ОЛЬГА — громадська діячка, також здібна піяністка.

ОЛЬГА БАСАРАБОВА

Після окупації Західної України поляками, а Східної большевиками, на українських землях повстали підпольні революційні організації з метою боротьби з окупантами. В Галичині такою стала Українська Військова Організація, що з кожним роком розросталася й ширилася, аж до часу, поки трималася рідного грунту. У члени організації вступила молода ще вдова сотника австрійської артилерії. Ольга Басараб, якій судилося стати мученицею за національні українські ідеї.

Народилася вона 1889 року, в священничій родині. Походила з Левицьких, широко розгалуженого духовного роду, що видав велике число визначних діячів в обох тогочасних Українах, російській й австрійській. В часах великої війни працювала у ріжних санітарних установах у Відні. По розвалі Австрії прибула в Галичину, десь у 1922 році і зразу вступила в підпольну організацію як звязкова і курьєр між поодинокими її групами. У лютому 1924 року її припадково викрито завдяки записці якоїсь необережної студентки, Стефанії С., що її залишила в кімнаті Басарабової. 9 лютого Ольгу Басарабову увязнено у котрійсь з львівських тюрем, мабуть Бригідках. Знані з своєї жорстокости, наші ж перекінчики, польські поліційні комісарі, Кайдан і Федунішин, тортурами старалися видобути від Ольги Басарабової зізнання про склад та імена членів організації. Мучена впродовж кількох ночей О. Басарабова всеж не виявила таємниць. Тоді польська поліція примінила до увязненої нечуваних жорстокостей: —ломала пальці, лляла воду у

легені, била до втрати свідомости. Нічого не скориставши, третьої ночи на допиті О. Басарабовій заложено електрічні проводи в уха. Пущено сильну струю електрики, яка Ольгу Басарабову і вбила. Сталося це 12 лютого 1924 року.

Щоб якось закрити злочин перед світом, поліція повісила тіло Басарабової у її камері. Розголошено було, що Басарабова поповнила самогубство. Розсліди і заборона перепровадити медичний огляд тіла впевнили однак, що Басарабова повішена вже неживою. Похована вона польською поліцією. З метою зневажити память замордованої польська влада і преса видумували, що Ольга Басарабова провадила не українську національну, лише комуністичну діяльність. Такі видумки, зрештою завжди вживалися нашими сусідами, щоб наші змаги до незалежности понижувати.

ГАЛЕЧКО СОФІЯ. Хорунжий Українських Січових Стрільців, Софія Галечко родилася 1891 року, в Галичині. У передвоєнних часах приймала участь у Січовому русі, а з проголошенням війни, студенткою, вступила до Українського Січового Стрілецького Легіону. Відзначалася у всіх боях УСС-ів і за відвагу іменована хорунжим. Згинула Галечко у 1918 р. (втопилася у ріці Серет).

СУХОВЕРСЬКА ОКСАНА. Походженням з Федевих, родилася 1891 року. Пропагаторка українських руханкових дружин. Написала підручник ігор і забав для дітей.

РУДНИЦЬКА МИЛЕНА. Сестра композитора Ант. Рудницького, народилася в Галичині 1892 року. По фаху учителька. В часах перед війною — посолка до польського сойму й Голова Союзу Українок у Львові. Виступала не раз в обороні прав українства і на міжнародній арені, у Лізі Націй.

СТЕПАНІВ ОЛЕНА. Родилася в Галичині, 1892 року. Приймала участь у довоєнному галицькому Січовому руху. З проголошенням австро-російської війни вступила до Українського Стрілецького Легіону, де й здобула рангу хорунжого. Роки 1915-16 провела у російському полоні в Туркестані. 1917 року через Фінляндію й Швецію повернула у Галичину. В нашу визвольну війну здобула рангу четаря. Замужем за полковником

Київських Січових Стрільців, Романом Дашкевичем. Написала спогади „Напередодні великих подій" та про свою подорож з Туркестану. Діяльна членка жіночих організацій.

ДМИТЕРКО ГАННА. Десятник Українських Січових Стрільців, селянка з походження, народилася 1893 року. Всю минувшу війну провела на фронті і брала участь в боях нарівні з муж чинами. В Українській Галицькій Армії служила в інтендатурі. Що сталося з нею по нашій програній — нічого невідомо; правдоподібно згинула від тифу.

БАРАНОВА БЛЯНКА. Походить з Гаврисевичів, народилася 1896 року. Організаторка галицького українського жіноцтва й голова української секції Ліги Мира і Свободи. Відома журналістка. В роках істнування Західно Української Народної Республики — членка Державної Ради.

ВІРА БАБЕНКО

Мало що до недавна знав наш загал про Віру Бабенко, звязкового українських повстанчих штабів і післанця Окружного Повстанчого Штабу Катеринославщини до Українського Уряду на еміграції. Родилася вона при кінці вересня 1902 року в селі Веселих Тернях. Криворіжського повіту, в заможній селянській родині. Батьки її, Іван і Марія Бабенки, були національно свідомими людьми; батько приймав активну участь у національно просвітному русі ще від 1900 років. У війну 1914-18 років перебував на фронтах. Повернувши до дому — одним з перших визнав себе українцем, давав пожертви на удержання української ґімназії в селі, впливав на селян підтримувати свою національну владу. По проголошенні війни Московщиною — Бабенко у великій мірі спричинився до сформовання сотні добровольців з молоді села, першої залоги панцирного потягу „Україна". Розстріляний червоними у січні або лютому 1920 року.

Ясно, що у добрих українців такою ж була і дочка, їх одинока дитина. Дівчина вчилася у ґімназії, мабуть у Катеринославі, але — як лиш відкрито у селі українську ґімназію — вчилася у Веселих Тернях. Друга окупація Криворіжжя большевиками застала її вже у восьмім відділі.

По відступі і інтернації українських армій поляками, у Східній Україні почалася консолідація повстанських сил. Почин дав лікар, доктор Павло Галієв, зукраїнщений серб, що обєднав повстанчі відділи Катеринославщини. За його прикладом пішли інші українські провінції, а врешті утворився Головний Повстанчий Штаб у Києві, з осідком у Школі Червоних Старшин. Україну поділено на 13 повстанчих округів. Вся праця провадилася, розуміється, нелегально. Галієв радив почати повстання власними силами, однак Головний Штаб не наважувався; шукав звязків з урядом на еміграції, але всі посланці в дорозі гинули. Тим часом Головний Повстанчий Штаб викрито й розстріляно. Другий штаб, з недобитків першого, вже не міг розвинути такої широкої діяльности, та й істнував не довго.

Український уряд також підготовляв повстання. У Львові провадив організаційну працю знаний генерал Ю. Тютюнник. Конспірація не дотримувалася, тож червоні, від своїх агентів у штабі Тютюнника та в окруженні Головного Отамана С. В. Петлюри, про всі заходи завчасу довідувалися. На весні 1921 року червоні розмістили по селах три четвертини своеї армії. На Правобережжі лише стояло зверх 200 червоних частин усіх родів зброї. Ясно, що в такому стані повстання було неможливе. Доктор Галієв, по пораді з поокремими повстанчими отаманами, рішив звязатися з урядом на еміграції, щоб визначити день загального повстання тоді, коли українська армія поведе наступ зза кордону.

Навязати звязки з урядом взялася Віра Бабенко. Щасливо пробралася закордон, через два ще не зліквідовані фронти, дісталася до осідку Українського Уряду в Тарнові (Зах. Галичині), бачилася з Головним Отаманом і генералом Тютюнником... Був призначений і день повстання, 14 серпня, на свято Маковеїв, але... Найшлися в окруженні Тютюнника і Петлюри сотник Заярний і представник залізничників в уряді, Петро Жидківський, якому Петлюра особливо довіряв. Заярного викрито і зліквідовано при переході кордону, а Жидківський, — за В. Бабенко слідом — випросився у Головного Отамана ніби на повстання, а в дійсности захопив усі передані Вірою документи й просто поїхав у Київ, до так званого „Всеукраїнського” Чека. Обіхав з відділами чека все Правобережжа і всіх, що

чим будь до повстання були причасні — нещадно вистріляно. За один лише серпень 1921 року згинуло 70 тисяч українських повстанців завдяки Жидківському.

Повернувши з далекої подорожі, Віра Бабенко підчас наради повстанчого штабу Катеринславщини була захоплена червоними, з 62 провідниками одночасно. Менш знаних провідників розстріляно негайно по схопленні, а доктора Галієва й Віру Бабенко, поранених, вивезено до Катеринослава. Мучено їх на допитах жахливим способом. Пізнавати Віру прибув Жидківський. Обом, і Вірі і Галієву пропоновано за зраду поважні суми гроша і гарантовано виїзд закордон. Коли ж вязні не хотіли навіть говорити, то Галієва привязано до стовпа й допитувачі цілковито його зрешетили стрілами, аж побачили, що стріляють у трупа. Віру Бабенко повішено за шию так, що витягнуті пальці ніг могли досягнути долівки казамату. Не мігши ніякими жорстокостями видобути зізнань, чекісти підложили їй під ноги приспособлену до жаріння електрикою залізну плиту. Коли та плита розжарілася, ноги Віри Бабенко почало пекти, і вона задушилася. Сталось це 7 вересня 1921 року. Похована з Галієвим разом десь на Катеринославських пустарях. (Ширші відомости про Віру Бабенко у повісти автора книжки „За Волю України").

МАРУСЯ ТАРАСЕНКО

Віра Бабенко була дочкою українського села. Друга визначна патріотка, що віддала життя за Україну — дочка Києва. Нею є також молоденька дівчина, Маруся Тарасенко.

Батько Марусі, Іван Васильевич Тарасенко свого часу був обраний делегатом до Державної Думи. По революції й окупованні України большевиками, доложив багато праці над відродженням Української Автокефальної Православної Церкви; на Соборі його обрано секретарем Всеукраїнської Церковної Ради. На тому становищі перебув І. В. Тарасенко до часу, коли замінив його сумної памяти епископ Марко Грушевський.

Маруся Тарасенко родилася 1903 року. Вчилася зпочатку у російський ґімназії, де й набула собі імя протестантки і небезпечної „мазепинки" - революціонерки. Особливо бунтувалася

проти формальної побожности і одноманітного убору учениць.

В початках революційної доби в Україні Маруся Тарасенко першою залишила російську ґімназію, перейшовши до новововідкритої української дівочої ґімназії у Києві. Однак дальші події науку перервали. У тих подіях брав близьку участь батько Марусі, — був у комісії, що переговорювала з аліянтськими комісарами про визнання України незалежною державою. Дійшло вже було до того, що аліянти призначили своїх представників при Українському уряді: Франція — генерала Табуї, Англія — Піктона Багге і Румунія — генерала Кодреану. Ціною визнання аліянти поставили вимогу продовження війни. Цього при тогочасній анархії Україна виконати не могла, тому і з переговорів нічого не вийшло, а Україна заключила мир з Центральними державами та Туреччиною.

Свою діяльність розпочала Маруся Тарасенко ледви 17-літньою дівчиною, в початку 1921 року. То під виглядом мішочниці, — що йде в село міняти річи на харчі — то біженки, вона обійшла все відай Правобережжа й установила звязки між повстанчими штабами й Головним Штабом у Київі, вже третим з черги. Зосібна удержувала сталий звязок з VIII повстанчим округом, що складався з Таращанщини, Уманщини, та Липовеччини. З викриттям і ліквідацією більшої частини повстанчих груп Маруся Тарасенко жила безвиїздно в Київі, при матері. Однак Чека у звязках з повстанцями її підозрівало. Весною, 1923 р. підослано до Тарасенків обідраного хлопця. Хлопчак назвав себе висланцем українського уряду зза кордону, а що був добре поінформований у справах повстання, то йому повірили. Накормили й загріли як доброго... Дали кожух і чоботи на дорогу. А він, тимчасом, оказався агентом Чеки. По його вказівках арештовано Тарасенків та ще з 60 видатніших українців, що хоч може й не всі були у звязках з повстанцями, але й не запобігали ласки радянської влади. Всіх їх порозстрілювано, 27 серня 1923 року, між ними і Марусю Тарасенко.

Повстанчих звязкових, дівчат і жінок, було багато більше. Належали вони до всіх верств українського народу — селян, міщан, дочок духовних і старої шляхти. Учасники повстань пишуть про багатьох з них, та ми не знаємо навіть яка доля ту чи іншу дівчину чи жінку зустрінула. Тож і писати про них щось

більше не можна. Можна писати лише про вже погинувших, яким ніяка влада вже не пошкодить. Та й про них можна небагато написати. Поміж повстанцями, як колись між Запоріжцями, вживалося прибраних імен і допитуватись дійсного імени, чи місця походження — вважалося трохи не провокацією. Навіть щирі товариші не виявляли свого імени один другому, бо ж ніхто не був гарантований, що попавши в Чека товариша не виявить. А Чека вміло видобувати зізнання ще краще від давної святої Інквізиції. Людина приходила, називала себе яким будь іменем і на тому ставало. Та ж сама неписана повстанська етика відносилася й до розвідчиць, дівчат чи жінок. З них хоч дещо відоме про Тетяну Шевченко, (здається внука Тараса від його братів), що її розстріляно 1922 року (у 1918 році розстріляно провідника Звенігородського повстання проти німців і гетьмана, сотника-летуна царських часів, Левка Шевченка, також Тарасового внука від його брата Микити). Далі знані Катерина й Ольга К. (мабуть сестри Климовські), що погинули в бою, опізнані якимось повстанцем-провокатором й відстрілюючися від кінної сотні Чека. Дочка генерала царської служби, Марія К. бувала не раз у большевицьких штабах. А скільки їх погинуло безіменних, скільки замучено, а може й дотепер мучиться по підваллях ГПУ — не довідаємось мабуть ніколи. Не один десяток тисяч нашого жіноцтва вивезено червоною владою на Соловки, в Східню Сибір та Туркестан і там погинули на непосильній праці; немало виморено й голодом штучно витвореним з метою фізичного винищення українства... Але й про них брак хоч яких будь вісток.

МАРІЯ СОКОЛОВСЬКА

Коли уважно студіюватимем матеріяли по історії нашої визвольної боротьби, то прийдемо до переконання, що у нашій програній завинили у першу чергу ми самі, а щойно по нас наші сусіди. У програній нашій винен і загал, і наші уряди — Центральної Ради, Гетьманський, Директорії і УНР. Центральна Рада відхилила пропозиції визначних військових діячів російських, які бралися створити велику Українську Армію. Відхилила, бо боялася, щоб котрийсь з загально люблених вій-

ськом високих командантів не відобрав у Ц. Ради влади. Наслідок того — запрошення чужих, австро-німецьких військ, що большевиків, правда, прогнали, але й самі не гірше большевиків впеклися населенню. Гетьманський уряд надто оглядався на союзників, творив частини для боротьби за Росію, а коли творив ніби то українські частини, то такого типу, як сумної слави Лубенські Гайдамаки генерала Шильбаха-Литовцева, від опіки яких населення тужливо почало поглядати на схід, сумуючи за червоними московськими товаришами. Та й Директорія, чи УНР не знали на яку ступити... Виною всіх наших урядів є те, що ні один з них не проголосив національної війни проти Московщини. Воюючи лише з червоною Московщиною, а білу навіть підтримуючи, наші уряди надали українсько-московській війні характеру війни класової, війни з большевиками, — партією, яка була досить впливовою й серед української бідноти.

На цю недоречність звертали увагу урядів кращі наші військові команданти. Але їх голоси зісталися „голосом вопіючого в пустелі". Боєві українські частини уряди розформовували за „большевизм" (а ті частини якраз большевиків і громили, та домагалися війни також з білими й при нагоді їм так само свого не попускали). Дійшло до того, що власне ті частини потворили союзні полки з національних меншостей, як, приміміром татарські кінні чамбули і турецький курінь, сформовані при Гордієнквському кінному полку. Така конструктивна діяльність українських частин була невигідною російському начальству Української Держави, тож їх розформовано.

Розформовані українськими урядами українські частини стали кадрами для повстанчої акції. Не обходилося й без провокацій урядових чинників проти командантів, — приміром — на місце запідозреного в повстанчій акції начальника штабу 12-ї української дивізії, генерального штабу полковника Всеволода Петрова (організатор і командант Гордієнківського кінного полку), призначено москаля, полковника Василя Петрова, у надії, що повстанчі проводирі, з якими Всеволод Петрів був у тісних звязках на заміні не похопляться, ну й виявлять усі свої пляни і склад повстанчих відділів. А тоді настала б кривава розправа. Таких, чи подібних провокацій допускався кожний наш уряд.

Повстанчих отаманів було в Україні дуже багато. Піднималися повстання проти всіх урядів часів 1917-20 років. Так, повстали Вареник і Бас проти Ц. Ради: Бас трохи пізніще визнав її й прилучився до українських військ, а Вареник перейшов на сторону большевиків. Проти гетьманського уряду не раз зривалися повстання в усіх українських провінціях. Зривалися вони й проти Директорії. З тих отаманів значнійші — Зелений, (властиво Данило Терпило), Ромашко, кілька Чорних, Заболотний, Шинкар і багато інших. Частина з них приєдналась до Українського Республиканського Уряду, а частина перейшла до червоної Москви. Належить згадати, що Ів. Богуна й Ів. Гонти бригади червоної Таращанської дивізії зформовані як українське військо Центральної Ради і в часах гетьманату були змушені з боями видійти на большевицький бік. Інша справа, що там дивізію поповнено тамбовцями та казанськими татарами і впоєно їм, що бригади тому зовуться Богунівською й Гонтівською, бо то були у 1905 році в Таращанщині такі революціонери, — товариш Богунов і тов. Гонтин...

Найбільше повстань було однак проти червоної й білої Москви. Серед повстанчих отаманів тих часів побіч ріжних Ангелів, Сатанів, Грізних і Лютих, фигурують такі імена, як Зелений, пять братів Чучупаків,, Деркач, Зарудний, Заболотний, Голуб, Кобець, Струк, Орлик, Головацький, Довгобородий. На ряду з мужчинами повстанчими отаманами були й дівчата. Всім знана анархістка, отаман Маруся Никифорова, що оперувала переважно в Україні... З провідниць національних наших повстанчих відділів знані — Орлиця, Ластівка та Марія Соколовська. Перші обі оперували на Лівобережжі і швидко погинули. Тим то не знаємо навіть дійсних їх імен. Марія Соколовська, з братом, сотником Ю. Соколовським оперувала в Радомишльщині, коло Київа, мабуть у своїх родинних місцях.

По смерти брата Марія Соколовська керувала відділом сама. Погнало її на боротьбу з червоними вбивство її батьків і малолітних братів і сестри. Відзначалася смілістю й суворістю, що не завжди йдуть у парі. Початок її повстанчої діяльности припадає ще на часи походу Українських Армій на Київ. Потім, у союзі з отаманом, полковником Орликом, аж до походу у листопаді 1921 року, що закінчився кривавим Базаром. Команду-

ючий Гусятинською групою, полковник Сергій Чорний, відступаючи по розгромі Тютюнника закордон — умовляв Орлика й Соколовську прилучитися до його відділу, тим більше, що повстання було вже безвороття програне. Обоє відмовились — сказали, що поляжуть на своїй землі, зо зброєю в руках, а у Польщу на поневірку й пониження не підуть. В останнє допомогли відділові полковника Чорного тим, що розпочали бій з червоною дивізією кінноти, яка перемучений безустанним походом відділ Чорного вже наздігнала; відтягнули ту дивізію на себе й тим дали полковникові Чорному змогу вивезти закордон навіть всіх поранених. У тому бою, 20 листопада 1921 року, обоє вони мабуть і погинули. Треба зазначити, що полковник Орлик і М. Соколовська відай були найідейнішими з усіх наших повстанчих отаманів. Вже самий їх останній бій пригадує слова Євангелія „Більшої любови ніхто не має, як той, що життя своє положить за друзів своїх"... Бо ж були й такі наші повстанчі отамани, що перейшли на службу просто до Всеукраїнського Чека...

Друга Соколовська, Софія, дочка Чернігівського судді, також визначалася ідейністю, хоч і з іншої сторони. Ледві 17-літною ґімназисткою вона захопилася большевизмом й підчас навали Муравєва-Коцюбинського на Україну її обрано головою Чернигівського ревкому. Червоногвардійці лаштувалися справити населенню Чернигова криваву лазню, на взірець Київської різні (10-28 лютого 1918 року у Києві вимордовано коло пять тисяч переважно мужського населення, без найменшої провини). Своєю рішучою поставою Софія Соколовська вбивств не допустила, так що ні одної людини не було „зліквідовано".. Однак при відступі муравєвських банд і сама Соколовська безслідно зникла. Мабуть її замордовано червоногвардійцями при відвороті власне за оборону чернигівського населення.

ЗНАЧНІШІ УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧКИ XIX Й XX СТОЛІТЬ

Поруч з мужчинами піднесенням національної культури займалося й жіноцтво, у першу чергу наші письменниці. Не всі однак письменниці приймали активну участь у громадському житті, так як і не всі діячки були письменницями, чи поетесами.

Причин тої неактивности належить шукати в самому успосібленні письменників.

Про діяльність старших наших письменниць вже говорилося. Працювали вони так, як дозволяли обставини й суворі розпорядки самодержавного режіму. Та всеж, дуже часто урядові приписи не додержувалися і з тої причини наші письменниці і мисткині мандрували в тюрму. Більша діяльність нашого жіноцтва розвинулася головно на тлі допомоги жертвам війни. Були однак случаї, що наші діячки, особливо з поміщицьких родин робили великі неприємности жандарським сатрапам на Україні, як приміром вдіяла письменниця Вал. О'Коннор- Вілінська, що завжди атакувала жандармського генерала Новицького, назвавшись нареченою увязненого українського діяча, доктора Івана Липи (батько сучасного поета Юрія Липи), — до речи, зроду його не бачивши — й зуміла добитися його звільнення.

До старших українських діячок належать дружини та дочки всіх відай наших провідних людей, хоч їх діяльність одною мірою міряти й неможливо. Їхня діяльність у великій мірі залежала від успособлення, матеріяльних умов та ставлення до українства російського уряду. Зо значніших старших діячок треба згадати першу жінку проф. Володимира Антоновича, Варвару Іванівну, її сестру Ганну (замужем за професором Кістяківським), та дочку Олену (замужем за французським інжінером Геркеном, умерла у Римі, 1919 року). Дочка Карпенка-Карого, Ірина Тобилевич, Ольга Дорошенко, Марія Чередниченко, небога магната Василя Тарнавського, внука українського історика — німця з походження — генерала Ріґельмана, Любов Миколаївна Шелухина, (дружина українського діяча Ол. Як. Шелухина) займалися освітною діяльністю. Далі, небога проф. Антоновича, Христина Іванівна Вовк, дружина еміґранта, Хведора Вовка, хоч нераз гірко бідувала, навіть часто з дітьми не мала чого їсти, всеж заслужилася в українському культурно-національному русі. Її приятелька, Августина Верещинська (псевдонім Марія Максименко), полька з походження, одна з послідовниць Антоновича та Рильського-батька, виз началася добродійністю, крім того працювала і у літературній ділянці. Письменниця Наталія Королева, була сестрою жаліб-

ницею й була поранена; належала до поступових українських організацій. Професор Петро Пелехин з дружиною Марією пожертвували на українські інституції в Галичині 45 тисяч рублів. Дружина А. Ніковського, Наталія Хрісто, з походження грекиня, своєю діяльністю давала добрий приклад не одній українці. Такий же приклад давала друга грекиня, О. Комарецька, за своє українство розстріляна большевиками разом з шістьома українськими кооператорками, молодими дівчатами, 1918 року в Одесі. Дочки Драгоманова, Лідія і друга, що вийшла замуж за галицького маляра Івана Труша, визначалися діяльністю на громадському полі. Належить згадати і дружину Василя Симірненка, Софію Івановну Альбрант, знану з своєї добродійности. (До речі, С. І. Альбрант приходиться тіткою нашому діячеві й письменникові Волод. Леонтовичу, і так само тіткою одіозному проводиреві російських чорносотенців, бесарабському поповичу Вол. Пурішкевичу).

Далі до визначних наших діячок належать Віра Олександрівна Матушевська, лікарка земської больниці у Боярці під Києвом, дружина одного з кращих редакторів київської „Ради" Федора Матушевського. Між іншим вона утримувала своїми засобами старого й хворого нашого письменника, Володимира Самійленка, після його повернення з еміграції аж до смерти і своїм коштом поховала. Дружина Самійленка, Ольга Степанівна та дочки, Олена й Галя гірко бідували на еміграції в Галичині. З Києва пішо дісталися були до Камянця, але так само пішо втікали від шиканів і дорікань декого з галицької еліти до Києва. Галицька молодь писала у справі помочи Самійленкам навіть до наших багатих запомогових і політичних організацій в Злуч. Державах і Канаді (писав Мих. Обідний), але патріотична еміграція Обідному навіть не відповіла. Дочки Самійленка повмирали на сухоти 1924 року, без найменшої заопіки.

Багато праці в діло піднесення народу на вищий культурний ступінь вложили Ол. Стешенкова, Н. Шаверківна, Кат. Сулімовська, Віра Юстинівна Коцюбинська, Ол. Яновська, Ольга Андрієвська, Марія Виноградова, М. Семіградова, В. Завадська й сотки інших наших жінок. Про них однак неможливо здобути докладніщих вісток, зокрема з причин політичного характеру,

бож залишилися вони у державі, звідки які будь вістки дуже скупо діставалися в світ.

Розвій діяльности нашого жіноцтва особливо поширився у Східній Україні у часі Першої Світової Війни. Виявлявся головно у помочі жертвам війни, втікачам і особливо галицьким закладникам, що їх вивозили в Росію відступаючі з Галичини російські війська. За закладників забирали москалі виключно нашу духовну й світську інтелігенцію і свідоміше селянство. Вивозили в Росію галичан і раніше. Священиків, напр., вивозили за те, що не хотіли навернутись на „казьонне" російське православя, з метою обсадити парохії вивезених російськими „чорними воронами" — як писав українець, епископ Красноярський Никон, якого примушено за оборону галичан епископського сану зректися. А світську інтелігенцію вивозили за „мазепинство"; селян за те ж мазепинство та приналежність до Січей. Проїхало їх через Київ на Сибір, в північну й східню Московщину десятки тисяч, на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким й такими діячами, як др. Степан Федак, К. Паньківський, або письменниця Константина Малицька. Заходами Товариства Українських Поступовців галицьких закладників перебирано з пересильної тюрми до спеціяльно спорядженого українськими товариствами і на свої засоби утримуваного Федорівського арештного дому в Київі, „першої офіційної української інституції", — як жартували наші діячі.

З доручення ТУП, чи властивіще Комітету помочі жертвам війни у Південній Росії письменниця Наталія Романович-Ткаченко обїздила окуповану російськими військами Галичину й Буковину, вишукуючи малих сиріт, головно селянських дітей, та приміщуючи їх по діточих захоронках. Також грубі тисячі зібрали українці на поміч галицькому населенню. Згадати, що лиш одноразово професором Д. Дорошенком, — тоді уповажненим Союзу Земств і Міст — роздано галицькому населенню 15 тисяч пар взуття, чобіт та черевиків. Письменниця Людмила Старицька-Черняхівська обіхала Сибір і Туркестан, вишукувала вивезених з Галичини свідоміщих українців і багатьох знайшла у страшних умовах у оселях тайги, напів здичавілих. Взагалі, у часах війни східні українці бодай частинно зменшували терпіння західних братів, помагаючи їм по змозі.

В діло допомоги найбільше вложили праці Л. М. Шульгина, її дочка, Н. Шульгина-Іщук, Наталія Мих. Дорошенко, Л. Яновська, М. І. Іщуківна, З. О. Мирна, М. П. Бухневич, М. Кучма, Марія Сильв. Грушевська, Ол. Пчілка, О'Коннор-Вілінська... Допомогова праця не огряничувалася самим Києвом, а провадилася скрізь, вздовж сумного шляху галицьких засланців.

У нашу пору події 1914-15 років повторилися. Червона російська влада, окупувавши Галичину, також вивезла у Східну Сибір та Туркестан десятки тисяч галицького населення. З заслання були вістки від двох визначних західних українок, Д. Старосольської та Ганни Рубчакової.

Зо значніших діячок Західної України належить згадати Л. Червинську, Мелянію Бордун (також визначна поетка), Галю Мазуренко (поетка, правдоподібно емігрантка з Східної України), Олену Верчанівську, В. Курчинську, М. Струтинську, сестер Михайла й Анни Павликів, — Олену й Катерину, Олену Охримовичівну, Ірину Січинську, Евгенію Макарушко, Стефанію Савицьку, Марію й Ольгу Федак, Олену Федак-Шепаровичеву, Марію Бачинську-Донцову, І. Пеленську, Марію Левицьку, Лідію Садовську, Олену Захаріясевич, Мирославу Мандзюкову, Ір. Ґорґула, Іванну Приймову, Ірину Павликовську, Йосифу Заклинську, Ольгу Ліщинську, Неонилю Селезінко, Д-ра Харитину Кононенко, Од. Дзерович, Оксану Лемех, С. Ракову, Ір. Бонковську, Ір. Прісневську, Ст. Нагорну, С. Паковську, Ір. Пежанську, Ірину Гладку, Аглаю Федорович, Олену Сірецьку, Ірину Волошину, М. Бращайко, Софію Максимович, Франку Стахову, Іванну Блажкевич. Всі ці жінки приймають діяльну участь в жіночому русі Західних Українських земель і Чехословаччини. Певно, знайшлося б ще значне число більших чи менших діячок, однак підсумки їх діяльности належать ще до будуччини. Немало діячок Зах. України перебувало по тюрмах. Відомо з процесів УВО багато жіночих імен, однак про них не знаємо нічого певного. Були такі, як Гнатківська, безсумнівно визначна патріотка-українка, засуджена у Варшавському процесі, але була і М. Ковалюківна, також щира українка-патріотка, член УВО, вбита своїми ж співпартійцями за те, що обстоювала принцип непідлеглости організації проводові ззакордону.

В часах першої війни, внаслідок всяких окупацій та евакуа-

цій, жіночий рух в Галичині був занепав. Перші роки по війні, як і в часах нашої війни з Польщею, українське галицьке жіноцтво звертало всю свою увагу на поміч раненим в боях, інвалідам та цивільним жертвам воєнних подій. З окупацією Галичини поляками та гуманітарна діяльність поширилася й на українських політичних вязнів та полонених по таборах. Щойно коли обставини сяк так унормувалися, жіноцтво змогло перейти до своєї властивої діяльности і праці над розвоєм організації, поскільки не перешкоджувала тій праці польська влада.

Стан Українських Жіночих Організацій за 50-ліття від початку жіночого руху, згідно з даними Конгресу Українського Жіноцтва у Станіславові, 1934 року, наступний: В Галичині 67 відділів та коло 500 жіночих кружків і 11 жіночих товариств з спеціяльними завданнями. На Волині й Поліссі 27 відділів, чотирі відділи на Буковині, два на Закарпатті і по два в Чехії та Австрії. На Конгресі заснувано Всеукраїнський Жіночий Союз, у склад якого увійшли також 62 відділи Союзу Українок Америки та 125 відділів Союзу Українок Канади.

У 1938 році польська влада Союз Українок часово розвязала. Створено тоді було Дружину Княгині Ольги, що проіснувала до теперішної війни.

В Галичині побіч Союзу Українок утворено було Союз Українських Працюючих Жінок, що існували переважно по селах. У 1937 році на краєвому зїзді заступлено було 72 відділи організації.

В Радянській Україні жіночого руху на західно-европейський зразок — не існує; нема там і жіночих українських організацій, які очевидно радянцями вважаються буржуазним пережитком.

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО НА АМЕРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

Українське національне життя на американському континенті, хоч вже начислює зверх півсотки років, не може однак мірятись одною мірою, чи прирівнюватись до життя на українських землях. Це, зрештою і зрозуміле. Бо ж ми тут лише галузки відрубані долею від стовбура і пересаджені на новій землі, в нові, незвичні нам умови, яких — треба признатися — ми використати не зуміли. Попавши в краї необмеженої майже волі і можливостей, українці на американському континенті завзялися вщеплювати на новому грунті всі наші і наших дідів гріхи й недогляди, сліпо їх наслідували. Творили у першу чергу співзвучні залишеним на рідних землях політичні групи, засновували запомогові організації, кооперативні спілки, але... Завжди доїздила нам кінця наша незгода, недисциплінованість, доїздить вона і тут... Хто слідив за нашою національною діяльністю протягом хочби останних десятьох років, той може ствердити, що вславляємося ми у першу чергу коштовними процесами. Натворили були всього, — однак ріжні кооперації опинилися в приватних руках; запомогові наші організації більше гроша витрачують на суди і оплату адвокатів, чим на добрі і корисні для загалу справи; по організаціях переважно „свої люди", що ревно дбають, аби кого з „чужих", борони Боже, не допустити. Груп натворено з пів сотки і кожна з них ледви дише, хоч кожна бомбастично твердить, що вона єдина обєднує більшу частину українського загалу. Ледви дишуть і пресові органи тих організацій. Вони могли бути добре ситуованими, наколи б умовини з початків склалися були інакше. А так, загал вже не раз спроневірено деякими спритними одиницями, тож він і до найбільш щирих і чесних задумів ставиться з певного роду упередженням і недовіррям.

Старші наші групи й пресові органи мають за собою значні заслуги в культурно - національній ділянці. Того на жаль не можна сказати про молодші групи. Коли старші творено у пер-

шу чергу для того, щоб поширити між загалом національну свідомість і щойно по тому і матеріяльна сторона справи відогравала ролю, то молодші групи творилися мабуть виключно на засаді „політики шлунку", зручно прикритої бомбастичними гаслами про боротьбу за волю нещасливої України. Тимчасом теперіщна війна показала вартість тих гасел і вартість деяких груп, що їх речники дописалися вже до степеня, межуючого з браком навіть примитивного національного сумління. Війна заставила переоцінювати наші групові цінности, і понижувати те, що пару ще літ тому їми вважалося за святощі.

Українські організації можна поділити на кілька категорій. Важніші з них — Союз Українців Самостійників, Українське Національне Обєднання, Союз Гетьманців Державників, Братство Українців Католиків, Українське Православне Брацтво, та кілька організацій запомогових. Це в Канаді, а в Злучених Державах майже виключно Запомогові союзи — Національний, Народний, Робітничий та Провидіння і слабенька політична організація Державного Відродження України. В Канаді кожна з вичислених організацій включує в собі автономні секції, — Жіночі товариства й відділи Молоді, — з власними Центрами. З них найповажніша — Союз Українок Канади, при Союзі Українців Самостійників, що начислює 125 відділів; заснований в час українського Народного Зїзду, 1926 року, і Організація Українок Канади при Українському Національному Обєднанні, заснована 1934 року. Остання під цю пору не проявляє якоїсь особлившої діяльности.

В Злуч. Державах поважною Жіночою організацією є Союз Українок Америки. Початок українського жіночого руху в Зл. Державах сягає ще кінця 19-го століття, — тоді створено локальне товариство, Сестрицтво св. Ольги. У 1918 році на короткий час повстав був Союз Українських Жінок в Чикаго. До заснування Союзу Українок причинилась делегатка на Конгрес Міжнародної Жіночої Ради в Вашингтоні, Ганна Чикаленко-Келлер, дочка нашого визначного діяча й мецената, у 1925 році. Існувала також організація Жіночих Січей. Як це у нас практикується, між обома організаціями не було „дипломатичних взаємин". Останного десятиліття створено ще одну жіночу організацію при ОДВУ, Український Червоний Хрест. Ця неве-

лика група завдяки непорозумінням з Американським Червоним Хрестом, — у склад якого входила як українська секція, — прийняла назву Український Золотий Хрест. Діяльности вона майже не проявляє, тим більше, що й ОДВУ, з причин війни майже ліквидувало свою діяльність. Існують в Зл. Державах менші жіночі організації, відай ще у стадії творення. Здається є також українська секція при Американському Червоному Хресті (з рамені Союзу Українок).

Жіночий рух останними часами поширився й на Бразилію та Аргентину. Від початку 1938 року в Прудентополі, Бразилія, завязався Самоосвітний Жіночий гурток під проводом Евдокії Матвійко. Однак нові закони Бразилії чужинецькі організації заборонили, тож гурток мусив розвязатись.

Багато можна писати про працю організацій, як у цілости, так і поокремих її членів чи членок. І цікаве явище: перед у організаційній праці ведуть жінки з простолюддя. Вони є більш відданими, щирими і, сказав би, менш зарозумілими. Так звані інтелігентки, що набули якусь шкільну освіту, за рідкими виключеннями йдуть у організацію мабуть не для праці, а щоб наказувати й командувати, все бути на першому місці. Правда, у давнині Юлій Цезар казав, що „багато краще бути першим у своїй оселі, чим другим у Римі", Але Юлій Цезар був геніяльною людиною тай вибився на перше місце не в Римі тільки, а й у цілому світі. У нас же того високо шляхетного змагу нема, тож і деякі представниці нашого жіноцтва руководяться самолюбними амбиціямі та загумінковою дрібязковістю. Буває часом, що через суперечку за центральне місце на світлині розлітаються товариства. А таких причин до суперечок надибуємо на кожному кроці... Це гірка правда, хоч вона нашому жіноцтву не подобатиметься. Безперечно, й серед інтелігенток трапляються щирі й ідейні працівниці на національному полі, але, на жаль у меншости. Більшість наших інтелігенток навіть мало що читає, а коли вже й читає, то брукову літературу в англійській мові. Велика кількість, особливо в Злуч. Державах не знає навіть української мови.

Громадська праця нашого жіноцтва на американському континенті поділюється на кілька категорій — гуманітарну, освітно-виховавчу, організаційну, в масштабі цілої організації в

країні, де дана організація провадить свою діяльність і організаційну-локальну — в свойму відділі чи гуртку. Гуманітарна діяльність нашого жіноцтва проявлялася головно в матеріяльній помочі Рідному краєві, як поміч голодуючим, інвалідам української війни, політ. вязням, Рідній Школі та провадженні акції проти переслідувань і утисків українства окупаційними владами держав, між якими Україну після Версайського договору поділено. Освітна праця та організаційна в суті ведуть до одної мети — піднесення жіноцтва на вищий культурний рівень і його національне освідомлення. Організ. локальна праця — відай з усіх категорій найтяжча; включає часом чорну працю по переведенні усяких імпрез, принять і офіційних свят, а спадає на плечи виключно членок з простолюддя. І треба признати, що наші жіночі організації утримуються працею рядового жіноцтва, бо інтелігенція чорної праці недолюблює. Є вийнятки, але вийнятки підкреслюють лише загально прийняте правило, нашої інтелігенції — підрядною працею в організації гребувати. Таким відношенням вона, зрозуміло, розвою організацій не спричинює, радше навпаки.....

Провідну ролю в організованому українському жіночому русі Злуч. Держав від самих початків заснування Союзу Українок відграють Олена Добуш-Лотоцька, Юлія Шустакевич, Юлія Яремова, доктор Неониля Пелехович (замужня Гайворонська), Кат. Шутак. Після Першого Українського Жіночого Конгресу у 1932 році організація зросла чисельно і якістно. До значніших діячок, крім вже згаданих, належать: Анастазія Вагнер, А. Лятишевська, Марія Мичук, С. Гупало, Е. Угорчак, Д. Маційовська, М. Петренко, Ан. Рибакова, Ст. Абрагамовська, Марія Бек, С. Галичин, М. Гребінецька, Ірина Козаченко, К. Стефович, Ол. Штогрин, П. Дембицька, Ю. Пищак, М. Бринь, К. Ділай, А. Кізима, А. Колтунова, С. Микитка, О. Мудрик, Костецька, Бодакова, Ст. Ковбаснюк, О. Конін, Марія Марусевич, П. Бенцаль, М. Вагнер, А. Бойко, М. Топоровська, Ст. Цимбаліст, Т. Шандак, Анна Стецько, Анна Ганиш, Анаст. Білоус Наст. Королишин та з сотка менш значних провідних працівниць по відділах. Встановити хочаб імена їх всіх для автора неможливо. По друге — можна поіменувати менш значних а проминути більш активних і тим самим причинити тим активнійшим незаслуже-

ну коли й не кривду, то всеж велике, зовсім слушне, огірчення.

Серед канадійського жіноцтва перше місце належиться вже помершій Анні Йонкер, дружині доктора Г. Йонкера, мабуть ісляндця з походження. Визначалася вона на так працею по українських жіночих товариствах, як значними на наші обставини пожертвами на Рідний край і тутешні культурно-національні потреби. Далі, провідні становища в жіночих організаціях займали чи займають під цю пору Сав. Стечишин, Марія Ткачук, Ан. Рюрик, Ан. Янда, Ганна Романчич, А. Токарик, Ф. Косарева, С. Бубнюкова, А. Павличенко й велика кількість інших, менш знаних, хоч може й більше праці на народній ниві відданих українських жінок з простолюддя, то б то таких, що не мають офіційної освіти, а набували знання самотужки.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА АМЕРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ В ЛІТЕРАТУРІ Й ЖУРНАЛІСТИЦІ

Як і взагалі, так і до української літератури на американському континенті треба бути дуже зглядним. Начислюється тут до сотки наших літератів і літераток. Та коли б міряти їх критичною мірою, то треба сумніватися, чи хоч десяток з тої сотні по паде до історії української літератури. Письменниками таку велику кількість людей іменували наші політичні групи й пресові органи. Кожна група має своїх письменників, а їх співтоваваришів по перу з засади не визнає. З такими письменниками виходять частенько цілі комедії: напише „письменник" оповідання чи вірш, читач читає й дивується, що оповідання читав десь раніше, а вірш то й напамять знає з діточих ще літ... Ну, тай кланяється з пошаною, пізнавши твір давнішого визначного письменника чи письменниці. На щастя такі „письменники" швидко пізнають, що на письменстві матеріяльної фортуни не придбають, тож беруться до іншої праці. Дійсних письменників, що групковість переросли і працюють без надій „зробити бізнес" мало, не набереться й десятка. І на кожного з них виливається немало помий при всякій слушній і не слушній нагоді.

З жінок авторок у Канаді заслуговують на увагу: Катря Новосад — вже роки пише гарні коротенькі оповідання й безпретензійні, часом дуже змістовні вірші; Марія Адамовська-Тка-

чук — вірші й статті на виховавчі теми; Наталка Л. Когуська написала невелику повість „В полеті до волі”, оповідання „Мати” й статті на жіночі теми; Теофіля Дяковська — вірші на довільні теми й дві діточі пєси. Свого часу значною літераткою була Тетяна Кройтор, однак вже кілька літ не дає про себе чути. З авторок в англійській мові найзначнійшою є Мира Лазечко (головно віршем). Пробували своїх сил в літературі Ю. Нєма, Анна Арабська, Анна Пруська, та кількох інших жінок. Крім них пишуть по часописах Савеля Стечишин, Стефанія Бубнюкова і кількадесять інших діячок, що пишуть доривочно, час від часу. Ті всі жінки здається всі перечислені в розділі діячок. На музичному полі особливо визначається 14-літня скрипачка, Доня Гресько, з Винипегу й чотирі сестри Шкляри на Сході.

В Злуч. Державах жінок літераток у дослівному значінню мабуть нема. Пише по часописах споре число українських діячок. Серед них по журналістичній праці перше місце належить мабуть Клавдії Олесницькій, яка стало майже містить статті на жіночі теми. Поважне місце займала, вже покійна, Анастазія Рибакова; написала дві пєси „Сирота” і „Мати Героїня”, крім праць у часописах. Марія Гембаль-Струтинська написала історію України по англійські. З інших діячок своєю співпрацею в пресових органах замітніші: Олена Добуш-Лотоцька, О. Штогрин, Юлія Шустакевич, Кат. Хомяк, Ан. Бойко, А. Абрагамовська, Ірина Козаченко, Олена Степаник (пише доволі добрі вірші й короткі оповідання), Анастазія Білоус та з десяток інших.

Безперечно, найдеться більше жінок, що пробують своїх сил в літературі й журналістиці, як в Злучених Державах, так особливо в Канаді. Знайдуться також такі, що пишуть і в англійській пресі та журналах; адже маємо в обох державах не одну тисячу учительок, ріжних професіоналісток та кількох жінок-лікарів. Зібрати про них які будь дані автор не мав спромоги. Для тої цілі необхідно було б мати під руками річники усіх наших пресових органів від початку їх заснування та всякі інші періодичні видання. Бож жінки містили свої праці виключно по часописах. Зрештою, наша доба — це праця для майбутних авторів, що житимуть у більш сприятливих для подібної праці умовах. У цій книжці згадуються лише такі авторки, про яких праці автор книжки знає, або самий їх читав.

ВІД АВТОРА

„Післямова без передмови, то краще без неї”, казав великий Тарас. Є однак причини, що написати післямову автора просто заставляють. Перша і головна є та, що автор не подає джерел, звідки він черпав матеріяли до книжки. Де які джерела автор згадує у тексті і свідомий того, що в книжці повинна бути бібліографія, то б то показчик джерел. Але джерел тих надто багато і коли б їх перечислювати, вказувати сторінки тої чи іншої праці, якою автор руководився, то самий показчик зайняв би парудесять сторінок, а це збільшило б розмір книжки і відповідно до того кошта видання, яких у автора брак. Друга причина, — автор на еміграції роздобути ті матеріяли і не в стані, та й нема де їх роздобути. Книжка „Визначне Жіноцтво України” — це праця десятка років, до якої матеріяли автор почав збирати ще в своїй ранній молодости. Коли щось розкопалося, записалося у виборку, а джерела, імени автора, назви праці, сторінку і не записалося. Та, сказавши по правді, автор книжки й не застановлявся у ті часи над тим, що може колись прийдеться видати матеріяли, а збирав виборки просто з вродженого замилування до історії й літератури...

Всеж загально автор може бодай головніші джерела згадати. Князівський період написаний головно на підставі літописних вісток з Київської, Галицько-Волинської, Новгородської-Софійської, Іпатьївської, Лаврентьївської та частинно Супрасльської літописів, деяких родинних архівів, і, розуміється, восьмитомової Історії України, проф. М. Грушевського. Але побіжно автор користався й працями чужих літописців, особливо Історією Польщі, середновічного історика Яна Длугоша, 12-томовою Історією Церкви митрополита Макарія, Історією Росії, Сергія Соловева (29 томів). Дальші періоди написані також на підставі літописних записок наших і чужих. Велику ролю у написанні Козацького періоду відгравала наша історична література, Історія Росії Сергія Соловева, Історія Церкви митрополита Макарія (Булгакова), тощо. Оба нові періоди по збіранні джерел особливих труднощів не уявляють; лихо лише в тім, що джерела ті автор мусив вибирати з ріжних часо-

писів і журналів. Придалася загально і Українська Енцикльопедія, хоч завдяки недоглядам у ній, вона спричинила у книжці кілька історичних похибок, бо відомости автора ніяк не сходилися з Енцикльопедійними, а її ж вважають за авторитет. Тим часом той авторитет оказався хибним, тож автор виправляє історичні похибки на свойому місці.

Часи давні, аж до кінця 19-го віку автор старався дати як можна повнійше, нікого не опустивши. У модерних часах може кого й пропущено. Війна зірвала всякі звязки з краєм, тож не знаємо, хто там і чим особливо визначається. Та зрештою, хто знає ще, чим закінчать свою діяльність ті, які дали добрі початки. В історії було немало случаїв, що віддані в початках якійсь ідеї працівники опісля ставали її заїлими ворогами, плювали на те, перед чим колись молилися.

Не бракує в книжці й друкарських похибок. За них читач мусить вибачити, бо авторові довелося книжку писати й самому друкувати, корегувати — взагалі виконати всю роботу. А це для одної людини занадто тяжко; особливо тяжко з перемученими очима переводити коректу. Застерігаю однак, що у більшости слів з „л" перед самозвуками (голосівками) знаку „ь" не ставлю свідомо. Це тому, що одностайного правопису у нас ще й досі не установлено і одні пишуть з мягким знаком, а другі без него. У Східній Україні населення кожне „л" вимовляє мякше чим москаль, але твердше від польського. Тай як вимовити таке мякеньке „л" у слові, приміром, „льойяльний", коли додати „ь"? Язик людині може зламатися, а по друге — дуже вже нагадує „льолю" малої дитини. Так само не скрізь вживаю „і" і „и" згідно з принятим більшістю правописом.

Щож до самого стилю книжки — автор старався уникати так званого високого стилю. Вживав як найпростіших висловів і найпростішої будови річень, так щоб і дитина розуміла читаючи. Правда, високий літературний стиль у нас забагато вживається, та чи його пересічний читач розуміє — це ще питання. Автор книжки писав її не для дипломованих вчених, а для нашого селянства й робітництва у першу чергу.

Певний, що книжка викличе багато нападів на її автора. Неподобатиметься вона нашим сусідам, неподобатиметься і декому з українців, що історичної правди не люблять. Ще

перед виходом її в світ велася проти неї завзята агітація деким з нашої нібито й свідомої інтеліґенції, яка рукопису книжки не бачила навіть, однак твердила людям що його читала, та проголошувала книжку большевицькою, ну, а автора, зрозуміло, большевиком. Однак, чим більше люди агітували, тим завзятійше працювали прихильники автора, що й спричинили вихід книжки в світ замовленнями на покриття коштів друку. Автор тепер і здає цю книжку на безсторонній осуд читача, — прихильника й чесного ворога.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ДРУГА, ЖІНОЦТВО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА ТРЕТЯ, ПИСЬМЕННИЦІ Й АРТИСТКИ

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА, КУЛЬТУРНО ГРОМАДСЬКІ Й НАЦІОНАЛЬНІ ДІЯЧКИ

ОСОБИ І ОРГАНІЗАЦІЇ, ЩО СПРИЧИНИЛИСЯ ДО ВИХОДУ ЦІЄЇ КНИЖКИ В СВІТ.

Книжка „Визначне Жіноцтво України" виходить в світ головно завдяки старанням Впов. Пані Теофілі Дяковської, з Монтреалу та пань М. Нємої, К. Випрук, М. Гладиш і Андрія Запаринюка, як також завдяки замовленням наперед поокремих осіб і організацій з інших міст. Всім тим, що замовили книжку і тим уможливили оплату коштів друку, автор складає свою сердечну подяку. Замовлення надіслали наступні особи і організації:

Організації

Централя Союзу Українок Канади, Саскатун, Українська Православна Громада св. Володимира Великого в Торонто, Українська Православна Громада в Форт Віліям, Онт. Т-во Просвіти в Гемилтон, Онт., Жіноче Т-во „Доньки України" в Монтреал.
Українська Книгарня в Торонто (п. Микола Хабаль).

Особи

Монтреал, Квебек — (На вечерках в п-ва Т.Ф. Дяковських, П. М. Нємих, І. К. Випрук, Н.Ф. Юрійчук і Т. К. Валентин): Дали замовлення наперед слідуючі: Т. Дяковська, М. Нєма, К. Випрук, А. Грицишин, А. Запаринюк, А. Мокринська, Ф. Юрійчук, А. Корнило, А. Марчин, А. Верхоляз, М. Цікало, М. Гладиш, А. Петрик, К. Бікарчук, Й. Савчук, А. Данилюк, А. Война, К. Валентин, М. Олещук, п. Крисоватий, панна Наталка Випрук, п. І. Випрук, М. Чіпчар, А. Гарасимів, А. Костирська, Й. Писарська, А. Бабляк, пані Богуславець (Винипег), Ю. Дулебка, А. Білик, К. Волкович, В. Кобітович, Т. Курило, І. Біложіжка, А. Підвисоцька, А. Маковійчук, М. Цитульська, М. Байдак, В. Прокопів, А. Колісник, Ґерич, М. Тиховецький, А. Салюк, К. Редкевич, П. Сусол, С. Грицишин, Г. Вікарчук, М. Панчишин, Нижник, С. Лучанко, О. Гайда, Т. Ткачик, П. Івасєчко, панна А. Криськів, А. Влахос, М. Брацюк, Р. Созанська, Даник, С. Редкевич, В. Колба, П. Шлапак.

Торонто, Онтеріо — (замовлення збирали пані Клементина Грабовська і Олена Мандзюк): Замовили книжку: К. і Н. Грабовські, Олена Мандзюк, Вол. Лах, Іван Снігура, Ст. Ґаба, Н. Будковський, Ів. Ващук, Роберт Ковалевич, Софія Іваницька, Ів. Федусь, Мих. Ґлех, о. П. Самець, Йос. Шмиґельський, Анна Мандзій, Катерина Негрич, панна Анна Васильців, Василь Дячук, Яків Ковальчук, Степ. Бігун, П. Задурович, Д. Кримко, Й. Обельницький, Михайло Гнідь, А. Конрад, А. Потепа, Михайло Шкура, Петро Ковалишин, Ст. Совяк, А. Асафатів, Оксана Гуменюк, Катерина Олійник, Ст. Мазур, Г. Стадник, Мих. Мизинчук, С. Юсипчук (Веланд, Онт.) і п-і Пархер.

Гемилтон, Онт., — І. Новаківський, В. Тулевітрів, В. Кравець, п-і Василина Сусла, Д. Кусь.

Злучені Держави: — о. Д. Д. Лещишин, Вунсокет, В. Каспрук, пані Олена Степаник, Клівленд, Огайо.

ДОСІ ВІЙШЛИ З ДРУКУ НАСТУПНІ ПРАЦІ АВТОРА:

ЗА НАРІД СВІЙ — драма у 5 діях, 1932 року.
ДАЛА ДІВЧИНА ХУСТИНУ — Драма у 5 діях, 1933 року.
СИРІТСЬКІ СЛЬОЗИ, драма у 3 діях, 1934 року.
БРАТ НА БРАТА — Драма у 4 діях, 1934 року.
ПАНИ Й РАБИ — драма в 4 діях, (літогр.) 1935 року.
ВІРА БАБЕНКО, — Драма у 5 діях, 1936 року.
ОЛЬГА БАСАРАБОВА — драма у 5 діях, 1936 року.
Комедії ПОЗИЧЕНА ЖІНКА і СВАТАННЯ ПО ПОШТІ, 1937.
БЕЗ ВИНИ КАРАНІ — драма з канад. життя в 4 діях, 1938 р.
В ЛИСТОПАДОВУ НІЧ, — драма-фантазія у 3 діях, 1938.
В ДНЯХ СЛАВИ — драма в 4 діях, 1938 року.

ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ, — повість у двох частинах, 1939 року. (Друкувалася в щоденнику „Свобода", червень-вересень 1938).

ВИЗНАЧНЕ ЖІНОЦТВО УКРАЇНИ, в 4 частинах, 1942 року.

ГОТУЮТЬСЯ, АБО ВЖЕ ВИГОТОВЛЕНІ ДО ДРУКУ:

У МРЯЦІ ТИСЯЧЕЛІТТЯ — історична повість з княжого періоду у 3 частинах. (коло 600 сторін друку).

ЧОРНІ ХМАРИ ЗЗА ПРИПЯТІ — істор. повість з війн Хмельницького з Литвою, коло 250 стор. друку.

У СВІТІ ЗА ДОЛЕЮ — повість з Канадійського життя у 3-х частинах. Частина І — ІЗГОЙ; частина ІІ — МІЖ ЖИВИМИ ТРУПАМИ; частина ІІІ — БОРЦІ ЗА ПРАВДУ. коло 700 стор. друку.

ОГНЕМ І КРОВЮ — трилогія з часів Першої Світової Війни й революції в Україні, у ІІІ томах. Том І — В КІГТЯХ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА, повість з часів Великої Війни у 3 частинах (перша частина друкувалася в часопису „Новий Шлях", жовтень 1933 — квітень 1934 років); том ІІ — БУРЕВІЙ, повість з часів війни й революції в Україні, в 3 частинах; том ІІІ — НА РУЇНАХ, повість з українського життя під окупантами (коло 1800 стор.).

ІВАН БОГУН, ПАВЛО ПОЛУБОТОК, СВІТИЛО РУЇНИ — три істиричні повісти з часів Козацької України.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ — у сімох частинах; від початків християнства до наших днів; коло 700 сторін друку.

МОЯ УКРАЇНА (Якою майбутну Україну автор бачить, і якої України він хоче); коло 300 сторін друку.

УКРАЇНА

1: 5000 000

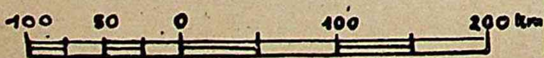

ТЕРЕН ДІЯННЯ УПА-ПІВНІЧ

" " УПА-ЗАХІД

" " БУКОВИНСЬКОЇ

УКР. САМООБОРОННОЇ АРМІЇ

ТЕРЕН ДІЯННЯ УПА-ПІВДЕНЬ

ОСЕРЕДКИ ПІДПІЛЬНОГО РУХУ НА ТЕРЕНАХ НЕОХОПЛЕНИХ ДІЯМИ УПА

ЗАВЯЗКИ ПОВСТАНСЬКИХ ВІДДІЛІВ НА СУЗ

ЕТНОГРАФІЧНІ ГРАНИЦІ УКРАЇНИ

ГРАНИЦІ УРСР

ВАРШАВА
БІЛО-РУСЬ
БЕРЕСТЯ
ПРИПЯТЬ
ПОЛЬЩА
ЛЮБЛИН
ХОЛМ
КОВЕЛЬ
РІВНЕ
ПЕРЕМИШЛЬ
ЛЬВІВ
ТЕРНОПІЛЬ
ДРОГОБИЧ
ДНІСТЕР
ЧЕХО-СЛОВ.
УЖГОРОД
СТАНИСЛАВІВ
КАМЯНЕЦЬ
ЧЕРНІВЦІ
МАДЯРЩИНА
ЖИТОМИР
КИЇВ
ВИННИЦЯ
БОГ
ГОМЕЛЬ
ЧЕРНИГІВ
ДНІПРО
РОСІЯ
КУРСК
ВОРОНІЖ
СУМИ
ХАРКІВ
ПОЛТАВА
ДОНЕЦЬ
ДІН
ВОЛГА
СТАЛІНГРАД
ЛУГАНСЬК
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
КІРОВЕ
КРИВИЙ РІГ
ЗАПОРІЖЖЯ
СТАЛІНО
РОСТОВ
МОЛДАВІЯ
РУМУНІЯ
ОДЕССА
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
ОЗІВСЬКЕ МОРЕ
ДЖАНКОЙ
КРАСНОДАР
КУБАНЬ
СІМФЕРОПІЛЬ
БУКАРЕШТ
ЧОРНЕ МОРЕ

2-00 грн